

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 11 (1998)

περιοδική
έκδοση
της ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

εκδόσεις
Θεμέλιο

**ελληνική
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

11

Η. ΚΡΙΕΣΙ: Νέα κοινωνικά κινήματα στη Δυτική Ευρώπη. ●
ΕΥ. ΤΣΑΚΑΛΩΤΟΣ: Ιδιωτικοποίηση και ΑΕΙ. ●
Α. ΜΑΝΤΟΓΛΟΥ - Κ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ: Εξουσία και κοινωνική επιρροή. ●
Γ. ΓΚΟΤΣΗΣ: Εξουσία και εκκλησιολογία. ●
Κ. ΑΓΑΠΙΟΥ-ΙΩΣΗΦΙΔΟΥ - Γ. ΜΑΥΡΗΣ - Χ. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ: Κυπριακές εκλογές 1998. ●

1998   ΑΠΡΙΛΙΟΣ

περιοδική
έκδοση
της ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

ελληνική ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

εκδόσεις
Θεμέλιο

Η. ΚΡΙΕΣΙ: Νέα κοινωνικά κινήματα στη Δυτική Ευρώπη. ●

ΕΥ. ΤΣΑΚΑΛΩΤΟΣ: Ιδιωτικοποίηση και ΑΕΙ. ●

Α. ΜΑΝΤΟΓΛΟΥ - Κ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ: Εξουσία και κοινωνική επιρροή. ●

Γ. ΓΚΟΤΣΗΣ: Εξουσία και εκκλησιολογία. ●

Κ. ΑΓΑΠΙΟΥ-ΙΩΣΗΦΙΔΟΥ - Γ. ΜΑΥΡΗΣ - Χ. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ: Κυπριακές εκλογές 1998. ●

11

1998

ΑΠΡΙΛΙΟΣ

ελληνική
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Συντακτική Επιτροπή Μανώλης Αγγελίδης, Γιάννης Βούλγαρης, Νίκος Δεμερτζής, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Ηλίας Κατσούλης, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Γραμματεία Σύνταξης Γιάννης Βούλγαρης, Νίκος Δεμερτζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος

Επιστημονική Επιτροπή Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Παναγιώτης Γετίμης, Διονύσης Γράβαρης, Γιώργος Δερτιλής, Πάνος Καζάκος, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίποβατς, Δήμητρα Μαδιάνου, Αντώνης Μακρυδημήτρης, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Νίκος Μουζέλης, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Χρήστος Ροζάκης, Παύλος Σούρλας, Κώστας Σταμάτης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Λουκάς Τσουκάλης, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαραλάμπης, Θόδωρος Χατζηπαντελής, Κοσμάς Ψυχολαΐδης

Διεύθυνση Σύνταξης Εκδόσεις Θεμέλιο, Σόλωνος 84, 106 80 Αθήνα, με την ένδειξη «Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης»

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Μαρία Στεφανοπούλου — Επιμέλεια εξωφύλλου: Γιάννης Βαλαβανίδης — Εκτύπωση: «ΝΙΚΟΤΥΠ», Α. Γκούμας - Ν. Σφενδύλης — Βιβλιοδεσία: Θ. Ηλιόπουλος και Π. Ροδόπουλος

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές το χρόνο — Τιμή τεύχους 1.800 δρχ. — Συνδρομές: Εσωτερικού 3.500 δρχ. - Εξωτερικού 5.000 δρχ. - Οργανισμοί, Τράπεζες κτλ. 7.000 δρχ. - Φοιτητές 3.000 δρχ. - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (6.000 δρχ.).

Οι συνδρομές αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οικονομική υπεύθυνος: Αθηνά Χριστοδούλου, τηλ. 3614298, 3640368, Fax 3614298.

Η συνδρομή λήγει στο τέλος κάθε χρόνου. Θεωρείται ότι συνεχίζεται εφόσον ο συνδρομητής δε ζητήσει τη διακοπή της. Όσοι γράφονται συνδρομητές κατά τη διάρκεια του έτους, λαμβάνουν τα προηγούμενα τεύχη του έτους εγγραφής.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Η. Κriesi	Νέα κοινωνικά κινήματα στη Δυτική Ευρώπη	5
Εν. Τσακαλώτος	Ιδιωτικοποίηση και πανεπιστημιακή εκπαίδευση: Τι διακυβεύεται;	27
Α. Μαντόγλου - Κ. Χαράλαμπος	Πολιτική εξουσία και κοινωνική επιρροή	54
Γ. Γκότσης	Εξουσία και πολιτική εκκλησιολογία στη δυτικο- ευρωπαϊκή μεσαιωνική πολιτειολογική σκέψη	99

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ:

ΕΚΛΟΓΕΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

Κ. Αγαπίου-Ιωσηφίδου	Ευρωπαϊκή ενοποίηση: Γυναίκα και πολιτική / Ευρωπαϊκή Ένωση, κράτη-μέλη, Κύπρος	138
Γ. Μαυρής	Βασικές συντεταγμένες της πολιτικής κουλτούρας στην Κύπρο και στην Ελλάδα: συγκλίσεις και αποκλίσεις	150
Χ. Χριστοφόρου	Γεωγραφία και κοινωνιολογία των εκλογικών αποτελεσμάτων	166

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ:

Χ. Λυριντζής	Θ. Βερέμης, <i>Εθνική ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα</i> , και Ν. Δεμερτζής, <i>Ο λόγος του Εθνικισμού: αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις</i>	187
Π. Βαλλιάνος	Π. Μ. Κιτρομηλίδης, <i>Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες</i>	196
Βιβλία που λάβαμε		205

ΣΧΟΛΙΑ-ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ-ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΕΕΠΕ	212
--------------------------------------	-----

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ**

Το πρώτο μέρος του κειμένου εξετάζει τις κοινές κοινωνικές, πολιτισμικές και πολιτικές ρίζες των νέων κοινωνικών κινήματων, τα οποία παίζουν έναν κρίσιμο ρόλο στο χώρο των κοινωνικών κινήματων στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες κατά τις δεκαετίες '70 και '80. Υποστηρίζεται ότι όλα αυτά τα κινήματα έχουν τις ρίζες τους σε ένα βασικό ανταγωνισμό μέσα στη νέα μεσαία τάξη – τη διαμάχη για τον έλεγχο της εξειδικευμένης εργασίας, για την προσωπική αυτονομία και, σε τελική ανάλυση, για τα σχέδια περί «καλής ζωής» στη σύγχρονη κοινωνία. Επιπλέον, θεωρείται ότι μοιράζονται μια κοινή πολιτική καταγωγή από την αντιαυταρχική εξέγερση του τέλους της δεκαετίας του '60, την κινητοποίηση της νέας αριστεράς, και τις επιτροπές δράσης πολιτών που άρχισαν να ενεργοποιούνται σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο στις αρχές της δεκαετίας του '70. Το δεύτερο μέρος του κειμένου προσπαθεί να δείξει ότι, παρά τα κοινά χαρακτηριστικά που μοιράζονται αυτά τα κινήματα, το επίπεδο και οι τρόποι ενεργοποίησής τους διαφέρουν σημαντικά από τη μία χώρα στην άλλη, σαν αποτέλεσμα της λειτουργίας συγκεκριμένων πλευρών του πολιτικού πλαισίου της κάθε μίας – της δομής των αντιθέσεων σε εθνικό επίπεδο, της «μορφολογίας» της αριστεράς και της θεσμικής δομής του κράτους. Υποστηρίζεται πως η πολιτική κληρονομιά του παρελθόντος συμβάλλει σε εθνικές παραλλαγές και είναι πιθανό να συνεχίσει έτσι για κάποιο χρονικό διάστημα ακόμα.

Το παρόν κείμενο βασίζεται στη δεκαπενταετή μελέτη της κινητοποίησης των κοινωνικών κινήματων, πρώτα στην πατρίδα του γράφοντος, την Ελβετία, και, κατόπιν, στην Ολλανδία –όπου δίδαξα για τέσσερα χρόνια– καθώς επίσης και στην ενασχόληση με τη σύγκριση

* Ο Hanspeter Kriesi είναι καθηγητής στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου της Γενεύης.

** Το κείμενο αυτό βασίζεται σε παρουσίαση που έγινε στο πλαίσιο σεμιναρίου της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης στις 17 Οκτωβρίου 1997.

μεταξύ κοινωνικών κινημάτων σε τέσσερις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, προσθέτοντας στις δύο παραπάνω –μικρότερες– τη Γαλλία και τη Γερμανία. Μελετώντας την εξέλιξη του χώρου των κοινωνικών κινημάτων σ' αυτές τις τέσσερις χώρες, εντυπωσιάζεται κανείς από την εξέχουσα θέση που κατέχουν τα λεγόμενα «*νέα κοινωνικά κινήματα*», καθώς και από τον κρίσιμο ρόλο που έπαιξαν στο χώρο της Δυτικής Ευρώπης, συγκεκριμένα τις δεκαετίες '70 και '80. Στις περισσότερες από αυτές τις χώρες, κινητοποιήσαν μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων από οποιοδήποτε άλλο τύπο κινήματος καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Δεν επέφεραν κάποια ριζική αλλαγή στην πολιτική και οικονομική κατάσταση στη Δυτική Ευρώπη, ωστόσο όμως συντέλεσαν σε κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές καθώς και στη μεταβολή του τρόπου με τον οποίο γινόταν συνήθως αντιληπτή η πολιτική. Πάνω απ' όλα, συντέλεσαν στη διαμόρφωση συμμετοχικών και ενημερωμένων πολιτών.

Η κατηγορία των νέων κοινωνικών κινημάτων περιλαμβάνει ένα αρκετά ετερογενές σύνολο κινήσεων. Τα πιο σημαντικά απ' αυτά είναι το οικολογικό, το κίνημα ειρήνης, το κίνημα αλληλεγγύης (με τον Τρίτο Κόσμο), το γυναικείο και το κίνημα των καταλήψεων [κενών κατοικιών] (ή αυτόνομο κίνημα πόλεων). Αν και όλα αυτά τα κινήματα είναι μάλλον ετερογενή, θα θέλαμε να προτείνουμε, στο πρώτο μέρος του παρόντος κεμένου, τη διαπίστωση πως όλα έχουν κάποιες *κοινές κοινωνικές, πολιτισμικές και πολιτικές ρίζες*. Κατά την άποψή μας, όλα τα κοινωνικά κινήματα βασίζονται, σε τελική ανάλυση, σε κοινωνικές και πολιτισμικές αντιθέσεις. Με άλλα λόγια, έχουν τις ρίζες τους σε ευρείες κοινωνικές αλλαγές που οδηγούν στην αντιπαράθεση μεταξύ κοινωνικών ομάδων για δομικούς και πολιτισμικούς λόγους. Οι δομικές ή πολιτισμικές εντάσεις μεταξύ αυτών των κοινωνικών ομάδων προσφέρουν ένα γόνιμο έδαφος για την κινητοποίηση των τελευταίων. Ισχυριζόμαστε λοιπόν πως –σαν αποτέλεσμα κοινωνικών, οικονομικών και πολιτιστικών εξελίξεων– αυτό το γόνιμο για την κινητοποίηση των νέων κοινωνικών κινήσεων έδαφος συναντάται λίγο πολύ στον ίδιο βαθμό σε όλες τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες.

Ωστόσο, όπως υποστηρίζουν οι εκπρόσωποι της προσέγγισης του φαινομένου από τη σκοπιά της «*πολιτικής διαδικασίας*» (McAdam, 1982· Tarrow, 1989, 1989a, 1994· Tilly κ.ά., 1975· Tilly, 1978), σε αντίθεση με πιο κλασικές προσεγγίσεις στο χώρο της μελέτης των κοινωνικών κινήσεων, η «*δομή*» και η «*κουλτούρα*»

δεν επιδρούν άμεσα στην πολιτική. Οι κοινωνικές και πολιτισμικές διαιρετικές τομές –οι κοινωνικές αντιθέσεις– καταλήγουν σε πολιτικές αντιθέσεις μόνο αν πολιτικοποιηθούν. Παρόμοια, μερικές πρόσφατες μελέτες πάνω στα πολιτικά κόμματα (Bartolini - Mair, 1990, σ. 216· Kitschelt, 1994) έχουν δείξει ότι οι κοινωνικές και πολιτισμικές εντάσεις αρθρώνονται φανερά μόνο αν έχουν συνειδητοποιηθεί και οργανωθεί πολιτικά. Η πολιτική οργάνωση, ωστόσο, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το γενικό πολιτικό πλαίσιο. Στο δεύτερο μέρος του κειμένου θα θέλαμε, επομένως, να εξετάσουμε τις μεγάλες διαφορές που υπάρχουν μεταξύ των δυτικοευρωπαϊκών χωρών όσον αφορά στο βαθμό και στους τρόπους με τους οποίους τα νέα κοινωνικά κινήματα δραστηριοποιούνται τα τελευταία 25 χρόνια. Ενώ το πρώτο μέρος της συζήτησης είναι μακροκοινωνιολογικό και θεωρεί δεδομένη μια γενική εξελικτική τάση, στο δεύτερο μέρος θα στηριχτούμε στη συγκριτική πολιτική, προκειμένου να δείξουμε πως αυτή η γενική τάση αρθρώνεται αρκετά διαφορετικά από τη μια χώρα στην άλλη, ανάλογα με το ιδιαίτερο πολιτικό πλαίσιο της κάθε μίας.

1. ΚΟΙΝΟΙ ΤΟΠΟΙ: ΤΟ ΔΟΜΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΙΝΗΜΑΤΩΝ

Η βαθιά κοινωνική αλλαγή που σημειώθηκε στη Δυτική Ευρώπη από τα τέλη της δεκαετίας του '60 οδήγησε στην *εξασθένηση των παραδοσιακών κοινωνικών αντιθέσεων* και απελευθέρωσε τους ανθρώπους από παραδοσιακούς δεσμούς με πόλους αναφοράς την τάξη, τη θρησκεία και την οικογένεια. Το αποτέλεσμα ήταν μεν ένας βαθμός εξατομίκευσης χωρίς προηγούμενο, αλλά όχι και η κατάλυση ολωσδιόλου των δομικών και πολιτιστικών δεσμών. Αντίθετα με ό,τι φαίνεται να θεωρούν δεδομένο πολλοί συγγραφείς ήταν αναφέρονται στη διαδικασία της εξατομίκευσης, η εξασθένηση των παραδοσιακών δομών δεν ισοδυναμεί, σε καμία περίπτωση, με την παντελή έλλειψη δομών. Η μεγάλη δομική αλλαγή επέφερε νέες μορφές ελέγχου. Τώρα τα άτομα εξαρτώνται από νέα είδη δομικά καθορισμένων συνθηκών, που οδηγούν σε συγκρούσεις μεταξύ μεγάλων ομάδων στην κοινωνία. Μερικοί θεωρητικοί προτείνουν την ανάλυση αυτών των νέων αντιθέσεων από την άποψη διαδικασιών κοινωνικής διαφοροποίησης μεγάλης κλίμακας (Neid-

hardt - Rucht, 1993). Προτιμάμε να παραμείνουμε πιο κοντά στην παραδοσιακή ταξική ανάλυση, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι σκοπεύουμε να αναγάγουμε τη δομική αλλαγή σε ταξικές μεταβολές· εξοκολουθούμε όμως να θεωρούμε χρήσιμη την κατηγορία «τάξη».

Η νέα «εκπαιδευτική επανάσταση» αποτελεί μια από τις κύριες δυνάμεις της σύγχρονης κοινωνικής αλλαγής. Στο πρώτο στάδιο της διαδικασίας του εκσυγχρονισμού, η εκπαιδευτική επανάσταση αναφερόταν στην εξάπλωση της βασικής εκπαίδευσης. Τώρα αφορά την εξάπλωση της ανώτερης εκπαίδευσης. Κατά μία έννοια, η εκπαιδευτική επανάσταση συνδυάζει τα θέματα της βιομηχανικής και της δημοκρατικής επανάστασης – ισότητα ευκαιριών και ισότητα των δικαιωμάτων του πολίτη (Parsons, 1971, σ. 97). Αυτή η διαδικασία είναι στενά συνδεδεμένη με το μετασχηματισμό του κράτους και της οικονομίας. Ως ένα σημείο, η εξάπλωση της ανώτερης εκπαίδευσης αποτελεί ένα λειτουργικό προαπαιτούμενο για τον εκσυγχρονισμό του κράτους και της οικονομίας: παρέχει το προσωπικό που θα καλύψει τις νέες θέσεις. Έτσι, η εκπαίδευση καθίσταται ένας κρίσιμος παράγοντας για την αναπαραγωγή της κοινωνικής δομής. Ταυτόχρονα, καθίσταται ένας επίσης κρίσιμος παράγοντας για την ατομική κοινωνική κινητικότητα. Στις σύγχρονες κοινωνίες, η οικογένεια συνήθως καθορίζει το επίπεδο της εκπαίδευσης των παιδιών αντί να τα εφοδιάσει με κεφάλαιο για κάποιο ρόλο. Αυτό το «πολιτιστικό κεφάλαιο» αναλαμβάνει όλο και περισσότερο το ρόλο των κλασικών μέσων παραγωγής στη διαδικασία ένταξης στην κοινωνική ιεραρχία. Η εξάπλωση της ανώτερης εκπαίδευσης είναι ένα φαινόμενο που έχει διεισδύσει και μπορεί να παρατηρηθεί σε όλο το βιομηχανικό κόσμο. Ωστόσο, ο όρος «επανάσταση» είναι κάπως παραπλανητικός, εφόσον αυτή η διαδικασία είναι στην πραγματικότητα παρατεταμένη· ξεκίνησε τη δεκαετία του '60 κι ακόμα δεν έχει ολοκληρωθεί.

Η εξάπλωση της ανώτερης εκπαίδευσης έχει επίδραση «απελευθερωτική». Προκαλεί μια γενική στροφή στον προσανατολισμό των πολιτικών αξιών προς αντιαυταρχικά αιτήματα χειραφέτησης. Αλλά η ακριβής επιρροή της ανώτερης εκπαίδευσης στις πολιτικές προτιμήσεις καθορίζεται από τη διαδικασία επαγγελματικής αποκατάστασης. Η προσωπική επένδυση στην ανώτερη εκπαίδευση δε συνεπάγεται πλέον αυτόματα ότι η καριέρα κάποιου είναι εξασφαλισμένη: κατά μέσο όρο, η απόδοση της εκπαιδευτικής επένδυσης μειώνεται. Όπως παρατηρεί ο Boudon (1976, σ. 198): «κάθε άτομο

έχει ένα ορισμένο πλεονέκτημα προσπαθώντας να επιτύχει ένα όσο το δυνατόν υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης – όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο εκπαίδευσης, τόσο πιο ευνοϊκές είναι οι προσδοκίες για υψηλή κοινωνική θέση. Αλλά εφόσον όλα τα άτομα θέλουν περισσότερη εκπαίδευση, οι προσδοκίες που συνδέονται με τα πιο πολλά επίπεδα εκπαίδευσης τείνουν να εκφυλίζονται, και αυτό έχει σαν συνέπεια να υποκινείται η ζήτηση για ακόμη περισσότερη εκπαίδευση την επόμενη περίοδο». Οι υψηλότερες θέσεις είναι λίγες, και γι' αυτό υπάρχουν συγκεκριμένα όρια στην απόδοση της εκπαιδευτικής επένδυσης. Αν η ανώτερη εκπαίδευση αποτελεί βασικό μέσο για την επιτυχία ενός ατόμου στη ζωή, είναι επίσης πιθανό να προκαλέσει ασυνέπειες ως προς την κοινωνική θέση. Οι ματαιωμένες προσδοκίες ατόμων με ανώτερη εκπαίδευση αποτελούν γόνιμο έδαφος για την πολιτική κινητοποίηση, όπως έχει ήδη τονίσει ο Schumpeter ([1942] 1962, σ. 145 κ.ε.) και, πιο πρόσφατα, ο Alber (1989, σ. 201). Μπορεί να προκαλέσουν συγκρούσεις μεταξύ γενεών και πολιτικές προτιμήσεις που να ευνοούν την αναδιανομή και την κρατική παρέμβαση.

Ακόμη πιο συγκεκριμένα, αν η εκπαιδευτική επένδυση επιτρέπει συνήθως την πρόσβαση στη *νέα μεσαία τάξη*, δεν εξασφαλίζει τον προσωπικό έλεγχο πάνω στην ίδια την εργασία κάποιου. Στη σύγχρονη κοινωνία των οργανώσεων (Perrow, 1989), τα άτομα με ανώτερη μόρφωση συνήθως εργάζονται σε μεγάλης κλίμακας οργανισμούς και ο βαθμός στον οποίο είναι ικανά να ελέγχουν την ίδια τους την εργασία εξαρτάται από τον έλεγχό τους πάνω στους οργανωσιακούς πόρους. Το γεγονός αυτό εισάγει *ένα βασικό ανταγωνισμό μέσα στη νέα μεσαία τάξη* μεταξύ αυτών που ελέγχουν τους οργανωσιακούς πόρους και αυτών των οποίων οι πόροι περιορίζονται στις ατομικές ικανότητες και την εξειδίκευση, που είναι ανεξάρτητες από τον οργανισμό (Kriesi, 1987, 1989, 1993). Σ' αυτή τη σύγκρουση, που διαπερνά τη νέα μεσαία τάξη, οι επαγγελματίες των οποίων οι μόνοι πόροι είναι η εξειδίκευση και οι ατομικές ικανότητες –οι *επαγγελματίες «ειδικοί»*– πρέπει να αμυνθούν ενάντια στην καταπάτηση της εργασιακής τους αυτονομίας από τους συναδέλφους τους που κυρίως ασχολούνται με τη διοίκηση των μεγάλων ιδιωτικών και δημόσιων οργανισμών – τους *«μάντζερ»*. Για να είμαστε ακόμη πιο ακριβείς, θα πρέπει να εισαγάγουμε μια πρόσθετη διάκριση μεταξύ διαφορετικών ειδών εξειδίκευσης και ικανοτήτων, μια που μερικές από αυτές εξαρτώνται πε-

ρισσότερο από τον οργανισμό απ' ό,τι άλλες. Οι ικανότητες των διοικητικών και των τεχνικών ειδικών –των «τεχνοκρατών»– τείνουν να είναι πιο στενά συνδεδεμένες με τον οργανισμό για τον οποίο εργάζονται αυτοί, από τις ικανότητες των «ειδικών στους τομείς της κοινωνίας και του πολιτισμού», οι οποίοι προορίζονται για την εξυπηρέτηση των πελατών των οργανισμών. Σαν αποτέλεσμα, οι «ειδικοί στους τομείς της κοινωνίας και του πολιτισμού» είναι πιο πιθανό να υπεραμύνονται αντιαιταρχικών πολιτικών αξιών χειραφέτησης, ενώ οι «μάνατζερ» είναι πιο πιθανό να υπεραμύνονται της εξουσίας του οργανισμού και των τεχνικών και οικονομικών επιταγών του κατεστημένου, με τους «τεχνοκράτες» να κρατάνε μια ενδιάμεση στάση. Επιπλέον, οι μάνατζερ και οι τεχνοκράτες είναι αναμενόμενο να είναι περισσότερο αστοί, με πολιτικοοικονομικούς όρους, ενώ οι επαγγελματίες στους τομείς της κοινωνίας και του πολιτισμού θα πρέπει να έχουν ένα μάλλον σοσιαλδημοκρατικό προσανατολισμό.

Θα μπορούσε κανείς να αντιτάξει ότι οι πολιτικές αξίες και προτιμήσεις δεν είναι μόνο το αποτέλεσμα ανώτερης εκπαίδευσης και επαγγελματικής αποκατάστασης, αλλά καθορίζουν και οι ίδιες με τη σειρά τους την επιλογή του τύπου της ανώτερης εκπαίδευσης και τη θέση κάποιου στο σύστημα απασχόλησης. Π.χ., οι ίδιοι οι «επαγγελματίες στους τομείς της κοινωνίας και του πολιτισμού», που είναι πολύ πιθανό να υπεραμύνονται της εργασιακής τους αυτονομίας, τείνουν ήδη εξ αρχής να επιλέγουν την απασχόλησή τους υπό την επήρεια αντιαιταρχικών αξιών χειραφέτησης. Το γεγονός αυτό μας στρέφει προς το ζήτημα της ύπαρξης *επιπλέον αιτιών αλλαγής αξιών*, που δεν εξαρτώνται από την εξάπλωση της ανώτερης εκπαίδευσης και τη διαδικασία επαγγελματικής αποκατάστασης. Με βάση τις απόψεις του Inglehart (1977, 1990), θα μπορούσαμε να επισημάνουμε τη *γενική άνοδο του επιπέδου ευημερίας* στις ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης, η οποία έχει, σύμφωνα με τη θεωρία του, την ίδια απελευθερωτική επίδραση στις πολιτικές αξίες όπως και η εξάπλωση της ανώτερης εκπαίδευσης. Η *δημογραφία* αποτελεί ένα δεύτερο παράγοντα: αν οι ηλικιακές ομάδες είναι ασυνήθιστα μεγάλες, όπως ήταν οι πρώτες μεταπολεμικές ομάδες, οι παραδοσιακοί φορείς κοινωνικού ελέγχου είναι λιγότερο αποτελεσματικοί, τουλάχιστον προσωρινά, και η παρέα αποτελεί έναν ιδιαίτερα σημαντικό παράγοντα, καθοριστικό της εφηβικής συμπεριφοράς, γεγονός που διευκολύνει την ανάδειξη νέ-

ων αξιών και ταυτοτήτων (Wallimann - Zito, 1984, σ. 71). Η *απουσία του πατέρα* από την κοινωνικοποίηση των πρώτων μεταπολεμικών γενεών (Mitscherlich, 1963) κατέστησε τη μετάδοση αξιών μεταξύ των γενεών δυσκολότερη. Οι *τεχνικές καινοτομίες* ήταν επίσης πολύ σημαντικές. Η τρομερή εξάπλωση του «*χαπιού*» και της *τηλεόρασης* σε όλη τη δεκαετία του '60 και στις αρχές της δεκαετίας του '70 είχε πιθανόν την πιο σημαντική επίδραση από την άποψη της μεταλλαγής των αξιών. Το «*χάπι*» στήριξε τη σεξουαλική επανάσταση, η οποία υπονόμωσε την παραδοσιακή εξουσία της οικογένειας και της εκκλησίας. Η τηλεόραση και η συνακόλουθη ανάπτυξη της τεχνολογίας των επικοινωνιών άνοιξε ένα παράθυρο στον κόσμο για κάθε νοικοκυριό. Ως συνολικό αποτέλεσμα αυτών των πρόσθετων παραγόντων, θα περιμέναμε μια γενική αύξηση σε αντιαυταρχικά αιτήματα χειραφέτησης, πέρα από τις περιορισμένες ακόμα τάξεις των ατόμων με ανώτερη εκπαίδευση ή τον ακόμη πιο περιορισμένο κύκλο των «επαγγελματιών στους τομείς της κοινωνίας και του πολιτισμού».

Ανακεφαλαιώνοντας, η βαθιά μεταβολή που επιφέρει η εκσυγχρονιστική διαδικασία δημιουργεί ένα νέο είδος δομικής διαμάχης, η οποία αποτελεί τη βάση της πολιτικής κινητοποίησης. Μεταξύ των νικητών της εκσυγχρονιστικής διαδικασίας –των μελών της νέας μεσαίας τάξης– υπάρχουν κάποιοι που κερδίζουν περισσότερο από κάποιους άλλους. Το γεγονός αυτό σηματοδοτεί μια δομική σύγκρουση που πάνω απ' όλα είναι σύγκρουση για τον έλεγχο της *εξειδικευμένης εργασίας*, για την *προσωπική αυτονομία*, και, σε τελική ανάλυση, για τα *διαφορετικά σχέδια περί «καλής ζωής» στη σύγχρονη κοινωνία*. Εκτός απ' αυτή τη σύγκρουση μέσα στο ίδιο το στρατόπεδο των νικητών της εκσυγχρονιστικής διαδικασίας, υπάρχει άλλη μια αντίθεση που παίρνει μορφή – αυτή μεταξύ των νικητών-μελών της νέας μεσαίας τάξης ως συνόλου, από τη μία πλευρά, και της ετερογενούς κατηγορίας των «*χαμένων*», από την άλλη. Αλλά αυτή είναι μια άλλη ιστορία – πέρα από τους σκοπούς του παρόντος κειμένου.

Το επιχείρημά μας είναι ότι η σύγκρουση μέσα στο πλαίσιο της ίδιας της νέας μεσαίας τάξης αποτελεί τη βάση μιας *νέας πολιτικής αντίθεσης που αρθρώνεται από τα νέα κοινωνικά κινήματα*. Οι επαγγελματίες στους τομείς της κοινωνίας και του πολιτισμού που τείνουν να χάσουν τον αγώνα για τον έλεγχο της εργασίας, αποτελούν την κύρια πηγή αυτών των νέων κοινωνικών κινήματων,

τα οποία επιτίθενται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στην χωρίς όρια κυριαρχία της τεχνοκρατίας. Στοιχεία από το Ευρωβαρόμετρο του 1990 (Ευρωβαρόμετρο 34.0) δείχνουν ότι σε διάφορες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, οι οπαδοί των οικολογικών κομμάτων (κόμματα που είναι χαρακτηριστικά κοντά στα νέα κοινωνικά κινήματα) είναι γενικά άτομα με μόρφωση ανώτερη από τον εθνικό μέσο όρο. Ειδικότερα, μια λεπτομερής ανάλυση της κατάστασης στην Ολλανδία επιβεβαιώνει ότι οι ειδικοί στους τομείς της κοινωνίας και του πολιτισμού είναι αυτοί με τη μεγαλύτερη αντιπροσώπευση στην πρωτοπορία των διαφόρων κινήματων αυτής της κατηγορίας (Kriesi, 1989, 1993), όπως είναι το οικολογικό, το γυναικείο και το κίνημα ειρήνης.

Θα πρέπει κανείς να αναγνωρίσει, φυσικά, ότι οι αντιθέσεις που αρθρώνονται από τα νέα κοινωνικά κινήματα δεν μπορούν να αναχθούν σε αυτήν τη νέα ταξική σύγκρουση για τον έλεγχο της εργασίας. Αυτή η σύγκρουση είναι μέρος ενός ευρύτερου αγώνα για τη μορφή της σύγχρονης κοινωνίας. Όπως τονίζουν πολλοί αναλυτές των νέων κοινωνικών κινήματων (Beck, 1983, 1986· Brand, 1987· Duyvendak, 1992· Giddens, 1990, 1991· Kriesi, 1987· Offe 1985· Raschke, 1985· Schmitt-Beck, 1992· Touraine, 1980), αυτά τα κινήματα ενεργοποιήθηκαν από νέα είδη απειλών που ασκούν στην προσωπική αυτονομία συλλογικά υποκειμένα – «τον αποικισμό του έμβιου κόσμου από συστημικές επιταγές» του Χάμπερμας, ή το «σιδερένιο κλουβί» του Βέμπερ, όπως επίσης και από νέους, άορατους κινδύνους που επηρεάζουν τους ανθρώπους με τον ίδιο τρόπο πάνω κάτω, άσχετα από την κοινωνική τους θέση – τη ραδιενέργεια ή το AIDS, για παράδειγμα. Για τη νέα μεσαία τάξη, αυτές οι νέες απειλές έχουν αντικαταστήσει την εξάρτηση από παραδοσιακούς δεσμούς και τη στέρηση που προκύπτει από την άνιση κατανομή πόρων. Οι επαγγελματίες στο χώρο των κοινωνικών και πολιτιστικών υπηρεσιών είναι γενικά πιο ευαίσθητοι σε αυτά τα είδη απειλών, αλλά τους φόβους και τα κίνητρά τους μοιράζονται και πάρα πολλοί μορφωμένοι άνθρωποι που, μερικώς τουλάχιστον, έχουν ευαισθητοποιηθεί από προηγούμενες προσπάθειες αυτών των ίδιων νέων κοινωνικών κινήματων για τα οποία αποτελούν τώρα ένα δυναμικό. Η απήχηση αυτών των κινήματων έχει προχωρήσει πολύ πέρα από τον στενό κύκλο των επαγγελματιών στους τομείς της κοινωνίας και του πολιτισμού, γεγονός ενδεικτικό της μεγάλης μεταλλαγής αξιών που σημειώθηκε στη Δυτική Ευ-

ρώπη από τα τέλη της δεκαετίας του '60· έχουν επιτύχει πολύ υψηλά επίπεδα κινητοποίησης στη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών. Επιπλέον, μπορούν να βασίζονται στη *συνεχή ύπαρξη τεράστιου δυναμικού* για μελλοντικές πολιτικές εκστρατείες (Fuchs-Rucht, 1992· Kriesi, 1993· Watts, 1987). Παραθέτουμε ένα μόνο παράδειγμα: ο αριθμός των ανθρώπων που εμπλέκονται στο ολλανδικό οικολογικό κίνημα είναι μεγαλύτερος από τον αριθμό αυτών που συμμετέχουν σε όλα τα ολλανδικά πολιτικά κόμματα ή σε όλες τις ολλανδικές συνδικαλιστικές ενώσεις μαζί (Kriesi, 1993, σ. 258). Είναι πολύ πιθανό ότι όχι μόνο οι *σκοποί* αυτών των κινήματων, αλλά και ο *τρόπος* που εμπλέκονται στην πολιτική—συμμετοχικός, συνδεδεμένος με συγκεκριμένα ζητήματα, προσανατολισμένος προς την κοινή γνώμη—έχει αγγίξει μια ευαίσθητη χορδή των πληθυσμών των δυτικοευρωπαϊκών χωρών.

2. Η ΚΟΙΝΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗ

Η πρώτη φορά που η υποθετική νέα δομική αντίθεση εκδηλώθηκε με πολιτικό τρόπο ήταν στα τέλη της δεκαετίας του '60, με την *αντιαυταρχική εξέγερση του φοιτητικού κινήματος και της νέας αριστεράς*. Η αναταραχή στα τέλη της δεκαετίας του '60 άρθρωσε μια ριζοσπαστική κριτική του οικονομικού συστήματος, της αντιπροσωπευτικής («αστικής») δημοκρατίας και της αμερικανικής ηγεμονίας. Η εξέγερση ήταν *αντιαυταρχική*· στρεφόταν ενάντια στις *παραδοσιακές αυθεντίες* σε όλους τους τομείς και ζητούσε *αυθεντική, συμμετοχική πολιτική, χειραφέτηση* από τις *τεχνικές-διοικητικές επιταγές* του «συστήματος» και *αλληλεγγύη* με τον Τρίτο Κόσμο. Αυτή η νέα γενιά ριζοσπαστών συνέχισε τη θεμελιώδη κριτική που κάποιοι *μοναχικοί διανοούμενοι* της παραδοσιακής αριστεράς άρθρωναν *ακόμη*, την οποία όμως είχαν σε μεγάλο βαθμό *εγκαταλείψει* οι *μεγαλύτερες οργανώσεις* του εργατικού κινήματος. Σε ένα *θεωρητικό επίπεδο*, αυτό σήμαινε την *πλήρη υιοθέτηση* του *μαρξισμού* ως *αναλυτικού εργαλείου*. Επιπλέον, αφού η *αντιαυταρχική* της εξέγερση *κατέληξε* σε *αδιέξοδο*, στα τέλη της δεκαετίας του '60/αρχές της δεκαετίας του '70, η νέα αριστερά *επίσης στράφηκε* προς τα *οργανωτικά μοντέλα* της παραδοσιακής αριστεράς. Κάποιοι *νέοι ριζοσπάστες* δανείστηκαν τα *οργανωτικά τους μοντέλα* από τα *λενινιστικά κινήματα* που *αγωνίζονταν* με *επιτυχία*

για την απελευθέρωση του Τρίτου Κόσμου, και άρχισαν να χιτίζουν τα δικά τους επαναστατικά κόμματα. Κάποιοι έφτασαν να δημιουργήσουν τις δικές τους ομάδες ανταρτών στις μητροπόλεις. Πολλοί προσχώρησαν στα ήδη υπάρχοντα κόμματα της αριστεράς και στις συνδικαλιστικές ενώσεις. Σαν αποτέλεσμα, ο αγώνας της νέας αριστεράς *συνδέθηκε με τον ανταγωνισμό μεταξύ παραδοσιακής αριστεράς και παραδοσιακής δεξιάς* και, έμμεσα, με τον ανταγωνισμό μεταξύ των υπερδυνάμεων σε Ανατολή και Δύση. Τέλος, μερικοί αποτραβήχτηκαν σε μια *αντικουλτούρα*, στον πειραματισμό με εναλλακτικούς τρόπους ζωής, στη δημιουργία μιας εναλλακτικής «σκηνής» με τη δική της υποδομή.

Όπως και στις ΗΠΑ, τόσο ο *επαναστατικός αγώνας*, στη βίαιη και στην οργανωμένη εκδοχή του, όσο και η *αναζήτηση καταφυγίου σε μια αντικουλτούρα*, *πέρασαν δυσκολίες* κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '70. Ενώ ο επαναστατικός αγώνας δεν κινητοποίησε τις μάζες, η αναζήτηση καταφυγίου σε μια αντικουλτούρα έπρεπε να λάβει σοβαρά υπόψη τον παγκοσμιοποιημένο χαρακτήρα της νεοτερικότητας που έκανε αδύνατη την απόδραση. Ωστόσο, τόσο η οργανωτική προσπάθεια της νέας αριστεράς όσο και η προσπάθειά της να χιτσει μια εναλλακτική υποδομή, υπήρξαν κρίσιμες για την κινητοποίηση των νέων κοινωνικών κινημάτων στη διάρκεια των δεκαετιών '70 και '80. Η νέα αριστερά όχι μόνο παρείχε μια *ζωτική βάση* σ' αυτά τα κινήματα αλλά αποτέλεσε επίσης το πιο ομοιογενές, κοινωνικά, και το πιο προοδευτικό, πολιτισμικά, τμήμα τους. Από άποψη δομής, την αποτελούσε –με μεγάλη ομοιογένεια– η «*νέα τάξη*» των επαγγελματιών στο χώρο των κοινωνικών και πολιτιστικών υπηρεσιών. Από άποψη κουλτούρας, ήταν μια πολύ συνεπής ομάδα χειραφέτησης (βλ. Kriesi, 1993, σ. 248 κ.ε.). Εν ολίγοις, η νέα αριστερά αντιπροσώπευε κάτι σαν την *πρωτοπορία* των νέων κοινωνικών κινημάτων, όχι όμως πρωτοπορία με την κλασική λενινιστική έννοια του όρου. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '70 και τις αρχές της δεκαετίας του '80, με τη μορφή των Πρασίνων ή άλλων σχετικών κομμάτων, η νέα αριστερά είχε πια κατηγορηματικά απορρίψει το λενινιστικό μοντέλο ενός ιεραρχικού δεσμού κόμματος-ψηφοφόρων. Υιοθέτησε χαλαρά συντονισμένα, οργανωτικά μοντέλα που να ικανοποιούν την αντι-οργανωτική στάση της πελατείας τους.

Αν και η νέα αριστερά ήταν παράγοντας κρίσιμος για την κινητοποίηση των νέων κοινωνικών κινημάτων, ωστόσο αποτελεί μό-

νο μία από τις πηγές απ' όπου τα τελευταία έλκουν την καταγωγή τους σε επίπεδο οργάνωσης. Αυτά τα κινήματα πηγάζουν επίσης από τις *επιτροπές δράσης πολιτών* που άρχισαν να κινητοποιούνται σε τοπικό ή περιφερειακό επίπεδο στις αρχές της δεκαετίας του '70, προκειμένου να ικανοποιήσουν συγκεκριμένα παράπονα των ενδιαφερόμενων πληθυσμών. Η καταγωγή απ' αυτόν το χώρο έχει πολύ πιο πρακτικό και, ταυτόχρονα, πολύ ευρύτερο – από άποψη δομής και κουλτούρας – χαρακτήρα, απ' ό,τι η καταγωγή από τη νέα αριστερά αυτή καθαυτή. Σαν αποτέλεσμα αυτής της ευρύτερης απήχησης, τα νέα κοινωνικά κινήματα έχουν κατορθώσει να πραγματοποιήσουν ό,τι η νέα αριστερά ποτέ δεν κατάφερε από μόνη της – το σχηματισμό ευρέων πολιτικών συμμαχιών και τη μαζική κινητοποίηση πολιτών στο όνομα απελευθερωτικών σκοπών.

3. ΔΙΑΦΟΡΕΣ: ΤΟΠΟΘΕΤΩΝΤΑΣ ΤΑ ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΣΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΤΟΥΣ ΠΛΑΙΣΙΟ

Αν τα νέα κοινωνικά κινήματα έχουν καταστεί σημαντικοί φορείς δράσης στο χώρο των κοινωνικών κινήματων, το επίπεδο καθώς και οι τρόποι κινητοποίησής τους διαφέρουν σημαντικά από τη μια χώρα στην άλλη, στη Δυτική Ευρώπη, ανάλογα με συγκεκριμένες πλευρές του πολιτικού πλαισίου της κάθε μίας.

4. Η ΔΟΜΗ ΤΩΝ ΑΝΤΙΘΕΣΕΩΝ ΣΕ ΕΘΝΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ, Η «ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ» ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΙΝΗΜΑΤΩΝ

Πρώτα απ' όλα, φαίνεται πως η συνολική ικανότητα κινητοποίησης των νέων κοινωνικών κινήματων είναι μια λειτουργία των *παγιομένων δομών των αντιθέσεων σε εθνικό επίπεδο*. Δεδομένου ότι τα νέα κοινωνικά κινήματα αρθρώνουν μια νέα κοινωνική αντίθεση, είναι προφανές ότι η συνεχιζόμενη δύναμη των *παραδοσιακών αντιθέσεων*, που αντανακλάται στη δομή των πολιτικών συγκρούσεων σε εθνικό επίπεδο, έχει αντίκτυπο στην πιθανότητα ανάδειξης της νέας αντίθεσης. Ενώ τα δομικά θεμέλια της νέας αντίθεσης είναι παρόντα σε όλες τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, η συγκριτική δύναμη των παραδοσιακών αντιθέσεων αναμένεται ότι

θα περιορίσει τις πιθανότητες κινητοποίησης στη βάση των νέων αντιθέσεων. Η κατασκευή νέων ταυτοτήτων είναι δυνατή μόνο όταν οι παλιές ταυτότητες ξεθωριάζουν και χάνουν την ικανότητά τους να βοηθούν τους ανθρώπους να ερμηνεύσουν τον κόσμο. Οι διαφορετικές, ήδη υπάρχουσες ταυτότητες παρέχουν, με άλλα λόγια, ένα προστατευτικό κάλυμμα ενάντια στις απόψεις που τα ανερχόμενα συλλογικά υποκείμενα προσπαθούν να επιβάλουν. Επιπλέον, αυτά τα τελευταία προσπαθούν να δραστηριοποιήσουν χρόνο, ενέργεια και χρήμα από το σχετικά μικρό τμήμα του πληθυσμού που έχει πολιτική δράση, δηλαδή πόρους που ίσως απλώς να μην είναι διαθέσιμοι αν η πολιτική κινητοποίηση στο πλαίσιο παραδοσιακών αντιθέσεων απορροφά ακόμα μεγάλο μέρος τους. Οργανώσεις που εμπλέκονται σε παραδοσιακές πολιτικές διαμάχες μπορεί ακόμα και ενεργητικά να εμποδίσουν τους πιθανούς υποστηρικτές των νέων συλλογικών υποκειμένων να συμβάλουν στην κινητοποίησή τους. Με βάση αυτό το σκεπτικό, υπάρχει μια *σχέση μηδενικού αθροίσματος* μεταξύ της ισχύος των παραδοσιακών πολιτικών αντιθέσεων και της δυνατότητας που έχουν τα νέα κοινωνικά κινήματα να αρθρώσουν τις νέες κοινωνικές αντιθέσεις.

Σε μια συγκριτική μελέτη της κινητοποίησης των νέων κοινωνικών κινήματων σε τέσσερις δυτικοευρωπαϊκές χώρες –Γαλλία, Γερμανία, Ολλανδία και Ελβετία– εξετάσαμε αυτήν την υπόθεση μηδενικού αθροίσματος για την περίοδο 1975-1989 (Kiesi κ.ά., 1995). Κάνοντας μια ανασκόπηση της δομής των τεσσάρων παραδοσιακών πολιτικών συγκρούσεων που υπογραμμίζουν οι Lipset και Rokkan (1967) –κέντρο-περιφέρεια, ύπαιθρος-πόλη, θρησκευτική και ταξική σύγκρουση– στις τέσσερις χώρες, διαπιστώσαμε ότι η *κατάσταση στη Γαλλία διέφερε σημαντικά* από τις υπόλοιπες τρεις χώρες της μελέτης μας. Ενώ οι παραδοσιακές αντιθέσεις είχαν λίγο πολύ κατευναστεί και αποπολιτικοποιηθεί στις άλλες τρεις χώρες την περίοδο που καλύπτει η μελέτη, συνέχιζαν να είναι ιδιαίτερα οξυμμένες στη Γαλλία. Όσον αφορά συγκεκριμένα την κατάσταση στις άλλες τρεις χώρες. Στη Γαλλία, ο συνεχιζόμενος ανταγωνισμός ανάμεσα στους δύο κλάδους της διασπασμένης παραδοσιακής αριστεράς –τους κομμουνιστές και τους σοσιαλιστές– έχει διατηρήσει αυτήν την αντίθεση ζωντανή και δυναμική (Duyvendak, 1992). Επομένως, περιμέναμε ότι ο «χώρος» για την κινητοποίηση των νέων κοινωνικών κινήματων, τα οποία, όπως έ-

χουμε δει, ανήκουν επίσης στην αριστερά, θα ήταν ιδιαίτερα περιορισμένος στη Γαλλία, και, σαν αποτέλεσμα αυτής της έλλειψης «χώρου», η κινητοποίηση των γαλλικών νέων κοινωνικών κινημάτων θα ήταν πολύ πιο αδύναμη απ' ό,τι στις άλλες τρεις χώρες.

Αυτή η προσδοκία επιβεβαιώνεται σε μεγάλο βαθμό από τα στοιχεία μας πάνω σε γεγονότα διαμαρτυρίας την περίοδο μεταξύ των μέσων της δεκαετίας του '70 και του τέλους της δεκαετίας του '80. Μπορέσαμε να δείξουμε ότι στη Γερμανία, την Ολλανδία και την Ελβετία, το κύριο μέρος της πολιτικής κινητοποίησης, με τη μορφή γεγονότων διαμαρτυρίας τη συγκεκριμένη περίοδο, πραγματοποιήθηκε από τα νέα κοινωνικά κινήματα. Αντίθετα, οποιοδήποτε είδος δείκτη κι αν χρησιμοποιήσουμε, τα νέα κοινωνικά κινήματα ήταν *πολύ πιο αδύναμα* στη Γαλλία την ίδια περίοδο. Στη Γαλλία, όχι μόνο η ταξική αντίθεση (εργατικό κίνημα) αλλά και η αντίθεση μεταξύ κέντρου και περιφέρειας (περιφερειακά κινήματα), η θρησκευτική αντίθεση (κινήματα που δραστηριοποιούνται γύρω από εκπαιδευτικά ζητήματα) και η αντίθεση μεταξύ υπαίθρου και πόλης (τα κινήματα των αγροτών) έχουν προκαλέσει έναν υψηλό βαθμό κινητοποίησης, που έχει συντείνει στον περιορισμό της ικανότητας κινητοποίησης που διαθέτουν τα νέα κοινωνικά κινήματα. Η ταξική αντίθεση στη Γαλλία ευθύνεται για όχι λιγότερο από τα 2/3 του αριθμού των ανθρώπων που διαμαρτύρονται. Στην πραγματικότητα, οι απεργίες έχουν κινητοποιήσει συγκριτικά περισσότερους ανθρώπους στη Γαλλία (συμμετέχοντες ανά εκατομμύριο κατοίκους) απ' ό,τι όλα τα νέα κοινωνικά κινήματα μαζί σε κάθε μια από τις τρεις άλλες χώρες. Αυτά τα αποτελέσματα επιβεβαιώνουν την υπόθεση ότι υπάρχει μια σχέση μηδενικού αθροίσματος ανάμεσα στην ικανότητα κινητοποίησης που έχουν οι παραδοσιακές αντιθέσεις και την αντίστοιχη ικανότητα των νέων κοινωνικών κινημάτων.

Η *εγγύτητα* των νέων κοινωνικών κινημάτων προς την αριστερά έχει, στην πραγματικότητα, αμφίσημες συνέπειες τόσο για τα νέα κοινωνικά κινήματα όσο και για την αριστερά. Υποδηλώνει ότι δεν είναι μόνο ανταγωνιστές όσον αφορά τη λαϊκή υποστήριξη αλλά επίσης πιθανοί *σύμμαχοι*. Συμμαχίες μεταξύ των δύο συναντώνται, πράγματι, παντού. Ωστόσο, οι όροι αυτών των συμμαχιών εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τη *διαμόρφωση του συσχετισμού των δυνάμεων μέσα στην αριστερά*. Εκεί όπου η παραδοσιακή, κατεστημένη αριστερά είναι *διασπασμένη* σε κομμουνιστές

και σοσιαλιστές, όπως στη Γαλλία, η υποστήριξη προς τα νέα κοινωνικά κινήματα εμφανίζεται μόνο μέχρι το σημείο όπου τα αιτήματά τους θα μπορούσαν να αναδιαμορφωθούν με τους όρους του κλασικού αγώνα του εργατικού κινήματος. Στη Γαλλία, η παραδοσιακή αριστερά έχει πολύ επιτυχημένα ενσωματώσει τα νέα κοινωνικά κινήματα – με μοιραίες συνέπειες για την περαιτέρω ανεξάρτητη ανάπτυξή τους, όπως θα δούμε αμέσως. Αντίθετα, μια *ενομένη και συναινετική παραδοσιακή αριστερά*, όπως τη συναντάμε στις άλλες τρεις χώρες, είναι πολύ πιο πιθανό να υποστηρίξει τα νέα κοινωνικά κινήματα με τους δικούς τους όρους. Σ' αυτές τις χώρες, τη σοσιαλδημοκρατική παραδοσιακή αριστερά προκαλούσε, από τ' αριστερά κυρίως, η νέα αριστερά, η οποία την πίεζε να υποστηρίξει τους σκοπούς αυτών των κινήματων. Εκεί, η νέα και η παραδοσιακή αριστερά συνέβαλαν από κοινού σε μερικές από τις εκστρατείες μεγάλης κλίμακας των νέων κοινωνικών κινήματων. Με τη σειρά της, η κινητοποίηση των νέων κοινωνικών κινήματων συνέβαλε στη *μεταβολή της «μορφολογίας» της αριστεράς* σ' αυτές τις χώρες. Έτσι, η μαζική κινητοποίηση του γερμανικού κινήματος ειρήνης συνέβαλε όχι μόνο στο εντυπωσιακό εκλογικό αποτέλεσμα των Γερμανών Πρασίνων αλλά και στην ενίσχυση της νέας αριστεράς μέσα στο SPD. Με άλλα λόγια, σε χώρες με συναινετική παραδοσιακή αριστερά, και τα νέα κοινωνικά κινήματα μεταβάλλονται αν συνάψουν συμμαχίες με την αριστερά, αλλά και η αριστερά μπορεί να επηρεαστεί έντονα από αυτές τις συμμαχίες. Σ' αυτές τις χώρες, η ενίσχυση της νέας αριστεράς μπορεί κάλλιστα να είναι μία από τις κύριες ακούσιες συνέπειες της δράσης αυτών των κινήματων.

Ένα τελευταίο σημείο που πρέπει να λάβουμε υπόψη όσον αφορά στη σχέση μεταξύ αριστεράς και νέων κοινωνικών κινήματων έχει χαρακτήρα πιο βραχυπρόθεσμο. Αφορά στο αν η κατεστημένη παραδοσιακή αριστερά είναι ή όχι στην *κυβέρνηση*. Όταν είναι στην αντιπολίτευση, η παραδοσιακή αριστερά επωφελείται από τις προκλήσεις των νέων κοινωνικών κινήματων προς την κυβέρνηση. Αυτό αληθεύει ιδιαίτερα όταν πρόκειται για μετριοπαθείς προκλήσεις, που θεωρούνται εύλογες από ένα μεγάλο μέρος του εκλογικού σώματος. Επιπλέον, εφόσον οι υποστηρικτές των νέων κοινωνικών κινήματων αποτελούν επίσης ψηφοφόρους της αριστεράς, η κατεστημένη παραδοσιακή αριστερά θα απευθυνθεί σε αυτούς στο πλαίσιο μιας γενικής στρατηγικής, σχεδιασμένης να χτίσει έναν ό-

σο το δυνατόν πιο ευρύ εκλογικό συνασπισμό. Όντας στην αντιπολίτευση, η αριστερά θα τείνει επομένως να διευκολύνει την κινητοποίηση των νέων κοινωνικών κινημάτων. Αντίθετα, εάν είναι στην κυβέρνηση, η παραδοσιακή αριστερά όχι μόνο αντιμετωπίζει εκλογικούς περιορισμούς, αλλά πρέπει επίσης να αντιμετωπίσει τους περιορισμούς των καθιερωμένων πολιτικών και τις πιέσεις από τις κυρίαρχες κοινωνικές δυνάμεις (βιομηχανία, χρηματοοικονομία, τεχνοκρατία). Με δεδομένους αυτούς τους περιορισμούς, θα είναι πολύ πιο διστακτική στο να υποστηρίξει την κινητοποίηση οποιαδήποτε κινήματος. Αυτοί οι παράγοντες συνεπάγονται *αποφασιστικές αλλαγές στις πολιτικές ευκαιρίες των νέων κοινωνικών κινημάτων*, τόσο όταν η παραδοσιακή αριστερά γίνει τμήμα της κυβέρνησης όσο και όταν παραιτηθεί από αυτή. *Όταν η αριστερά γίνει εξουσία*, το καθαρό αποτέλεσμα είναι μια εμφανής μείωση της κινητοποίησης των νέων κοινωνικών κινημάτων, αλλά όχι απαραίτητα άλλων κινημάτων που δεν εξαρτώνται από την υποστήριξη της αριστεράς ή που δεν απευθύνουν αιτήματα άμεσα προς την κυβέρνηση. Αντίστροφα, *όταν η αριστερά είναι στην αντιπολίτευση*, το καθαρό αποτέλεσμα είναι μια εμφανής αύξηση της κινητοποίησης των νέων κοινωνικών κινημάτων, αλλά όχι απαραίτητα άλλων κινημάτων που δεν εξαρτώνται από την υποστήριξη της αριστεράς ή που δεν απευθύνουν αιτήματα άμεσα προς την κυβέρνηση.

Δεδομένης της εξάρτησής τους από την παραδοσιακή αριστερά, τα γαλλικά νέα κοινωνικά κινήματα κατέρρευσαν όταν αυτή τα εγκατέλειψε, τη στιγμή της ανόδου της στην εξουσία το 1981. Αντίθετα, τα γερμανικά νέα κοινωνικά κινήματα επωφελήθηκαν σημαντικά όταν ο συνασπισμός αριστεράς-φιλελευθέρων έχασε την εξουσία το 1982. Όπως ήταν αναμενόμενο, άλλα κοινωνικά κινήματα επηρεάστηκαν ελάχιστα απ' αυτές τις αλλαγές στην εξουσία. Στις δύο μικρότερες χώρες η κατάσταση ήταν λίγο πιο περίπλοκη, αλλά υπάρχουν ενδείξεις ότι οι ίδιοι μηχανισμοί ίσχυαν και εκεί.

5. ΡΕΠΕΡΤΟΡΙΑ ΔΡΑΣΗΣ, ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΗ ΔΟΜΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ

Αν το *επίπεδο* κινητοποίησης που έχουν επιτύχει τα νέα κοινωνικά κινήματα συνδέεται κυρίως με τη δομή των αντιθέσεων σε εθνικό επίπεδο και τις μακροπρόθεσμες και βραχυπρόθεσμες πλευρές της διαμόρφωσης του συσχετισμού των δυνάμεων μέσα στην αρι-

στερά, οι τρόποι με τους οποίους αυτά τα κινήματα οργανώνονται εσωτερικά και κινητοποιούνται εξωτερικά φαίνεται να εξαρτώνται κυρίως από τη θεσμική δομή του κράτους και τις κυρίαρχες στρατηγικές που χρησιμοποιούν οι αρχές για να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις των κινήματων.

Η Γαλλία είναι πάλι μια ειδική περίπτωση. Όπως έχει ήδη παρατηρήσει ο Tocqueville, ένα ισχυρό κράτος συμβαδίζει με μια αδύναμη κοινωνία και το αντίθετο. Ο συγκεντρωτισμός του κράτους αποθαρρύνει την αυτο-οργάνωση της βάσης στο τοπικό επίπεδο. Παρόμοια, όταν η κυρίαρχη στρατηγική αποκλείει τις κοινωνικές οργανώσεις από τη συμμετοχή στην πολιτική διαδικασία, αποθαρρύνει την αυτο-οργάνωση. Στην παράδοση της Γαλλικής Επανάστασης, ειδικά το ισχυρό γαλλικό κράτος αντιστάθηκε για πολύ στη δημιουργία ενώσεων κάθε είδους. Επομένως, η οργανωτική ανάπτυξη των περισσότερων γαλλικών ενώσεων είναι παραδοσιακά λιγότερο στέρεη απ' ό,τι σε πολλές άλλες χώρες. Ανάλογα, η οργανωτική δομή των γαλλικών νέων κοινωνικών κινήματων είναι επίσης αδύναμη (βλ. Kriesi κ.ά., 1995). Αντίθετα, οι οργανώσεις των κοινωνικών κινήματων στις δύο μικρότερες χώρες έχουν συγκριτικά μεγάλο αριθμό μελών, είναι πλούσιες σε πόρους και σχετικά καλά ενσωματωμένες σε παγιωμένα συστήματα διαμεσολάβησης συμφερόντων. Το αδύναμο ελβετικό κράτος γενικά αντιστοιχεί σε μια πολύ οργανωμένη κοινωνία. Το ισχυρό και συγκεντρωτικό ολλανδικό κράτος, εκ πρώτης όψευς, δεν είναι τόσο ευνοϊκό για την οργανωτική ανάπτυξη όσο το αδύναμο ελβετικό κράτος. Ωστόσο, η οργάνωση της ολλανδικής κοινωνίας σε μεγάλες θρησκευτικές κοινότητες [pillarization] έχει για καιρό χρησιμεύσει σαν λειτουργικό ισοδύναμο του ελβετικού φεντεραλισμού όσον αφορά την ενθάρρυνση της αυτο-οργάνωσης μιας κοινωνίας. Η Γερμανία αποτελεί μια ενδιάμεση περίπτωση: το γεγονός ότι το «ημι-κυρίαρχο» κράτος, όπως το αποκαλεί ο Katzenstein (1987), είναι ανοιχτό, ενθαρρύνει την κοινωνική αυτο-οργάνωση: ωστόσο, η καταπιεστική κληρονομιά και η παραδοσιακή απόσταση μεταξύ κράτους και γερμανικής κοινωνίας εμπόδισαν για καιρό την πραγμάτωσή της στη δημόσια ζωή. Πιο πρόσφατα, εντούτοις, ο βαθμός ανάμειξης στην πολιτική αυξάνεται στη Γερμανία, ειδικά στη νεότερη γενιά. Από αυτήν την άποψη, είναι αρκετά εντυπωσιακό ότι το επίπεδο πόρων των οργανώσεων των πιο κλασικών γερμανικών κοινωνικών κινήματων είναι κοντά σε αυτό της Γαλλίας, δη-

λαδή εξαιρετικά χαμηλό αν συγκριθεί με το αντίστοιχο επίπεδο στην Ολλανδία και την Ελβετία. Αντίθετα, το επίπεδο πόρων των οργανώσεων των πιο πρόσφατων γερμανικών κοινωνικών κινήματων μοιάζει πιο πολύ με το αντίστοιχο επίπεδο στις μικρότερες ευρωπαϊκές χώρες.

Αν στραφούμε από τις εσωτερικές οργανωτικές δομές στην *ανοιχτή κινητοποίηση*, η Γαλλία και η Ελβετία αποτελούν τις δύο ακραίες περιπτώσεις (Kooormans - Kriesi, 1995, σ. 44 κ.ε.). Στην *Ελβετία*, κράτος αδύναμο και, ταυτόχρονα, κράτος όπου οι αρχές υιοθετούν αρκετά αφομοιωτικές στρατηγικές, τα κοινωνικά κινήματα γενικά και τα νέα κοινωνικά κινήματα ειδικότερα έχουν τελικά το πιο μετριοπαθές ρεπερτόριο δράσης μεταξύ των τεσσάρων κρατών. Το *γαλλικό μοντέλο* έρχεται σε μεγάλη αντίθεση με την κατάσταση στην Ελβετία. Δεδομένου ότι το ισχυρό και απρόσιτο γαλλικό κράτος είναι γενικά κλειστό, πολύ μετριοπαθείς τρόποι, όπως η συλλογή υπογραφών, δεν είναι πιθανό να έχουν αποτέλεσμα, και, επομένως, σπάνια χρησιμοποιούνται. Αντίστροφα, ακραίες μορφές βίας εμφανίζονται πολύ πιο συχνά στη Γαλλία απ' ό,τι στις άλλες χώρες, ακόμα κι αν δε χρησιμοποιούνται τόσο συχνά από τα νέα κοινωνικά κινήματα όσο από κάποια άλλα γαλλικά κινήματα, όπως τα περιφερειακά. Προφανώς, πολλοί Γάλλοι ακτιβιστές πιστεύουν πως, δεδομένης της γενικής έλλειψης ευκαιριών, αυτά τα ριζοσπαστικά μέσα είναι απαραίτητα για να προσελκύσουν την προσοχή και να κάνουν ευρύτερα γνωστά τα παράπονα. Το *ολλανδικό και το γερμανικό ρεπερτόριο δράσης* δεν είναι ούτε ιδιαίτερα μετριοπαθή ούτε πολύ ριζοσπαστικά. Ωστόσο, υπάρχουν μερικές ενδιαφέρουσες διαφορές ως προς την έκφραση. Η Ολλανδία διακρίνεται για την πολύ υψηλή αναλογία γεγονότων αντιπαράθεσης, που ξεπερνάει ακόμα και αυτήν της Γαλλίας. Η Γερμανία, αντίθετα, είναι πιο κοντά στην Ελβετία όσον αφορά αυτές τις μορφές κινητοποίησης. Αλλά το επίπεδο ακραίας βίας είναι αρκετά υψηλό στη Γερμανία. Τα αποκλίνοντα μοντέλα στη Γερμανία και στην Ολλανδία μπορούν επίσης να συνδεθούν με τις διαφορετικές δομές ευκαιριών στις δύο χώρες. Ενώ το γεγονός ότι η ολλανδική διοίκηση είναι επίσημα «κλειστή» και πράγματι ενθαρρύνει κάποιο βαθμό ριζοσπαστισμού, οι στρατηγικές ενσωμάτωσης που επικρατούν όσον αφορά στη μεταχείριση των αμφισβητιών και στο ανάλογο χαμηλό επίπεδο καταστολής εμποδίζουν τη ραγδαία κλιμάκωση των πολιτικών συγκρούσεων. Η τακτική απο-

κλεισμού και η κατασταλτική στρατηγική των γερμανικών αρχών, από την άλλη μεριά, ίσως να επιτυγχάνουν να ωθήσουν την *πλειοψηφία* των ακτιβιστών σε πιο μετριοπαθείς στρατηγικές. Ωστόσο, η καταστολή θα προκαλέσει επίσης τη βίαιη αντιπαράθεση μεταξύ των αρχών και μιας *μειοψηφίας* ακτιβιστών. Με άλλα λόγια, ενώ η ολλανδική δομή ευκαιριών επιτρέπει στα κοινωνικά κινήματα να επιλέξουν μια *μέση στρατηγική* μεταξύ μετριοπαθών, νόμιμων μορφών μαζικής κινητοποίησης από τη μια, και βίας από την άλλη, ο τρόπος με τον οποίο διαμορφώνονται οι ευκαιρίες των γερμανικών κινήματων τα αναγκάζει να *διαλέξουν* το ένα ή το άλλο άκρο.

Εκτός από αυτές τις συστηματικές γενικές διαφορές μεταξύ των ρεπερτορίων δράσης, υπάρχουν επίσης σημαντικές διαφορές όσον αφορά το *μετασχηματισμό* τους μέσα στο χρόνο και οι οποίες συνδέονται με τις διαφορές στα αντίστοιχα πολιτικά πλαίσια (Kriesi, 1995, σ. 179 κ.ε.). Έτσι, μεταξύ 1975 και 1989 το ρεπερτόριο δράσης του γαλλικού οικολογικού κινήματος εξελίχθηκε μάλλον διαφορετικά απ' αυτό του γερμανικού και του ολλανδικού κλάδου του ίδιου κινήματος. Ενώ το γαλλικό κίνημα έγινε πιο ριζοσπαστικό, τα άλλα δύο κινήματα έγιναν πιο συμβατικά. Το ελβετικό κίνημα, τέλος, ήταν πάντα μάλλον συμβατικό.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ανατρέχοντας στο παρελθόν για την ανάλυση της περίπτωσης της Ολλανδίας και προσθέτοντας το Ηνωμένο Βασίλειο και την Ισπανία στη συγκριτική ανάλυση των δεκαετιών '70 και '80, ο Koormans (1996) υποστηρίζει σε ένα πρόσφατο κείμενό του ότι η πολιτική κινητοποίηση στη Δυτική Ευρώπη ακολουθεί ένα *γενικό εξελικτικό μοντέλο*. Σύμφωνα με αυτή τη συλλογιστική, η Γερμανία, η Ολλανδία και η Ελβετία αντιπροσωπεύουν τις πιο «*προχωρημένες*» περιπτώσεις στη διαδικασία εκσυγχρονισμού της πολιτικής συμμετοχής, οι οποίες χαρακτηρίζονται από τη στροφή από παραδοσιακά (ταξικά, θρησκευτικά, εθνικά) ζητήματα προς τα ενδιαφέροντα των νέων κοινωνικών κινήματων καθώς και από τη στροφή προς περισσότερες συμβατικές και πιο οργανωμένες μορφές. Η Γαλλία, μαζί με το Ηνωμένο Βασίλειο, του οποίου τα κινήματα φαίνεται να μοιάζουν ποικιλοτρόπως με το γαλλικό μοντέλο, αποτελούν «*ενδιάμεσες*» περιπτώσεις, ενώ η Ισπανία θεωρεί-

ται ως η πιο «καθυστερημένη», με την έννοια ότι οι παραδοσιακές συγκρούσεις επικρατούν στο χώρο των κοινωνικών κινημάτων, το επίπεδο μη συμβατικής κινητοποίησης είναι εξαιρετικά υψηλό και η συμμετοχή σε οργανώσεις μικρή.

Στο πρώτο μέρος του παρόντος κειμένου, υποστηρίχθηκε ότι την ίδια *εξελικτική τάση* τη συναντάμε λίγο πολύ στον ίδιο βαθμό σε όλες τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες. Παντού εμφανίζονται τα ίδια δομικά δυναμικά για την κινητοποίηση των νέων κοινωνικών κινημάτων. Ωστόσο, όσα αναφέρονται στο δεύτερο μέρος έρχονται σε αντίθεση με την ουσία της πρότασης του Koopmans. Στο δεύτερο μέρος, επιμείναμε στις *διαφορές ανάλογα με τη χώρα* ως προς το βαθμό και τον τρόπο με τον οποίο ενεργοποιούνται τα νέα κοινωνικά κινήματα. Συνδέσαμε αυτές τις διαφορές με το θεσμικό σκηνικό του πολιτικού πλαισίου της κάθε χώρας και με την κληρονομιά των πολιτικών αγώνων του παρελθόντος. Το δεύτερο μέρος καταλήγει στο συμπέρασμα ότι αυτή η κληρονομιά όχι απλώς επιβραδύνει ή επιταχύνει κατά κάποιον τρόπο μια γενική τάση, αλλά ότι έχει μόνιμες συνέπειες στη μορφή και την έκβαση τωρινών και μελλοντικών πολιτικών αγώνων. Ενώ σήμερα υπάρχουν γενικές οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές τάσεις στη Δυτική Ευρώπη, η πολιτική τους προσδίδει διαφορετική μορφή σε εθνικό επίπεδο. Είναι φυσικά κατανοητό ότι μακροπρόθεσμα οι πολιτικές τάσεις επίσης συγκλίνουν. Ωστόσο, όπως έχει επισημάνει ο Dahrendorf στις σκέψεις του πάνω στις επαναστάσεις της Ανατολικής Ευρώπης, και όπως επεξηγεί γραφικά ο Putnam στην ανάλυσή του για την πολιτική των περιφερειακών συγκρούσεων στην Ιταλία, η πολιτική διαδικασία εξελίσσεται με πολύ αργούς ρυθμούς και η πολιτική κληρονομιά του παρελθόντος είναι πιθανό να συμβάλει στη διαμόρφωση των μελλοντικών πολιτικών συνθηκών για κάποιο διάστημα ακόμα.

Μετάφραση: Μαριάνθη Μυσταζίδου

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- ALBER, J. (1989), «Modernization, Cleavage Structures, and the Rise of Green Parties and Lists in Europe», στο F. Müller-Rommel (επιμ.), *New Politics in Western Europe*, Westview Press, Boulder, σ. 195-210.
- BARTOLINI, ST. - MAIR, P. (1990), *Identity, competition, and electoral availability. The stabilisation of European electorates 1885-1985*, Cambridge University Press, Cambridge.
- BECK, U. (1983), «Jenseits von Klasse und Stand?», *Soziale Welt*, Ειδική έκδοση, σ. 35-74.
- BECK, U. (1986), *Risikogesellschaft: Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη.
- BOUDON, R. (1976), *Education, Opportunity and Social Inequality. Changing Prospects in Western Society*, Wiley, Νέα Υόρκη.
- BRAND, K.-W. (1987), «Kontinuität und Diskontinuität in den neuen sozialen Bewegungen», στο R. Roth - D. Rucht (επιμ.), *Neue soziale Bewegungen in der Bundesrepublik Deutschland*, Campus, Φρανκφούρτη, σ. 30-44.
- DUYVENDAK, J.-W. (1992), *The Power of Politics. France: New Social Movements in an Old Policy*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Άμστερνταμ, Άμστερνταμ.
- FUCHS, D. - RUCHT, D. (1992), *Support for New Social Movements in Five Western European Countries*, WZB-Discussion Paper, FS III, Wissenschaftszentrum, Βερολίνο, σ. 92-102.
- GIDDENS, A. (1990), *The Consequences of Modernity*, Polity Press, Cambridge.
- GIDDENS, A. (1991), *Modernity and Self-Identity*, Polity Press, Cambridge.
- INGLEHART, R. (1977), *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*, Princeton University Press, Princeton.
- INGLEHART, R. (1990), *Culture Shifts in Advanced Society*, Princeton University Press, Princeton.
- KATZENSTEIN, P. (1987), *Policy and Politics in West Germany. The Growth of a Semisovereign State*, Temple University Press, Philadelphia.
- KITSCHELT, H. (1994), *The Transformation of European Social Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge.
- KOOPMANS, R. (1995), «The Dynamics of Protest Waves», στο H. Kriesi κ.ά. (επιμ.), *The Politics of New Social Movements in Western Europe. A Comparative Analysis*, University of Minnesota Press, Minneapolis, σ. 111-144.
- KOOPMANS, R. (1996), «New Social Movements and Changes in Political Participation in Western Europe», *West European Politics*, 19 (1), σ. 28-50.

- KRIESI, H. (1987), «Neue soziale Bewegungen: Auf der Suche nach ihrem gemeinsamen Nenner», *Politische Vierteljahresschrift*, 28, σ. 315-334.
- KRIESI, H. (1989), «New Social Movements and the New Class in the Netherlands», *American Journal of Sociology*, 94, σ. 1078-1116.
- KRIESI, H. (1993), *Political Mobilization and Social Change. Levels of Mobilization and Mobilization Potentials in the Dutch General Public*, Avebury, Aldershot.
- KRIESI, H. (1995), «Alliance Structures», στο H. Kriesi κ.ά. (επιμ.), *The Politics of New Social Movements in Western Europe. A Comparative Analysis*, University of Minnesota Press, Minneapolis, σ. 53-81.
- KRIESI, H. - KOOPMANS, R. - DUYVENDAK, J.-W. - GIUGNI, M.G. (1992), «New social movements and political opportunities in Western Europe», *European Journal of Political Research*, 22, σ. 219-244.
- KRIESI, H. - KOOPMANS, R. - DUYVENDAK, J.-W. - GIUGNI, M.G. (1995), *The Politics of New Social Movements in Western Europe. A Comparative Analysis*, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- LIPSET, S.M. - ROKKAN, ST. (1967), «Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction», στο S.M. Lipset - St. Rokkan (επιμ.), *Party Systems and Voter Alignments*, The Free Press, Νέα Υόρκη, σ. 1-64.
- MCADAM, D. (1982), *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*, University of Chicago Press, Σικάγο.
- MITSCHERLICH, AL. (1963), *Auf dem Weg zur vaterlosen Gesellschaft*, Piper, Μόναχο.
- NEIDHARDT, FR. - RUCHT, D. (1993), «Auf dem Weg in die "Bewegungsgesellschaft"? Ueber die Stabilisierbarkeit sozialer Bewegungen», *Soziale Welt*, 44, σ. 305-326.
- OFFE, CL. (1985), «New social movements: challenging the boundaries of institutional politics», *Social Research*, 52, σ. 817-868.
- PARSONS, T. (1971), *The System of Modern Societies*, Prentice-Hall, Englewood-Cliffs.
- PERROW, CH. (1989), «Eine Gesellschaft von Organisationen», *Journal für Sozialforschung*, 29, σ. 3-20.
- RASCHKE, J. (1985), *Soziale Bewegungen. Ein historisch-systematischer Grundriss*, Campus, Φρανκφούρτη.
- SCHMITT-BECK, R. (1992), «A myth institutionalized. Theory and research on new social movements in Germany», *European Journal of Political Research*, 21, σ. 357-383.
- SCHUMPETER, J.A. ([1942] 1962), *Capitalism, Socialism and Democracy*, Harper, Νέα Υόρκη.
- TARROW, S. (1989), *Struggle, Politics, and Reform: Collective Action, Social Movements, and Cycles of Protest*, Cornell University, Western Societies Program Occasional Papers 21, Ithaca, Νέα Υόρκη.

- TARROW, S. (1989α), *Democracy and Disorder: Protest and Politics in Italy 1965-1975*, Clarendon Press, Οξφόρδη.
- TARROW, S. (1994), *Power in Movement: Social Movements, Collective Action and Mass Politics*, Cambridge University Press, Λονδίνο.
- TILLY, CH. (1978), *From mobilization to revolution*, Addison-Wesley, Reading.
- TILLY, CH. - TILLY, L. - TILLY, R. (1975), *The Rebellious Century. 1830-1930*, Harvard University Press, Cambridge.
- TOURAINÉ, AL. (1980), *La prophétie anti-nucléaire*, Ed. du Seuil, Παρίσι.
- WALLIMANN, IS. - ZITO, G.V. (1984), «Cohort Size and Youthful Protest», *Youth and Society*, 16, σ. 67-81.
- WATTS, N.J. (1987), «Mobilisierungspotential und gesellschaftspolitische Bedeutung der neuen sozialen Bewegungen», στο R. Roth - D. Rucht (επιμ.), *Neue soziale Bewegungen in der Bundesrepublik Deutschland*, Campus, Φρανκφούρτη, σ. 47-67.

ΙΔΙΩΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ: ΤΙ ΔΙΑΚΥΒΕΥΕΤΑΙ;**

Αυτό το άρθρο εξετάζει τη φύση της εκπαίδευσης ως αγαθό. Πρώτα παρουσιάζει την προσέγγιση που κυριαρχεί στην οικονομική βιβλιογραφία και υποστηρίζει ότι η εκπαίδευση, παρόλο που δεν μπορεί να θεωρηθεί ως κοινωνικό αγαθό υπό τη στενή (τεχνική) έννοια του όρου, εντούτοις εμπεριέχει έναν μεγάλο αριθμό χαρακτηριστικών που τη διαφοροποιούν εμφανώς από τα συνηθισμένα ιδιωτικά αγαθά. Η διερεύνηση της μη-οικονομικής βιβλιογραφίας δίνει έμφαση σ' αυτή την ειδική φύση της εκπαίδευσης ως αγαθού. Γι' αυτόν το λόγο το άρθρο διατυπώνει αντιρρήσεις στα επιχειρήματα όσων υποστηρίζουν ότι η ιδιωτικοποίηση και οι αγοραίες μέθοδοι μπορεί να γίνουν τα θεμέλια αναβάθμισης της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης.

Η ιδιωτική εκπαίδευση στο πανεπιστημιακό επίπεδο έχει γίνει ζήτημα τα τελευταία δύο χρόνια στη χώρα μας. Ατυχώς, αυτό δε συνεπάγεται και την ύπαρξη ενός διαλόγου πάνω στο θέμα. Για όσους συνηγορούν υπέρ της αλλαγής, τα πράγματα φαίνονται αρκετά απλά. Το πρόβλημα εστιάζεται στα εξής τρία ζητήματα: (1) Της πολύ υψηλής ζήτησης – πάρα πολλοί υποψήφιοι κυνηγούν πάρα πολύ λίγες θέσεις. (2) Της επισφαλούς θέσης των δημοσίων οικονομικών, που εμποδίζει την όποια μεγάλη επέκταση των υπαρχόντων πανεπιστημίων και των άλλων θεσμών της ανώτερης εκπαίδευσης. (3) Της αναποτελεσματικότητας του δημοσίου τομέα και

* Ο Ευκλείδης Τσακαλώτος είναι επίκουρος καθηγητής στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών.

** Ευχαριστώ χωρίς να εμπλέκω τους: Κ Γαβρόγλου, Θ. Γεωργακόπουλο, Ρ. Γανιάρη, Η. Gibson, Θ. Λιανό, Θ. Μούτο και Π. Τσακλόγλου για εποικοδομητικές συζητήσεις επί του θέματος και χρήσιμα σχόλια πάνω σε προηγούμενα σχέδια αυτού του άρθρου. Φυσικά έχω την πλήρη ευθύνη για τυχόν εναπομείναντα λάθη. Επίσης ευχαριστώ την Τζίνα Τσουκαλά για τη βοήθειά της στην επεξεργασία του κειμένου.

της ευεργετικής επίδρασης που είναι δυνατό να αναμένεται από τον ανταγωνισμό του ιδιωτικού τομέα. Η λύση εναπόκειται στην εισαγωγή στοιχείων του μηχανισμού της αγοράς στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, πράγμα το οποίο μπορεί να σημαίνει οτιδήποτε: από την «αναμόρφωση» του κρατικού τομέα, εισάγοντας δίδακτρα και σπουδαστικά δάνεια, ή τη σύσταση οιονει-αγορών (εσωτερική λογιστική) έως την εγκαθίδρυση ιδιωτικών πανεπιστημίων.

Αυτό όμως που απουσιάζει από την παραπάνω συλλογιστική είναι ένα πλαίσιο βάσει του οποίου η «λύση» θα σχετίζεται με το πρόβλημα. Εκεί ακριβώς εντοπίζεται ο λόγος για τον οποίο τόσες πολλές συνεισφορές στο θέμα μοιάζουν *ad hoc*. Ελάχιστα συζητιέται η φύση της εκπαίδευσης και τι μπορεί να επιτύχουν οι διάφορες προτάσεις αναφορικά με *την ίδια την εκπαίδευση*. Τι τύπου αγαθό είναι η εκπαίδευση; Σε τι αποσκοπεί; Πώς θα πρέπει να διανέμεται και από ποιον; Ποιες βασικές αρχές και αξίες συνδέονται με την εκπαίδευση γενικά και την τριτοβάθμια εκπαίδευση ιδιαίτερα; Πώς, για παράδειγμα, σχετίζεται η τριτοβάθμια εκπαίδευση με τις αξίες της αποτελεσματικότητας, της διανεμητικής δικαιοσύνης και της κοινότητας (community); Πώς αυτές οι αρχές συσχετίζονται μεταξύ τους αναφορικά με την εκπαίδευση; Είναι αναγκαίο να αναζητήσουμε μία δεσπόζουσα αρχή;

Αυτά θεωρώ ότι αποτελούν *πρωταρχικά ερωτήματα*, με την έννοια ότι μόνον όταν αυτά θα έχουν συζητηθεί και αποσαφηνισθεί, θα έχουμε τη δυνατότητα να εξετάσουμε τις επιπτώσεις του ρόλου που παίζουν στην τριτοβάθμια εκπαίδευση η αγορά, το κράτος και οι κοινωνικές ρυθμίσεις. Αυτό το άρθρο προσφέρει μία προκαταρκτική και σχηματική παράθεση των παραπάνω ερωτημάτων. Στο πρώτο μέρος ξεκινούμε από την οπτική γωνία των οικονομολόγων. Η επικρατούσα τάση των νεοκλασικών οικονομικών συχνά θεωρείται –απ’ όσους την πρεσβεύουν τουλάχιστον– ότι κατέχει μεθοδολογικά προνομιούχο θέση, αναφορικά με την ανάλυση του ρόλου των αγορών. Θα προσπαθήσω να αναλύσω τον ορισμό των οικονομολόγων για τα «δημόσια αγαθά» και θα εξετάσουμε γιατί η εκπαίδευση, *με αυτήν την έννοια*, δεν αποτελεί «δημόσιο αγαθό». Αλλά η συζήτηση δε σταματά εδώ. Θα διαπιστώσουμε ότι ακόμα και οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι δε στοιβάζουν όλα τα μη-δημόσια αγαθά στην ίδια κατηγορία, καθώς επίσης ότι υπάρχουν πολυάριθμα προβλήματα όταν επαφιάμαστε στις αγορές, στον ανταγωνισμό και στο κίνητρο του κέρδους σε σχέση με έναν μεγάλο α-

ριθμό αγαθών που τεχνικά δεν είναι δημόσια αγαθά. Αρχίζω, συνεπώς, με οικονομικές θεωρήσεις, επειδή οι υποστηρικτές της ιδιωτικοποίησης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης συχνά βασίζονται επιχειρήματά τους –ρητώς ή έμμεσα– στη νεοκλασική παράδοση, που όντως δεν παρέχει τις κατηγορηματικές υπέρ της αγοράς απαιτήσεις, αναφορικά με την εκπαίδευση που συχνά υπονοούνται.

Το δεύτερο μέρος υιοθετεί μία ευρύτερη προοπτική. Η εστίαση των οικονομολόγων στο πώς μπορούμε να φτάσουμε σε αποτελεσματικές εκβάσεις από δεδομένες ατομικές προτιμήσεις και περιορισμένους πόρους δεν είναι δυνατό να εξαντλήσει το διάλογο για την εκπαίδευση. Η κοινωνική κατανόηση του σε τι αποσκοπεί η εκπαίδευση είναι ζήτημα υψίστης σημασίας. Η κοινωνία ως σύνολο έχει συμφέρον να προσέξει την τριτοβάθμια εκπαίδευση, με μια έννοια που υπερβαίνει την επιδίκαση πόρων μεταξύ ανταγωνιστικών απαιτήσεων. Η φύση της εκπαίδευσης θα συμβάλει σε κάποια έκταση στο ποιοι πρόκειται να γίνουμε – μία διαδικασία στην οποία ταυτότητα, συμφέροντα και αλληλεγγύη είναι περισσότερο αποτέλεσμα παρά αρχική συνθήκη. Ενώσω διασαφηνίζουμε τους στόχους, θα πρέπει να εξετάσουμε πώς η αρχή της αποτελεσματικότητας συνδέεται με άλλες αρχές, όπως η διανεμητική δικαιοσύνη και η δημοκρατική συμμετοχή. Αυτό με τη σειρά του θα προλειάνει το έδαφος για τη συζήτηση σχετικά με τη διανομή και παροχή τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Αυτή η ευρύτερη προοπτική, νομίζω, θα έπρεπε να προβληματίσει περισσότερο τους συνηγόρους της επέκτασης της αγοράς στη σφαίρα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

1. ΤΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Υπάρχει ένα επιχειρήμα που βασίζεται στην εξής λογική: η εκπαίδευση δεν είναι δημόσιο αγαθό, με την έννοια που οι οικονομολόγοι προσδίδουν στον όρο, επομένως δεν υπάρχει λόγος να την παρέχει το κράτος ή, τουλάχιστον, να την παρέχει αποκλειστικά. Είναι σημαντικό να ερευνήσουμε γιατί αυτό είναι ανακόλουθο.

Με την τεχνική έννοια που χρησιμοποιούν οι οικονομολόγοι, δημόσιο αγαθό είναι αυτό που χαρακτηρίζεται ως μη-συναγωνιστικό (non-rival) και μη-αποκλειστικό (non-excludable). Μη-συναγωνιστικό σημαίνει ότι εάν κανείς καταναλώνει ένα αγαθό, δεν εμποδίζει κάποιον άλλον να κάνει το ίδιο. Τα περισσότερα αγαθά

είναι συναγωνιστικά στην κατανάλωσή τους (εάν απομένει μόνο ένα κομμάτι γλυκό, τότε δεν μπορούμε όλοι να το απολαύσουμε). Σε αντιπαράβολή, η κατανάλωση της εθνικής άμυνας από κάποιον, με κανέναν τρόπο δεν εμποδίζει του άλλους να απολαμβάνουν τα οφέλη. Η άμυνα είναι, συνεπώς, μη-συναγωνιστικό αγαθό.

Μη-αποκλειστικό σημαίνει ότι δεν υπάρχει τρόπος να εμποδιστεί κάποιος να κάνει χρήση του αγαθού, επειδή απλώς δεν έχει πληρώσει γι' αυτό. Η άμυνα είναι, στην πράξη, μη-αποκλειστική. Αυτό, όμως, ισχύει και για άλλα αγαθά όπως ο φωτισμός των δρόμων. Εάν αποφασίσω να παρέχω φωτισμό στο δρόμο έξω από το σπίτι μου, δεν μπορώ να εμποδίσω τους γείτονές μου (που δεν έχουν συνεισφέρει τίποτα στο κόστος του) να επωφεληθούν επίσης.

Η ουσία ενός δημόσιου αγαθού είναι, επομένως, ότι δεν είναι δυνατόν να παρακάμψουμε το πρόβλημα του «τζαμπατζή» (free riders) – όλοι έχουν το κίνητρο να καταναλώσουν το αγαθό, χωρίς να συνεισφέρουν στην πληρωμή του. Υπό τέτοιες συνθήκες η παροχή του, μέσω του μηχανισμού της αγοράς, είναι δύσκολο να επιτευχθεί. Εάν μία επιχείρηση προσπαθήσει να κάνει τα άτομα να αποκαλύψουν την αληθή αποτίμησή τους ως προς το αγαθό, υπάρχει μεγάλο κίνητρο ψεύδους, εφόσον ψευδόμενο κάθε άτομο θα πληρώσει λιγότερα, ενώ θα εξακολουθήσει να απολαμβάνει όλα τα οφέλη που αποφέρει η παροχή του αγαθού. Αν όμως όλοι ψευδο-νται, τότε πολύ λίγο από το αγαθό θα παραχθεί, συγκριτικά με το μέγεθος της πραγματικής επιθυμίας των ατόμων· δηλαδή, η αγορά τείνει να υποπαράγει δημόσια αγαθά.

Η εκπαίδευση, τώρα, με αυτή την έννοια σαφώς δεν είναι δημόσιο αγαθό (δεν είναι ούτε μη-συναγωνιστικό ούτε μη-αποκλειστικό). Οι απόψεις όμως δίστανται αναφορικά με τη σημασία της παραπάνω διαπίστωσης. Δύο σημεία αξίζει να υπογραμμισθούν: Πρώτον, ενώ είναι αλήθεια ότι το κράτος οφείλει να παρέχει τα δημόσια αγαθά, δεν είναι αληθές ότι ο τεχνικός ορισμός των δημοσίων αγαθών είναι η μόνη λογική πίσω από την κρατική ανάμιξη. Δεύτερον, από τη στιγμή που αποκλείουμε τα δημόσια αγαθά, δε σημαίνει ότι όλα τα υπόλοιπα αγαθά είναι παρόμοια. Οι ντομάτες, τα αυτοκίνητα, η υγεία και η εκπαίδευση δεν είναι απλώς παραδείγματα μη-δημοσίων αγαθών. Οι οικονομολόγοι το καταλαβαίνουν καλά αυτό, και έχουν εργαστεί πολύ για να διερευνήσουν τις διαφορές μεταξύ τύπων αγαθών. Υπάρχουν πολλοί λόγοι που ορισμένα αγαθά είναι καλύτερο να μην παράγονται από την αγορά

και που θα μπορούσαν να καλούνται «δημόσια αγαθά» με ευρύτερη έννοια.

Για να ορίσουμε το σημείο αναφοράς και το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα κινηθεί η συζήτηση, θα μπορούσαμε να προσδιορίσουμε τα χαρακτηριστικά ορισμένων αγαθών που οι περισσότεροι αναλυτές θα συμφωνούσαν ότι δε συνιστούν δημόσια αγαθά με οποιαδήποτε έννοια. Ας πάρουμε τις ντομάτες, τα ραδιόφωνα και τα κατασβίδια. Τι κοινό έχουν αυτά τα αγαθά; Καταρχάς, είναι σε μεγάλο βαθμό ομοιογενή αγαθά, με μάλλον απλές ιδιότητες. Αυτό με τη σειρά του εξυπονοεί ότι υπάρχουν λίγα προβλήματα στην απόκτηση πληροφόρησης αναφορικά με τέτοια αγαθά. Διαφορετικά ραδιόφωνα μπορεί να έχουν διαφορετικά γνωρίσματα ή να λειτουργούν με διαφορετικούς τρόπους· αλλά δε χρειάζεται πολύς χρόνος για να εξοικειωθεί ένας δυνητικός αγοραστής με τα πράγματα. Για να το θέσουμε διαφορετικά: οι καταναλωτές θα είναι οι καταλληλότεροι κριτές τού εάν ένα συγκεκριμένο αγαθό είναι αυτό που ζητούν. Αν τα αγαθά δεν είναι αυτό που απαιτεί ο καταναλωτής, ή αν η ποιότητα έχει χειροτερεύσει με το χρόνο, τότε ο καταναλωτής μπορεί να βρει άλλες αγορές. Και όντως έτσι υποτίθεται πως λειτουργεί η αγορά, ώστε να προάγεται η αποτελεσματικότητά. Όπως το έθεσε ο Albert Hirshman, η αγορά λειτουργεί μέσω της «εξόδου» (exit), όχι της «φωνής» (voice).¹ Και καθώς είχε τονίσει πολύ νωρίτερα ο Adam Smith αναφορικά με τις περισσότερες συναλλαγές, δε μας αφορά ο χαρακτήρας του πωλητή (η κοινωνική του θέση, τα κίνητρα κ.λπ.), ούτε θα επιδιώξουμε να ανοίξουμε διάλογο μαζί του εάν το προϊόν του δεν ανταποκρίνεται στις προσδοκίες μας. Μπορούμε πάντοτε να «εξέλθουμε» και να βρούμε αγορά αλλού. Αυτή είναι η διαδικασία με την οποία ενδυναμώνεται η αποτελεσματικότητα (εάν ένας έμπορος πλήττεται υπερβολικά από ζημία στον κλάδο, αυτός ή αυτή θα πρέπει να αλλάξει το προϊόν ή να αντιμετωπίσει την έξοδο από τον κλάδο). Με άλλα λόγια, η αγορά παρέχει στους παραγωγούς σήματα, τα οποία προωθούν την αποτελεσματικότητά τους. Εάν τα αγνοήσουν, αντιμετωπίζουν την έσχατη κύρωση της αγοράς, τη χρεοκοπία. Ή, τουλάχιστον, αυτό συμβαίνει όταν βρισκόμαστε σε μία επαρκώς ανταγωνιστική αγορά με πολλούς αγοραστές και πωλητές. Αποτελε-

1. Βλ. A.O. Hirschman, *Exit, Voice and Loyalty*, Harvard University Press, 1970, όπου το θεωρητικό σχήμα exit-voice χρησιμοποιείται για την ανάλυση μιας σειράς οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών ζητημάτων.

σματοικές εκβάσεις θα προκύψουν εδώ επειδή δεν υπάρχει αγοραία ισχύς – καμία επιχείρηση ή καταναλωτής δεν είναι δυνατό να επηρεάσει την αγορά προς ίδιον όφελος. Επομένως, το κίνητρο του κέρδους οδηγεί τους παραγωγούς να ικανοποιούν τους καταναλωτές, και ως κοινωνία είμαστε ευχαριστημένοι που επιτρέπουμε στους καταναλωτές να είναι οι τελικοί κριτές της δικής τους ικανοποίησης.

Είναι ανάγκη να τονισθεί ένα τελευταίο σημείο. Αναφορικά με αυτά τα απλά αγαθά, δεν υπάρχει κάποια προέχουσα αρχή διανεμητικής δικαιοσύνης που επενεργεί. Δηλαδή, δεδομένου ότι οι καταναλωτές είναι ελεύθεροι να λαμβάνουν τις αποφάσεις τους, δε συντρέχει λόγος για κάποιον ο οποίος διαθέτει τα μέσα να μην μπορεί να αγοράσει περισσότερες ντομάτες από κάποιον άλλο. Φυσικά, υπάρχει ζήτημα διανεμητικής δικαιοσύνης, εάν τμήματα της κοινωνίας δεν μπορούν να έχουν πρόσβαση σε έναν ικανό αριθμό αγαθών. Αυτό, όμως, είναι ένα ευρύτερο θέμα δικαιοσύνης και διανομής του εισοδήματος σε διαφορετικό επίπεδο. Άρα δεν έχει νόημα να υποστηρίξουμε ότι ο καθένας «αξίζει» τέτοια απλά αγαθά, ούτε τα ζητήματα της διανομής του εισοδήματος αντιμετωπίζονται καλύτερα μέσω παρεμβάσεων στις αγορές τέτοιων αγαθών.

Τα παραπάνω είναι μία απλουστευμένη παραλλαγή της ιστορίας που διδάσκεται στους περισσότερους πρωτοετείς φοιτητές οικονομικών ανά τον κόσμο. Ανακεφαλαιώνοντας, ορισμένα αγαθά είναι σαφώς μη δημόσια αγαθά, είτε με την έννοια που καθορίζουν οι οικονομολόγοι, είτε με την ευρύτερη έννοια ότι υπάρχουν άλλοι λόγοι για (κάποια) ανάμειξη του κράτους. Το επιχείρημα αυτού του άρθρου είναι ότι, εάν η τριτοβάθμια εκπαίδευση δεν είναι δημόσιο αγαθό, όπως η εθνική άμυνα, επίσης δε μοιάζει πολύ με την ντομάτα. Ας δούμε τώρα γιατί έχουν έτσι τα πράγματα.

Και πάλι, ξεκινούμε από την οπτική γωνία των οικονομολόγων. Υπενθυμίζουμε ότι ορίσαμε ένα σύνολο απλών αγαθών, όπως εκείνα με σχετικώς εύκολα κατανοούμενες ιδιότητες, όπου τα προβλήματα πληροφόρησης δεν είναι συντριπτικά και οι δυνάμεις της αγοράς, μέσω της λειτουργίας της εξόδου και δεδομένων άλλων συνθηκών (λ.χ., οι ανταγωνιστικές αγορές), θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε αποτελεσματικές εκβάσεις. Ορισμένα περισσότερο περίπλοκα αγαθά, όπως η υγεία και η εκπαίδευση, θα ισχυριστούμε ότι δεν πληρούν, ούτε ίσως θα μπορούσαν να πληρούν, αυτές τις προϋποθέσεις.

Τέτοια αγαθά,² όπως η εκπαίδευση και η υγεία, απέχουν πολύ από το να είναι απλά και είναι εύκολο να διαπιστώσουμε ότι έχουν πολλαπλές και περίπλοκες ιδιότητες. Ας πάρουμε για παράδειγμα τις υπηρεσίες της γιατρού. Όταν κανείς επιλέγει τη γιατρό του, τον απασχολεί ένας αριθμός ιδιοτήτων που συγκροτούνται γύρω από το αγαθό ή την υπηρεσία που παρέχεται. Δεν είναι παράλογο να ανησυχεί κανείς για το συμβουλευτικό ρόλο της γιατρού ή την προθυμία της να αφιερώσει χρόνο στον πελάτη. Θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ότι τέτοιες ιδιότητες είναι σχετικά εύκολα παρατηρήσιμες. Αλλά είναι επίσης εύλογο κάποιον να τον απασχολεί το κατά πόσον η γιατρός παρακολουθεί τις τελευταίες εξελίξεις στον τομέα της, αναφορικά με νέες θεραπείες ή φάρμακα. Επιπλέον, θέλουμε να είμαστε βέβαιοι ότι η θεραπεία στην οποία υποβαλλόμαστε είναι η καλύτερα σχεδιασμένη για τις ανάγκες μας, και όχι η πλέον επικερδής από την οπτική γωνία της γιατρού. Είναι, νομίζω, προφανές πως οι ιδιότητες τέτοιων αγαθών είναι πολύ λιγότερο διακριτές. Ας πάρουμε τώρα για παράδειγμα μία λέκτορα πανεπιστημίου. Η υπηρεσία που παρέχεται εδώ είναι παρομοίως περίπλοκη. Πόσος χρόνος ξοδεύεται στην προετοιμασία των διαλέξεων και την ενσωμάτωση νέων ιδεών; Πόσος χρόνος διατίθεται στις μεθόδους διδασκαλίας και την ευσυνείδητη μελέτη των εργασιών των φοιτητών; Πόση έρευνα διεξάγεται;

Το στοιχείο αυτών των ιδιοτήτων που μας απασχολούν εδώ είναι ότι είναι δύσκολο να ποσοτικοποιηθούν και είναι δύσκολο να αποκτηθεί η σχετική πληροφόρηση. Όχι μόνον η πληροφόρηση είναι ατελής, με την απόλυτη έννοια, αλλά είναι πιθανό να προκύπτει και ασυμμετρική.³ Ασυμμετρική σημαίνει ότι στα δύο παράπαν παραδείγματα, οι γιατροί και οι λέκτορες όχι μόνο γνωρίζουν περισσότερα για την ποιότητα και την ποσότητα της υπηρεσίας που *όντως* παρέχουν αλλά, επίσης, και για τη φύση της υπηρεσίας που *οφείλουν* να παρέχουν. Πράγματι, τα προβλήματα της πληροφόρησης είναι τέτοια, που θα ήταν αδύνατο να κοστολογη-

2. Για μια αξιολόγηση εισαγωγή στα ζητήματα των οικονομικών της εκπαίδευσης και της υγείας, βλ. Julian Le Grand κ.ά., *The Economics of Social Problems*, Macmillan, 1992.

3. Η σημασία της πληροφόρησης, και ιδιαίτερα της ασυμμετρικής πληροφόρησης, έχει αναδειχθεί στην πρωτοποριακή δουλειά του J. Stiglitz και G. Akerlof. Για μια προσοιτή εισαγωγή σε αυτά τα θέματα, βλ. I. Macho-Stadler - D. Perez-Castrillo, *An Introduction to the Economics of Information*, Oxford University Press, 1997.

θούν και να τιμολογηθούν όλες οι δραστηριότητες που σχετίζονται με το να είναι κανείς γιατρός ή λέκτορας. Αυτό με τη σειρά του σημαίνει ότι δε θα ήταν δυνατό να ορισθούν συμβόλαια για όλες αυτές τις υπηρεσίες μεταξύ αγοραστών και πωλητών.

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η αγορά δεν μπορεί να διαδραματίσει τον παραδοσιακό της ρόλο. Υπάρχουν απλώς υπερβολικά πολλές ευκαιρίες κέρδους, το οποίο μπορεί να απολήξει σε βάρος της ποιότητας του προϊόντος που παρέχεται. Μία γιατρός/λέκτορας μπορεί να ασχοληθεί με περισσότερους πελάτες/φοιτητές παραμελώντας το διάβασμα/έρευνά της. Μία γιατρός μπορεί να προσφέρει ένα ελαφρώς λιγότερο αποτελεσματικό χάπι, που όμως αποφέρει μεγαλύτερο κέρδος. Μία λέκτορας μπορεί να προωθεί τη δημοτικότητα της ανάμεσα στους φοιτητές, όντας γενναιόδωρη στις εξετάσεις σε βάρος της ποιότητας.

Ούτε είναι σίγουρο ότι η «έξοδος» –ο βασικός, δηλαδή, τρόπος που η αγορά προάγει την αποτελεσματικότητα– θα αποβεί τελεσφόρος. Η πληροφόρηση που παρέχει η έξοδος είναι περιορισμένη εκφράζει μία γενική δυσαρέσκεια, χωρίς να διασαφηνίζει την ειδικότερη πηγή του προβλήματος. Επιπλέον, οι αιτίες της εξόδου είναι δυνατό να μεταβάλλονται με το χρόνο, αλλά αυτό δε θα γίνεται αντιληπτό από εκείνους που παρέχουν την υπηρεσία. Ο Hirshman έχει ακόμη ισχυρισθεί ότι αυτό μπορεί να οδηγήσει σε ανταγωνισμό με συμπαιγνιακό χαρακτήρα: «δηλαδή, η έξοδος είναι δυνατό να αποτύχει να προσφέρει ακόμη και τη στοιχειώδη πληροφορία για την ύπαρξη δυσαρέσκειας, εάν οι δυσαρεστημένοι πελάτες αμφιταλαντεύονται μεταξύ διαφόρων εξίσου ανεπαρκών προμηθευτών, έτσι ώστε κάθε μεμονωμένος προμηθευτής να κερδίζει νέους πελάτες με τόσο γρήγορο ρυθμό όσο γρήγορα τους χάνει».⁴

Οι επιπτώσεις όλων των παραπάνω διαπιστώσεων στα ιδιωτικά πανεπιστήμια είναι αρκετά ισχυρές. Μπορούμε να διακρίνουμε ανάμεσα στα ιδιωτικά πανεπιστήμια με στόχο το κέρδος και σε εκείνα που συστήνονται ως μη-κερδοσκοπικοί οργανισμοί. Και στις δύο περιπτώσεις υπάρχουν προβλήματα. Στην πρώτη περίπτωση, που η εκπαίδευση παρέχεται για το κέρδος, τα προβλήματα πληροφόρησης που εντοπίσαμε θα είναι ιδιαίτερα σοβαρά. Έχουμε παραθέσει προηγουμένως έναν αριθμό παραδειγμάτων για

4. Βλ. A.O. Hirshman, *Essays in Trespassing: Economics to Politics and Beyond*, Cambridge University Press, 1981, σ. 220.

το πώς είναι εύκολο για τον προμηθευτή να αυξήσει τα κέρδη σε βάρος της ποιότητας. Έχουμε επίσης διαπιστώσει πώς ο ανταγωνισμός, σε αυτό το πλαίσιο, μπορεί να αποτύχει να ανεβάσει τις προδιαγραφές, εφόσον η ύπαρξη «εξόδου» είναι απίθανο να λειτουργήσει αποτελεσματικά. Ούτε έχουμε εξαντλήσει όλα τα δυνητικά προβλήματα. Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε εδώ ένα φαινόμενο εκλεκτικότητας (creaming), με το οποίο οι παρέχοντες μία υπηρεσία επιχειρούν να προσελκύσουν μόνο πελάτες χαμηλού κόστους. Το κλασικό παράδειγμα creaming είναι ο κίνδυνος ότι μία ιδιωτική ταχυδρομική υπηρεσία δε θα μπορούσε να εξυπηρετήσει απομακρυσμένες περιφέρειες. Στην εκπαίδευση, ο πειρασμός των ιδιωτικών πανεπιστημίων θα ήταν να μην προσφέρουν εκπαίδευση είτε σε δύσκολους φοιτητές είτε σε περιοχές όπου πάγια έξοδα (όπως ακριβά εργαστήρια, εξοπλισμός, κ.λπ.) είναι μεγάλα, παραδείγματος χάρι σε επιστήμες όπως η φυσική και η ιατρική. Με άλλα λόγια, οι παρέχοντες που μεγιστοποιούν το κέρδος θα προσπαθήσουν να «ξαφρίσουν την κρέμα» (τον εύκολα ή φθηνά εκπαιδευόμενο φοιτητή), εάν το μπορούν, με συνέπεια η υπηρεσία να μη φτάνει σε εκείνους που την έχουν περισσότερο ανάγκη.

Παρ' όλα αυτά, τα προβλήματα δε λιγοστεύουν, εάν τα ιδιωτικά πανεπιστήμια είναι μη-κερδοσκοπικά ιδρύματα. Διότι το συγκριτικό πλεονέκτημα της σφαίρας της αγοράς είναι ακριβώς ότι ενισχύει την αποτελεσματικότητα μέσω του ανταγωνισμού που κατευθύνεται από την αναζήτηση του κέρδους. Όπως το έχει θέσει ο Julian Le Grand, καθηγητής στο London School of Economics που ειδικεύεται στα οικονομικά του κράτους πρόνοιας, τα κίνητρα είναι κρίσιμα για τη λειτουργία της αγοράς: «Οι προμηθευτές πρέπει να κινητοποιούνται, τουλάχιστον μερικώς, από χρηματοοικονομικούς υπολογισμούς. Ειδήλλως, εάν για παράδειγμα κινητοποιούνται σε μεγάλο βαθμό από αίσθημα κοινωνικού καθήκοντος, δε θα ανταποκρίνονται κατάλληλα στα σήματα της αγοράς. Έχει μικρό νόημα η εισαγωγή μιας αγοράς για τη δημιουργία κερδοφόρων ευκαιριών, εάν οι συμμετέχοντες στην αγορά δεν ενδιαφέρονται να αποκομίσουν κέρδη».⁵

Υπάρχει, επομένως, πλήθος προβλημάτων πληροφόρησης και αποτυχιών της αγοράς που σχετίζονται με την εκπαίδευση ως αγα-

5. Βλ. Julian Le Grand, «Quasi Markets in Welfare», *The Economic Review*, Νοέμβριος 1992, σ. 11-13.

θό. Αυτός είναι ο λόγος που σχεδόν σε όλες τις σύνθετες κοινωνίες είναι ανάγκη να έχει το κράτος ισχυρή συμμετοχή. Αυτή η συμμετοχή φυσικά παίρνει πολλές μορφές, που κυμαίνονται από την άμεση παροχή υπηρεσιών έως την έμμεση ρύθμιση της ιδιωτικής παροχής. Ωστόσο ο ίδιος ο άξονας της κρατικής-αγοραίας ρύθμισης είναι ανολοκλήρωτος. Αυτό που επίσης χρειάζεται είναι ένα τρίτο επίπεδο ρύθμισης, αυτό της κοινωνικής ρύθμισης. Το τελευταίο «περικλείει όλους τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους η ατομική οικονομική συμπεριφορά εμπεδώνεται σε ένα ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο».⁶ Η κοινωνική ρύθμιση συχνά εμπεδώνεται σε ποικίλους θεσμούς που ρυθμίζουν την οικονομική και κοινωνική ζωή, αλλά επίσης συμπεριλαμβάνει ηθικούς κώδικες συμπεριφοράς, καθώς και τον κώδικα επαγγελματικού ήθους που στηρίζει πολλές επαγγελματικές ομάδες. Προηγουμένως είδαμε πώς επαγγελματικές ομάδες, όπως οι γιατροί και οι ακαδημαϊκοί, λειτουργούν σε αγορές όπου υπάρχει ασυμμετρία στην πληροφόρηση για τη φύση του προϊόντος και, συνεπώς, μεγάλη αβεβαιότητα. Ο «επαγγελματισμός» δρα ως ένα κοινωνικό μέσο περιορισμού των ευκαιριών σε τέτοια πράγματα και «ο σύγχρονος καπιταλισμός στηρίζεται όλο και περισσότερο σε επαγγελματικές ομάδες που προσδοκείται ότι απομονώνονται από την καθαρά ωφελμιστική δραστηριότητα» (Block, 1990, σ. 63).

Επομένως, οποιαδήποτε κοινωνία πρέπει να βρει μία ισορροπία ανάμεσα σε αυτές τις τρεις μορφές ρύθμισης: αγορές, κράτος και κοινωνική ρύθμιση. Αλλά προτού είμαστε σε θέση να ξεκινήσουμε να κάνουμε κάτι τέτοιο, επιβάλλεται να εξετάσουμε περαιτέρω τη φύση της εκπαίδευσης ως αγαθού και, ειδικότερα, να αναλύσουμε μη-οικονομικά επιχειρήματα, τα οποία επιδρούν στη ρύθμιση και παροχή της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης.

2. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Η μέχρι τώρα ανάλυση δεν έχει εξαντλήσει τα οικονομικά επιχειρήματα για τη φύση της εκπαίδευσης. Έχουν όμως ειπωθεί αρκετά προκειμένου να δειχθεί ότι η «αγορά» της εκπαίδευσης απλώς δεν

6. Βλέπε F. Block, *Postindustrial Possibilities*, University of California Press, 1990, σ. 42.

είναι όπως η αγορά της ντομάτας. Δεδομένης της ευκολίας με την οποία πολλοί υποστηρικτές της ιδιωτικοποίησης –ειδικά εκείνοι που λόγω της κατάρτισής τους στα οικονομικά θα έπρεπε να γνωρίζουν καλύτερα– θεωρούν ότι η εκπαίδευση δεν είναι ουσιωδώς διαφορετική από απλά καταναλωτικά αγαθά, το παραπάνω είναι ένα σημαντικό επιχείρημα. Αυτό όμως δε σημαίνει πως η συζήτηση ολοκληρώνεται εδώ.

Διότι το σημείο εκκίνησης των οικονομολόγων δεν είναι το μόνο σημείο εκκίνησης, ούτε ακόμη το καταλληλότερο. Είναι σημαντικό να δούμε γιατί έχουν έτσι τα πράγματα. Οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι ξεκινούν με α-κοινωνικά (a-social) άτομα με δεδομένες προτιμήσεις, που μεγιστοποιούν την ευημερία τους δεδομένου του εισοδηματικού τους περιορισμού (συμπεριλαμβανομένου του αρχικού τους κεφαλαίου, πόσα μπορούν να δανεισθούν κ.λπ.). Τότε εκτιμούν πώς η αγορά, σε συνδυασμό με παρεμβάσεις και θεσμούς, (όπου υπάρχουν αποτυχίες της αγοράς), είναι δυνατό να οδηγήσει σε αποτελεσματικές εκβάσεις.

Αλλά οι άνθρωποι δεν είναι απλώς ατομικοί, α-κοινωνικοί μεγιστοποιητές – δεν είναι απλώς καταναλωτές. Είναι επίσης μέλη οικογενειών και κοινοτήτων, και πολίτες που μπορεί να έχουν ευρύτερο προβληματισμό. Παραδείγματος χάρη, όταν ενεργούν ως πολίτες, οι άνθρωποι μπορεί να έχουν διαφορετικούς στόχους και πολύ διαφορετική αίσθηση του πώς πρέπει να πράξουν.⁷ Επιπλέον, δεδομένου αυτού, οι άνθρωποι έχουν να αποφασίσουν σε ποιες σφαίρες της ζωής τους θα όφειλαν να ενεργούν ως καταναλωτές που μεγιστοποιούν την ευημερία τους, και σε ποιες σφαίρες είναι ανάγκη να δρουν με διαφορετικές αρχές – παραδείγματος χάρη, από αίσθημα δημοσίου καθήκοντος. Στα ελληνικά πανεπιστήμια, για παράδειγμα, η εικόνα του ιδιοτελούς καθηγητή που λίγο ενδιαφέρεται για την έρευνα και τη διδασκαλία, και ο οποίος χρησιμοποιεί την ακαδημαϊκή του θέση απλώς και μόνο ως πηγή προσωπικού γοήτρου και για ίδια πρόσβαση σε άλλες πηγές εισοδήματος, είναι έντονη και ακόμη πιο έντονα προωθείται από μερίδα του Τύπου. Όμως, οποιοσδήποτε έχει εργαστεί σε ελληνικά πανεπιστήμια γνωρίζει ότι αυτό δεν είναι η πλήρης αλήθεια. Πολλοί πανεπιστημιακοί καθηγητές εργάζονται πολύ σκληρά με λιγοστή υποστήριξη

7. Γι' αυτά τα θέματα, καθώς και για μια κριτική στον ατομισμό και το ρόλο που παίζει ο εργαλειώδης ορθολογισμός στην νεοκλασική σκέψη, βλ. C. Taylor, *Philosophy and the Human Sciences*, τόμ. 2, 1985 (ειδικότερα κεφ. 2 και 7).

(διοικητική, χρηματοδοτική κ.λπ.) από αίσθημα καθήκοντος και προς την κοινωνία και προς τους φοιτητές τους. Θα ήταν αδιανόητο να λειτουργεί κατά το ελάχιστο ένα πανεπιστημιακό σύστημα δίχως μια τέτοια αφοσίωση.

Το γεγονός ότι τα άτομα είναι δυνατό να ενεργούν και ως καταναλωτές και ως πολίτες, και αναμφίβολα υπό πολλούς άλλους ρόλους, έχει σημαντικές επιπτώσεις για οποιαδήποτε θεωρία αγαθών. Ορισμένα αγαθά είναι διαφορετικά από τις ντομάτες όχι μόνο με την τεχνική οικονομική έννοια που συζητήθηκε στο πρώτο μέρος, αλλά και επειδή οι άνθρωποι έχουν καταλήξει σε αυτό που ο Michael Walzer αποκάλεσε «κοινωνική κατανόησή τους». Θα δούμε παρακάτω τι εξυπνοεί αυτό με μεγαλύτερη λεπτομέρεια, αλλά ουσιαστικά αυτή η κοινωνική κατανόηση εξυπνοεί μία αντίληψη για το σε τι αποσκοπεί ένα αγαθό, ποιος θα πρέπει να έχει πρόσβαση σε αυτό, πώς και από ποιον θα πρέπει να παρέχεται.⁸

Είναι εξαιτίας αυτής της κοινωνικής κατανόησης που σε ορισμένα «αγαθά» δεν επιτρέπεται να κινούνται στα πλαίσια μιας αγοράς – ή, όπως θα έλεγε ο Walzer, θα αντέφασκε προς την κοινωνική τους σημασία, εάν αυτά τα αγαθά επιτρεπόταν να αγοράζονται και να πωλούνται. Εάν η θέση ενός μητροπολιτικού επισκόπου έβγαινε σε πλειστηριασμό – το αμάρτημα της σιμωνίας – τότε αυτό προφανώς θα επηρέαζε ολόκληρη την άποψη μας για τη θρησκεία. Οι πιστοί ορθώς προσδοκούν ότι οι επίσκοποι τους θα πρέπει να εκλέγονται βάσει της αξίας τους ή της οσιότητάς τους ή άλλων κριτηρίων που δεν έχουν τίποτε να κάνουν με την ικανότητα πληρωμής. Ας εξετάσουμε επίσης την ψήφο. Αν ο Α αδιαφορεί για το ποιος θα κερδίσει τις επόμενες εκλογές και ο Β ενδιαφέρεται, τότε, αν ο Β προσφέρει στον Α ένα ποσό χρημάτων για να ψηφίσει κατά συγκεκριμένο τρόπο, τότε από την άποψη της μεγιστοποίησης της ατομικής χρησιμότητας έχουμε μια αποτελεσματική έκβαση, εφόσον και οι δύο βγαίνουν πιο κερδισμένοι. Όμως, τέτοιες ανταλλαγές παρακαλύονται στις δημοκρατικές κοινωνίες, ακριβώς επειδή υπάρχει μία κοινωνική αντίληψη ότι η ψήφος αποτελεί μέρος μιας δημοκρατικής διαδικασίας, η οποία θα εξασθενούσε σοβαρά εάν επιτρέπονταν τέτοιου είδους ανταλλαγές. Στην πολιτική

8. Βλέπε Michael Walzer, *Spheres of Justice*, Blackwells, 1983. Για μια πιο πρόσφατη ανάλυση του έργου του M. Walzer από διάφορες θεωρητικές σκοπιές, βλ. D. Miller - M. Walzer (επιμ.), *Pluralism, Justice and Equality*, Oxford University Press, 1995.

αγορά –σε αντίθεση με τις καταναλωτικές αγορές– όλοι είναι ίσοι και η ψήφος κάθε προσώπου θα πρέπει να μετράει το ίδιο.

Τώρα, υπάρχει επίσης σαφώς μία κοινωνική αντίληψη για τέτοια αγαθά, όπως είναι η υγεία και η εκπαίδευση. Ας πάρουμε, παραδείγματος χάρη, το ζήτημα της διανομής: στον τομέα της υγείας, θα μπορούσαμε να σκεφτούμε ότι η κατάλληλη αρχή διανομής είναι η ιατροφαρμακευτική ανάγκη, ενώ στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση είναι η ατομική αξία και ικανότητα ή ακόμη κάποιο ευρύτερο κριτήριο, όπως η συμβολή στην ανάγκη της κοινωνίας. Φυσικά, διαφορετικές κοινωνίες θα έχουν διαφορετικές αντιλήψεις για το κατάλληλο διανεμητικό κριτήριο, όπως επίσης και εντός κάθε κοινωνίας θα υπάρχει συζήτηση για το ποιο είναι το κατάλληλο κριτήριο. Είναι όμως αποκαλυπτικό ότι λίγοι θα ισχυρίζονταν πως η πρόποσα ανταπόδοση για τη διανομή, είτε της υγείας είτε της εκπαίδευσης, είναι η δυνατότητα πληρωμής. Φυσικά, αυτό δεν είναι καθολική θέση. Παραδείγματος χάρη, ο Robert Nozick, ο φιλελευθεριστής (libertarian) φιλόσοφος του Harvard, έχει διερωτηθεί: εάν το μόνο σωστό κριτήριο για τη διανομή της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης είναι η ανάγκη για περίθαλψη, τότε γιατί το μόνο σωστό κριτήριο για τη διανομή υπηρεσιών κουρείου δεν μπορεί να είναι η ανάγκη για κούρεμα; Η απάντηση του Michael Walzer είναι διδακτική:

«Ίσως αυτό, πράγματι, να προκύπτει, αν κανείς δίνει προσοχή μόνο στον «εσωτερικό σκοπό» της δραστηριότητας, κατανοούμενης με καθολικούς όρους. Αλλά δεν προκύπτει αν κανείς προσέξει την κοινωνική σημασία της δραστηριότητας, τη θέση του αγαθού που διανέμεται στη ζωή μίας συγκεκριμένης ομάδας ανθρώπων. Θα μπορούσε κανείς να φανταστεί μία κοινωνία στην οποία το κούρεμα θα αποκτούσε τέτοια κεντρική πολιτισμική σημασία, που θα ήταν ηθική απαίτηση η κοινοτική παροχή του· αλλά είναι κάτι περισσότερο από ενδιαφέρον το γεγονός ότι ποτέ δεν υπήρξε μια τέτοια κοινωνία». Michael Walzer, *Spheres of Justice*, Blackwells, 1983, σ. 88.

Συνεπώς, η κοινωνική κατανόηση αγαθών όπως η εκπαίδευση, αποτελεί έναν επιπλέον τρόπο μέσω του οποίου μπορούμε να ξεχωρίσουμε αυτά τα αγαθά από τα απλά καταναλωτικά αγαθά. Έχουμε επικεντρώσει το ενδιαφέρον μας στην κοινωνική κατανόηση των αγαθών, μια προσέγγιση που προέρχεται από το χώρο των

πολιτικών επιστημών και ειδικότερα τη δουλειά του M. Walzer. Προφανώς, αυτή δεν είναι η μοναδική πιθανή προσέγγιση. Άλλοι κοινωνικοί επιστήμονες μπορεί να υιοθετούν διαφορετικά θεωρητικά σχήματα επικεντρώνοντας, για παράδειγμα, στις έννοιες των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της δημοκρατίας κ.λπ. Είναι πέραν του σκοπού του παρόντος άρθρου να εξαντλήσει όλες τις υπάρχουσες προσεγγίσεις αναφορικά με το θέμα των αγαθών. Περισσότερη σημασία έχει, κατά τη γνώμη μας, να δείξουμε την ύπαρξη διαφορετικών τρόπων κατανόησης των αγαθών, όπως της εκπαίδευσης, και ότι αυτό το γεγονός έχει συνέπειες στη συζήτηση για την ιδιωτικοποίηση και την πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Γι' αυτό το λόγο θα ήθελα να διερευνήσουμε περαιτέρω την κοινωνική κατανόηση των σκοπών της διανομής και της παροχής της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Έτσι θα εξετάσουμε ένα σύνολο επιχειρημάτων που δείχνουν ότι η ιδιωτική παροχή πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, και γενικότερα οι δυνάμεις της αγοράς, αντιβαίνουν στον πυρήνα της κοινωνικής κατανόησης της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης.

α. Σκοποί

Υπάρχει κάτι που μας προβληματίζει, κάτι που θα μπορούσαμε να πούμε ότι έρχεται σε αντίθεση με την κοινωνική αντίληψή μας, σε οποιαδήποτε θεώρηση της εκπαίδευσης ως αγαθού που απλώς ικανοποιεί ατομικές προτιμήσεις. Πώς πρέπει ένα άτομο να αποφασίσει να προχωρήσει στην τριτοβάθμια εκπαίδευση; Μία προσέγγιση διακανονισμού του ζητήματος, προσφιλής στους οικονομολόγους, είναι ότι κάθε άτομο θα πρέπει να συγκρίνει οφέλη και κόστος. Πιο συγκεκριμένα, το άτομο μπορεί να συγκρίνει το κόστος της εκπαίδευσης (συμπεριλαμβανομένων των διαφυγόντων εισοδημάτων μέσα σε αυτό το διάστημα) με την καθαρά παρούσα αξία των μελλοντικών αυξημένων εισοδημάτων, ως συνέπεια της εκπαίδευσης. Μερικοί οικονομολόγοι αναπτύσσουν τον προβληματισμό και εκτιμούν την απόδοση της εκπαίδευσης στην κοινωνία ως σύνολο, εξετάζοντας τη συμβολή της εκπαίδευσης στα αυξημένα εισοδήματα.

Αλλά η παραπάνω προσέγγιση δε μας οδηγεί πολύ μακριά. Καταρχάς, όπως έχουμε δει στο πρώτο μέρος, η πανεπιστημιακή εκπαίδευση υπόκειται σε πολυάριθμα προβλήματα πληροφόρησης. Οι προτιμήσεις δεν μπορούν να είναι δεδομένες, όχι μόνο επειδή

δεν είναι δυνατό να γνωρίζουμε εκ των προτέρων τι θέλουμε, αλλά και επειδή είναι δύσκολο να γνωρίζουμε τον καλύτερο τρόπο να πραγματοποιήσουμε την επιθυμία μας. Δεύτερον, και αυτό συνιστά μία περισσότερο ρηξικέλευθη ιδέα, οι προτιμήσεις δεν μπορούν να είναι δεδομένες, επειδή η πανεπιστημιακή εκπαίδευση, η οποιαδήποτε εκπαίδευση, παίζει αναγκαστικά έναν προσδιοριστικό ρόλο. Με έναν πολύ ουσιαστικό τρόπο, η τελευταία προσδιορίζει τι πρόκειται να γίνουμε, πώς θα σχετιζόμαστε με τους άλλους, τις αξίες μας και, συνεπώς, και τις προτιμήσεις μας. Επομένως οι προτιμήσεις δεν αποτελούν μόνο το σημείο εκκίνησης αλλά και το αποτέλεσμα της εκπαίδευσης. Σε οποιοδήποτε εκπαιδευτικό σύστημα είναι πιθανότερο να είμαστε «μαθητές» παρά μεγιστοποιητές βάσει των προτιμήσεών μας.⁹ Τρίτον, υπάρχει μία ευρέως εκτεταμένη αντίληψη ότι η πανεπιστημιακή εκπαίδευση είναι «αγαθό από μόνη της»: εκείνοι που το αμφισβητούν αυτό θα έμοιαζαν ιδιαίτερα εύάλωτοι στο σκώμμα του Oscar Wilde για τους ανθρώπους που ξέρουν την τιμή των πάντων και την αξία κανενός.

Επιπροσθέτως, η ατομιστική προσέγγιση δεν αποδίδει τη βαρύτητα που θα έπρεπε, στο γεγονός ότι η κοινότητα ως σύνολο έχει συμφέρον να προσέξει την τριτοβάθμια εκπαίδευση, γιατί η σημασία της υπερβαίνει κατά πολύ την κατανομή πόρων μεταξύ ανταγωνιστικών διεκδικήσεων των μελών της κοινότητας. Είναι αναμφίβολο ότι οι οικονομολόγοι έχουν πλήρη επίγνωση των εξωτερικών οικονομικών στην εκπαιδευτική σφαίρα – το γεγονός δηλαδή ότι τα άτομα μπορεί να μην εκπαιδεύονται αρκετά, διότι δε θα λαμβάνουν υπόψη τους τα οικονομικά οφέλη της κοινωνίας συνολικά από έναν περισσότερο εκπαιδευμένο πληθυσμό. Όμως, το συμφέρον της κοινωνίας δεν είναι μόνο, ούτε κυρίως, οικονομικό. Η εκπαίδευση ορθώς θεωρείται ως δικαίωμα των ανθρώπων να αναπτύξουν τις ικανότητές τους στη μεγαλύτερη δυνατή έκταση. Αυτό το δικαίωμα θέωρείται, επίσης, ως απαραίτητο για την ανάπτυξη του πολίτη.

Για να πάρουμε ένα περισσότερο χειροπιαστό παράδειγμα, ας εξετάσουμε τη διδασκαλία γλωσσών και της επιστήμης της γλωσσολογίας στα πανεπιστήμια. Είναι το λιγότερο αποκαρδιωτικό που

9. Για μια κριτική της ορθόδοξης οικονομικής σκέψης και ιδιαίτερα της έμφασης που δίνεται στην ατομιστική επιλογή σε βάρος της κοινωνικής γνωστικής διαδικασίας, βλ. S. Bowles - H. Gintis, *Democracy and Capitalism*, RKP, 1986 (ειδικότερα κεφ. 5).

τόσο πολλοί σχολιαστές της ελληνικής πανεπιστημιακής εκπαίδευσης μοιάζουν να σκέφτονται ότι ο μόνος σκοπός της διδασκαλίας τέτοιων γνωστικών αντικειμένων είναι η παροχή δασκάλων στα σχολεία και ότι η Ελλάδα, συνεπώς, έχει πρόβλημα υπερπαραγωγής. Η στενή εργαλειοκτική λογική αυτής της επιχειρηματολογίας είναι στ' αλήθεια επάξια της απωθητικής μορφής του κ. Gradgrind στους *Δύσκολους Καιρούς* του Charles Dickens. Ας συγκρίνουμε αυτήν την άποψη με την προάσπιση της διδασκαλίας τέτοιων αντικειμένων στο πανεπιστημιακό επίπεδο από τη Mary Warnock:

«Όλη η γνώση μας πρέπει να διυλιστεί προς εμάς και να μεταδοθεί από εμάς διά μέσου της γλώσσας. Είναι ουσιώδες να υπάρχουν εκείνοι οι φιλόσοφοι, οι θεολόγοι, οι κριτικοί λογοτεχνίας και οι γλωσσολόγοι, οι οποίοι θα είναι εκπαιδευμένοι να σκέφτονται για τη σχέση μεταξύ γλώσσας και κόσμου, και μεταξύ μιας γλώσσας και μιας άλλης. Μόνο μέσω της χρήσης της γλώσσας είναι δυνατό να σκεφτούμε με συνέπεια και συνολικότητα, είτε για το παρόν είτε για το μέλλον... Ο [Bernard] Williams υποστηρίζει ότι οι ανθρωπιστικές σπουδές είναι πράγματι ένα είδος επιστήμης, κοινωνικής επιστήμης, και ότι προσφέρουν μιαν «αληθινή κατανόηση της θέσης μας και της προέλευσής μας, τέτοια που είναι απαραίτητη σε εκείνους που κυβερνούν». Διατείνεται ότι σε μία δημοκρατική κοινωνία είναι ουσιώδες μία τέτοια κατανόηση να είναι ευρέως διαδεδομένη. Δεν είναι κάτι το επιπλέον και προαιρετικό, ούτως ώστε να προορίζεται μόνο σε μία εκλεκτή μειοψηφία συβαριτιστών». Mary Warnock, *Universities: Knowing our Minds*, Chatto and Windus, 1989, σ. 36.

Εδώ έχουμε μία αντίληψη που συνδέει στενά το λόγο ύπαρξης των ανθρωπιστικών σπουδών με ευρύτερους κοινωνικούς σκοπούς. Και όμως αυτή είναι μία αντίληψη που έχει υποστεί σοβαρή αμφισβήτηση, οπουδήποτε έχει επιτραπεί στις δυνάμεις της αγοράς να διεισδύσουν στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Στο Ηνωμένο Βασίλειο των δεκαετιών του 1980 και του 1990, υπό την πίεση διαδοχικών συντηρητικών κυβερνήσεων να εισαχθούν οιονεί-αγορές στο πανεπιστημιακό σύστημα, αντικείμενα όπως οι γλώσσες και η φιλοσοφία έχουν σφυροκοπηθεί και έχουν δοκιμάσει μία σοβαρή απώλεια ηθικού. Διότι πώς τιμολογείται η συμβολή της γλωσσολογίας σε μία δημοκρατική κοινωνία;

Από πολλές πλευρές, αυτή η πλατύτερη αντίληψη των σκοπών της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης έχει μία παρωχημένη χροιά – θα μπορούσε κανείς να την αποκαλέσει σχεδόν κλασική φιλελεύθερη θέση. Και όμως, θα ήταν άστοχο να τη θεωρήσουμε σαν άποψη ξεπερασμένη, μιας και ποτέ ως τώρα δεν έχει απαντηθεί από τους υποστηρικτές των ιδιωτικών πανεπιστημίων. Το να θεωρούμε πως μπορούμε να συζητούμε τα περί ορθής διανομής και παροχής της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης χωρίς να κατέχουμε μία σαφώς αρθρωμένη αντίληψη των στόχων της (εκπαίδευσης) είναι πραγματικά κάτι το αξιοπερίεργο.

β. Διανομή

Ο καθορισμός των κατάλληλων κριτηρίων διανομής της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης είναι ομολογουμένως δύσκολη υπόθεση. Όμως, νομίζω πως υπάρχει μία ευρέως διαδεδομένη κοινωνική κατανόηση, κατά την οποία η «δυνατότητα πληρωμής» δεν αποτελεί αποδεκτό κριτήριο. Πέρα από αυτό, είναι βέβαιο ότι θα υπάρξει συζήτηση για κριτήρια όπως η αξία, η ικανότητα, το ενδιαφέρον για μάθηση και τα συναφή. Αυτό μπορεί με τη σειρά του να οδηγήσει σε ακόμη δυσκολότερες ερωτήσεις, αναφορικά με το ρόλο του «κοσκινίσματος» (screening) και των εξετάσεων, κάτι το οποίο υπερβαίνει τα όρια αυτού του άρθρου. Εξάλλου, τέτοια κριτήρια θα πρέπει να αντιμετωπίσουν την παραπάνω συζήτηση για τους στόχους της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Εάν πρόκειται να προωθήσουμε τους σκοπούς και τις αξίες της πολιτικής συμμετοχής, της δημοκρατικής παιδείας και της κριτικής σκέψης, τότε επιζητούμε την ευρύτερη δυνατή πρόσβαση.

Όμως, η επιθυμία για την ευρύτερη δυνατή πρόσβαση μας οδηγεί στο ζήτημα της διαθεσιμότητας πόρων για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Πράγματι, για τους υποστηρικτές των ιδιωτικών πανεπιστημίων αυτό αποτελεί το επίκεντρο του προβλήματος. Διατυπώνουν δύο αλληλοσχετιζόμενα επιχειρήματα: Το πρώτο είναι ότι δεδομένης της ζήτησης για θέσεις στα πανεπιστήμια και την επισφαλή δημοσιονομική κατάσταση στην Ελλάδα, η μόνη ρεαλιστική πηγή αύξησης της προσφοράς είναι ο ιδιωτικός τομέας. Το δεύτερο επιχειρήμα είναι διανεμητικό. Δεδομένου ότι οι δαπάνες για την εκπαίδευση καλύπτονται από γενικούς φόρους, το βάρος των οποίων στην Ελλάδα πέφτει υπερβολικά στους μισθωτούς και

τους συνταξιούχους, τότε η «επιδότηση της εκπαίδευσης ενός σημαντικού αριθμού φοιτητών προερχομένων από πλουσιότερες οικογένειες από τους φτωχότερους πολίτες είναι μία προφανής μορφή κοινωνικής αδικίας που επιβάλλεται από το τωρινό σύστημα της «δωρεάν» εκπαίδευσης» (Στέφανος Μάνος, *Το Βήμα*, 5.5.96).

Η παραχώρηση άδειας σε ιδιωτικά πανεπιστήμια και η εισαγωγή διδασκόντων (ίσως με επιδοτούμενα δάνεια για τους περισσότερους φοιτητές και υποτροφίες για άλλους) στα υπάρχοντα πανεπιστήμια θα επέτρεπε αύξηση της προσφοράς θέσεων στα πανεπιστήμια και δικαιότερη κατανομή της επιβάρυνσης, εφόσον οι πλουσιότερες οικογένειες θα μπορούσαν να συμβάλλουν περισσότερο στην εκπαίδευση των παιδιών τους. Ο ιδιωτικός τομέας, και οι δυνάμεις της αγοράς γενικότερα, αποτελούν εδώ την απάντηση για μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα και κοινωνική δικαιοσύνη.

Ωστόσο, υπάρχουν αρκετοί λόγοι να μην αποδεχθούμε εύκολα αυτήν την αισιόδοξη άποψη. Πρώτον, είναι η προφανής παρατήρηση –που σπάνια αναφέρεται από τους συνηγόρους της αγοράς– ότι η πανεπιστημιακή εκπαίδευση προορίζεται για νέους ενήλικες, από τους οποίους προσδοκούμε στην ηλικία των 18 να είναι αυτόνομοι πολίτες, όχι όμως και για τις οικογένειές τους. Θα ήταν παράδοξο, εάν είχαμε την περίπτωση ενός σπουδαστή από μία «πλούσια» οικογένεια, στον οποίο η οικογένειά του θα αρνούσαν τη χρηματοδότηση (και δε θα συμεριζόταν την αφοσίωσή του στην εκπαίδευση) και για τον οποίο το κράτος θα αποποιούνταν τα δίδακτρα, διότι θα προερχόταν από περιβάλλον που θα θεωρούνταν αρκετά πλούσιο για να συνεισφέρει. Από την άλλη πλευρά, εάν το κράτος όντως αποφάσιζε να καταβάλει τα δίδακτρα, τότε τι θα εμπόδιζε όλες τις πλούσιες οικογένειες να αρνηθούν να πληρώσουν δίδακτρα, ώστε να εξασφαλίσουν ότι τα παιδιά τους θα πάρουν επίσης την υποτροφία;

Υπάρχει όμως ένα περισσότερο θεμελιώδες πρόβλημα με αυτό το επιχειρήμα. Η κεντρική ιδέα του είναι ότι οι πλούσιοι θα συνεισφέρουν περισσότερο στην εκπαίδευση των παιδιών τους, συμφωνώντας παράλληλα να πληρώνουν το *ίδιο επίπεδο* φόρων όπως και πριν. Η κατάστασή τους σε πραγματικούς όρους, επομένως, θα χειροτερέψει. Το ερώτημα είναι εάν αυτό αποτελεί λογική υπόθεση. Σίγουρα δεν έχει φανεί κάτι τέτοιο από την εμπειρία των δύο οικονομιών που έχουν, από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, προχωρήσει περισσότερο προς την κατεύθυνση της ιδιωτικοποίησης

του κράτους πρόνοιας. Στο Ηνωμένο Βασίλειο και τις Ηνωμένες Πολιτείες,¹⁰ διατυπώθηκε επίσης το επιχείρημα ότι, αν εκείνοι που είχαν την οικονομική άνεση συνεισέφεραν περισσότερο στην εκπαίδευση, την υγεία και τις συνταξιοδοτικές ανάγκες τους, τότε θα έμεναν περισσότεροι πόροι διαθέσιμοι στην κοινωνία για να διοχετευθούν προς αυτούς που βρίσκονταν σε μεγαλύτερη ανάγκη. Δυστυχώς όμως, οι πιο πλούσιοι ή οι συγκριτικά πιο ευκατάστατοι δεν είχαν την ίδια γνώμη. Καθώς χρειαζόταν να ξοδεύουν περισσότερα για ιδιωτικές συντάξεις, ασφάλεια υγείας και την εκπαίδευση των παιδιών τους, παρατήρησαν ότι κερδίζουν ολοένα λιγότερο από τις υπάρχουσες κρατικές δαπάνες και έβγαλαν το συμπέρασμα ότι πληρώνουν υπερβολικά υψηλούς φόρους. Αυτό που παρατηρούμε σε αυτές τις χώρες είναι ένας φαύλος κύκλος περικοπών στην πρόνοια, που οδηγούν σε αυξημένα αιτήματα για χαμηλότερους φόρους, πράγμα το οποίο με τη σειρά του δημιουργεί πιέσεις στο υπάρχον επίπεδο των κρατικών υπηρεσιών πρόνοιας να περιορισθεί κ.ο.κ.

Υπάρχει η άποψη ότι τέτοια επιχειρήματα ίσως αφορούν λιγότερο στην Ελλάδα, δεδομένης της ανισότητας του υπάρχοντος φορολογικού συστήματος και του γεγονότος ότι οι πλούσιοι είναι ήδη απαλλαγμένοι από την καταβολή του δίκαιου μεριδίου τους στους φόρους. Ωστόσο αυτό το επιχείρημα το θεωρούμε παράδοξο. Διότι όλοι συμφωνούν ότι το κύριο πρόβλημα της κρατικής χρηματοδότησης στην Ελλάδα είναι η άνιση κατανομή των βαρών. Αξίζει να αναρωτηθούμε γιατί έχει αποδειχθεί τόσο δύσκολο να αναμορφωθεί το φορολογικό σύστημα στην Ελλάδα. Αναμφίβολα, η αδυναμία του θεσμικού πλαισίου και η φύση της δημόσιας διοίκησης είναι σημαντικοί παράγοντες. Αλλά αυτό, κατά μία έννοια, προκαλεί την ερώτηση: Γιατί να είναι έτσι τα πράγματα; Οι πλούσιοι και οι σχετικά ευκατάστατοι είχαν ενδεχομένως την ισχύ να αποφεύγουν την πληρωμή του δίκαιου μεριδίου τους στους φόρους και να παρακαλύδουν τα εγχειρήματα που θα τους ανάγκαζαν σ' αυτό. Δε συντρέχει κανένας λόγος να πιστέψουμε ότι, εάν από τώρα και στο εξής κληθούν να πληρώνουν για περισσότερες υπηρεσίες που είναι προς το παρόν δωρεάν (και υπενθυμίζουμε ότι αυτό μπορεί να περιλαμβάνει επίσης ιδιωτικές συντάξεις και υπη-

10. Για αυτά τα θέματα, βλ. A. Dilnot, «The Future of the Welfare State», *Oxford Review of Economic Policy*, τόμ. 11, τχ. 3, 1995.

ρεσίες περιθάλψης), θα επροτίθεντο να αποδεχθούν την αναμόρφωση του φορολογικού συστήματος. Άρα, κατά μία έννοια, τέτοια ιδιωτικοποίηση θα δυσχεράνει την αναμόρφωση του φορολογικού συστήματος. Αν όμως αυτό επιτύχει, τότε θα μπορούσαμε κάλλιστα να δεχτούμε ότι ο ίδιος φαύλος κύκλος που ενεργοποιείται στο Ηνωμένο Βασίλειο και τις Ηνωμένες Πολιτείες θα κάνει και εδώ αισθητή την παρουσία του.

Αλλά τα πράγματα είναι ακόμη πιο περίπλοκα. Η εισαγωγή ι-διωτικών πανεπιστημίων με καταβολή διδάκτρων, όπως επίσης και η εισαγωγή διδασκάλων στα δημόσια πανεπιστήμια θα έχουν ως επακόλουθο και την υιοθέτηση ελέγχου εισοδήματος (means-testing). Με άλλα λόγια, οι οικογένειες θα πρέπει να αποδείξουν ότι βρίσκονται κάτω από ένα όριο ορισμένου εισοδήματος, προτού να δικαιούνται κρατικές υποτροφίες εκπαίδευσης. Υπάρχει ένας αριθμός πολύ γνωστών προβλημάτων με τα επιδόματα ελέγχου εισοδήματος. Υπάρχει καταρχάς ένα είδος κοινωνικού στίγματος που συνδέεται με αυτά. Αυτό με τη σειρά του επηρεάζει το ποσοστό αιτήσεων, που είναι συχνά χαμηλό για τέτοια επιδόματα. Αναμφίβολα, ένας ικανός αριθμός έξυπνων σπουδαστών που προέρχονται από φτωχές οικογένειες θα αδράξει την ευκαιρία που προσφέρεται από τέτοια επιδόματα, αλλά υπάρχει φόβος ότι ένας μεγάλος αριθμός ίσως αποφασίσει ότι η πανεπιστημιακή εκπαίδευση δεν είναι γι' αυτούς.

Τέτοια επιδόματα ελέγχου εισοδήματος μπορούν να αντιπαραβληθούν με καθολικά επιδόματα, τα οποία δικαιούται κάθε πρόσωπο ως πολίτης. Δεν είναι μόνον ότι τέτοια επιδόματα δε συνοδεύονται από στιγματισμό – απεναντίας συχνά αποτελούν πηγή περηφάνιας για τον πολίτη. Είναι επίσης και το γεγονός ότι όλοι οι πολίτες έχουν επενδυμένο συμφέρον στη διατήρησή τους. Ο κίνδυνος με τα επιδόματα ελέγχου εισοδήματος είναι ότι συνήθως είναι διαθέσιμα σε μία μειοψηφία μόνο του πληθυσμού. Αυτό σημαίνει ότι είναι σχεδόν πάντοτε εξαιρετικά ευάλωτα. Σε δύσκολους οικονομικά καιρούς, η πλειοψηφία μπορεί πάντα να αποφασίσει ότι δε διαθέτει πλέον τους πόρους για μια τέτοια «γενναιοδωρία». Η εμπειρία του κράτους πρόνοιας στο Ηνωμένο Βασίλειο και τις Ηνωμένες Πολιτείες, στις δεκαετίες του 1980 και του 1990, δείχνει ότι αυτό δεν αποτελεί απλώς υποθετικό ενδεχόμενο.

Αυτό που βρίσκουμε ελκυστικό σε ένα ενοποιημένο δημοσίων χρηματοδοτούμενο σύστημα δημόσιων πανεπιστημίων είναι ότι ό-

λοι ως πολίτες έχουμε συμφέρον να χρηματοδοτούνται αυτά επαρκώς, αλλά αποδίδουμε εξίσου σημασία και στον τρόπο λειτουργίας τους. Για να επιτύχει αυτό, είναι ζωτικής σημασίας να αποφευχθεί η δημιουργία ενός διπλού συστήματος. Όσο υπάρχει ένα ενιαίο σύστημα τόσο η κοινωνία έχει συμφέρον να το βελτιώσει—πλούσιοι και φτωχοί εξίσου. Ο περιορισμός «εξόδου» των πλούσιων καθιστά πιθανότερο ότι θα ασκούν την επιρροή τους στη βελτίωση του υπάρχοντος δημοσίου τομέα.

Συνεπώς, η ιδέα ότι μπορούμε να παρέχουμε ένα διανεμητικά δικαιότερο σύστημα εγκαθιδρύοντας ιδιωτικά πανεπιστήμια και δίδακτρα δε φαίνεται ιδιαίτερος πειστική. Εάν αυτός είναι ο στόχος, γιατί να μην υιοθετηθεί ένα δικαιότερο φορολογικό σύστημα;

γ. Παροχή

Το ζήτημα της παροχής, του ποιος δηλαδή πρόκειται να παρέχει την εκπαίδευση, συνδέεται στενά με την κοινωνική μας κατανόηση της αναγκαίας αυτονομίας της εκπαίδευσης σε κάθε κοινωνία. Γιατί έχουμε την αίσθηση ότι η αυτονομία είναι σημαντικός παράγοντας για την εκπαίδευση; Αυτό οφείλεται μερικώς στο ότι η εκπαίδευση σε όλα τα επίπεδα χρειάζεται έναν ορισμένο βαθμό αυτονομίας για να εκπληρώσει τους σκοπούς της. Ας εξετάσουμε για λίγο την πρωτοβάθμια εκπαίδευση και ας φανταστούμε μία κοινωνία όπου ολόκληρη η πρωτοβάθμια εκπαίδευση είναι αποκλειστικό δικαίωμα των γονέων. Η εκπαίδευση εδώ εκ των πραγμάτων θα έπαιρνε τη μορφή της κοινωνικοποίησης των παιδιών από τους γονείς στο υπάρχον σύστημα, αναπαράγοντας έτσι τις υπάρχουσες αξίες και κοινωνικές θέσεις:

«Τότε η αναπαραγωγή του κοινωνικού συστήματος είναι άμεση, η διαδικασία της επιλογής και ιεράρχησης διενεργείται εντός της οικογένειας, δίχως να υπάρχει ανάγκη για κοινοτική (communal) παρέμβαση και δεν υπάρχει κανένα σώμα γνώσης ή επιστήμης, που να είναι διακριτό από τις οικογενειακές παραδόσεις και τα μυστικά του επαγγέλματος, με το οποίο να είναι δυνατό να ερμηνευθούν και να αξιολογηθούν οι κοινωνικές και πολιτικές δομές». Michael Walzer, *ό.π.*, 1983, σ. 198.

Ευτυχώς, καμία σύνθετη κοινωνία δε λειτουργεί έτσι. Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση θεωρείται (μερικώς τουλάχιστον) ως η αυτόνο-

μη σφαίρα όπου τα παιδιά εκπαιδεύονται και κοινωνικοποιούνται με αξίες της κοινότητας:

«...Τα σχολεία, οι δάσκαλοι και οι ιδέες δημιουργούν και καταλαμβάνουν έναν ενδιάμεσο χώρο. Παρέχουν ένα πλαίσιο, όχι βέβαια το μοναδικό αλλά όμως το σημαντικότερο για την ανάπτυξη της κριτικής κατανόησης και για την παραγωγή, όπως επίσης την αναπαραγωγή κοινωνικών κριτών [...] Το πιο σπουδαίο είναι ότι τα σχολεία, οι δάσκαλοι και οι ιδέες συγκροτούν ένα νέο σύνολο κοινωνικών αγαθών, που γίνεται αντιληπτό ανεξάρτητα από τα άλλα αγαθά και το οποίο απαιτεί με τη σειρά του ένα ανεξάρτητο σύνολο από διανεμητικές διαδικασίες [...] οι θέσεις των καθηγητών, οι θέσεις των σπουδαστών, η εξουσία στα σχολεία, οι βαθμοί και οι προαγωγές, τα διαφορετικά είδη και επίπεδα γνώσης – όλα αυτά πρέπει να διανεμηθούν και τα διανεμητικά πρότυπα δεν μπορούν απλώς να αντικατοπτρίζουν τα πρότυπα της οικονομίας και της πολιτικής τάξης, επειδή τα εν λόγω αγαθά είναι διαφορετικά αγαθά». Michael Walzer, *ό.π.*, 1983, σ. 198.

Φυσικά, αυτό είναι το ιδανικό, όμως γνωστό είναι πως οι πλούσιοι και ισχυροί (είτε η πηγή της κοινωνικής τους θέσης βρίσκεται στην οικονομία είτε στην πολιτική τάξη) πάντοτε επιχειρούσαν και πάντοτε θα επιχειρούν να διαβρώσουν αυτήν την αυτονομία. Αν δε αυτή η διάβρωση προχωρήσει, ξέρουμε όλοι καλά πως κάτι πολύτιμο διακυβεύεται: η ίδια η ουσία της εκπαίδευσης.

Η επιθυμία «να μην αντικατοπτρίζονται απλώς τα πρότυπα της οικονομίας και της πολιτικής τάξης» είναι εξίσου ισχυρή και σε σχέση με την πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Παραδείγματος χάρη, μας ανησυχεί η αυξανόμενη πίεση στα πανεπιστήμια να στηρίζονται σε εξωτερική χρηματοδότηση από τη βιομηχανία. Και δικαίως ανησυχούμε:

«Ο στόχος της κατανόησης μέσω της δημιουργικής φαντασίας είναι ένας τέλει γενικός και δημοκρατικός στόχος, ο οποίος πρέπει να είναι ζήτημα εθνικής πολιτικής, όχι βιομηχανικού συμφέροντος. Η βιομηχανία πρέπει να ασχολείται με την αύξηση της δικής της κερδοφορίας, κατ' ανάγκη ακόμη και σε βάρος άλλων εταιρειών. Αλλά ένας γενικός σκοπός καλλιέργειας του οραματισμού του κοινού καλού δεν έχει καμία σχέση με τον

ανταγωνισμό: είναι ένας ουσιαστικός εξισωτικός στόχος. Ως τέτοιος είναι αρμόδια μέριμνα του δημοκρατικού κράτους». Μ. Warnock, *ό.π.*, 1989, σ. 37.

Εξάλλου, το ενδιαφέρον της βιομηχανίας επικεντρώνεται σε έρευνα που έχει άμεση χρήση και άμεση αξία. Η έρευνα στα πανεπιστήμια δεν είναι, και δεν πρέπει να είναι έτσι. Μέρος της έρευνας μπορεί να μην έχει άμεση εφαρμογή, αλλά εξακολουθεί να είναι μέρος του αποθέματος γνώσης. Πολλή έρευνα θα μοιάζει αφηρημένη, αλλά θα έχει απρόβλεπτες εφαρμογές πολλά χρόνια αργότερα – πολλές από τις εξελίξεις στους υπολογιστές έχουν οικοδομηθεί πάνω σε παλαιότερη έρευνα για τη θεωρία των αριθμών, η οποία θα έμοιαζε απόμακρη και άχρηστη σύμφωνα με οποιονδήποτε στενό ωφελιμιστικό υπολογισμό.

Τέτοιες σκέψεις καθιστούν την άμεση παροχή της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης ακόμη πιο προβληματική. Οι υποστηρικτές τέτοιου είδους παροχής τείνουν να επικαλούνται μία δελεαστική εικόνα, συχνότατα προερχόμενη από τις Ηνωμένες Πολιτείες, ισχυρών επιχειρηματιών του ιδιωτικού τομέα, οι οποίοι, έχοντας συσσωρεύσει περιουσία, επιθυμούν να δωρίσουν τα χρήματά τους για εκπαιδευτικούς ή πολιτιστικούς σκοπούς, χωρίς να επιβάλλεται η παραμικρή δέσμευση. Τα κίνητρα πίσω από τέτοια «γενναιοδωρία» ίσως να είναι η επιθυμία να επανορθώσουν περασμένη ανηλεότητα, να διεκδικήσουν το σεβασμό των μελλοντικών γενεών ή, ποιος ξέρει, να καλυτερέψουν τις ευκαιρίες τους στην άλλη ζωή – αν και κανείς ελπίζει ότι, εάν υπάρχει Θεός, δε θα είναι τόσο ευμετάβολος. Στις Ηνωμένες Πολιτείες αυτά θεωρούνται ως θαυμάσια κίνητρα, αν και οι Ευρωπαίοι, ίσως πιο κυνικοί άνθρωποι, τείνουν να είναι λίγο πιο καχύποπτοι όχι μόνο για τις πηγές τέτοιου πλούτου, αλλά και για τα υποκείμενα ελατήρια τέτοιων εκδηλώσεων γενναιοδωρίας.

Αλλά αυτό δεν είναι η κύρια ένσταση. Γιατί από τη στιγμή που η αρχή της ιδιωτικής παροχής πανεπιστημιακής εκπαίδευσης γίνεται αποδεκτή, δεν μπορεί κανείς να απαγορεύσει σε υπάρχοντες ισχυρούς οικονομικά επιχειρηματίες ή ομάδες να καταλάβουν το προσκήνιο. Ακριβώς όπως τέτοιες ομάδες μπορούν να αγοράσουν δημοφιλείς ποδοσφαιρικές/καλαθοσφαιρικές ομάδες ή τηλεοπτικές εταιρείες, έτσι μπορούν να ιδρύσουν ιδιωτικά (έστω και μη κερδοσκοπικά) πανεπιστήμια. Ακόμη κι αν αυτό γίνεται για τους καλύ-

τερους δυνατούς λόγους, ορθώς θα αισθανόμασταν ανήσυχoi με μια τέτοια εξέλιξη. Στην πολιτική σφαίρα, όπως έχω ισχυρισθεί, είμαστε επιφυλακτικοί στο να επιτρέπουμε σε οικονομικές ομάδες να έχουν μεγαλύτερη επιρροή λόγω του πλούτου και της ισχύος τους. Φυσικά, τα οικονομικά συμφέροντα πάντοτε θα προσπαθούν να αποκτήσουν μεγαλύτερη επιρροή, αλλά αυτό δεν είναι λόγος να μη βρισκόμαστε σε διαρκή εγρήγορση, έστω και αν κάτι τέτοιο, όπως έχουν τα πράγματα στην Ελλάδα, είναι ιδιαίτερα δύσκολο. Και δε βλέπω κανένα λόγο γιατί η σφαίρα της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης θα μπορούσε να θεωρηθεί διαφορετική και συνεπώς «εκτός κινδύνου». Η «συμπαθέστατη» άποψη που έχουν υιοθετήσει οι υποστηρικτές των ιδιωτικών πανεπιστημίων μόλις και μετά βίας έχει αγγίξει αυτό το πρόβλημα. Δύσκολα θα τους χαρίζαμε το ακαταλόγιστον, δεδομένων του βάρους και της δημοσιότητας του ζητήματος των ισχυρών οικονομικών ομάδων στην Ελλάδα κατά τα τελευταία χρόνια. Το ερώτημα λοιπόν παραμένει: Υπό ποίαν έννοια και ποιο σκεπτικό δικαιοδοτούνται τέτοια ισχυρά οικονομικά συμφέροντα να ασκήσουν μεγαλύτερη επιρροή στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση από οποιονδήποτε άλλον πολίτη; Νομίζω ότι θα πρέπει να μας απαντήσουν.

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από μία οικονομική οπτική γωνία είδαμε ότι, ενώ η εκπαίδευση δεν αποτελεί δημόσιο αγαθό, με την τεχνική σημασία του όρου, είναι ένα πολύπλοκο σύστημα το οποίο υπόκειται σε έναν αριθμό προβλημάτων πληροφόρησης και αποτυχιών της αγοράς. Ορθώς, επομένως, θεωρείται ως δημόσιο αγαθό με την ευρύτερη έννοια.

Αυτό από μόνο του δε σημαίνει ότι δε θα μπορούσαμε ποτέ να οραματιστούμε επιτυχή ιδιωτική παροχή πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Αλλά η επιχειρηματολογία υπέρ των δυνάμεων της αγοράς και της ιδιωτικής παροχής κάθε άλλο παρά συντριπτική είναι. Αν η παροχή ιδιωτικών πανεπιστημίων λειτουργεί για το κέρδος, τότε θα απαιτούσε λεπτομερείς ρυθμίσεις, που δεν είναι απλή υπόθεση. Αυτό ισχύει ιδιαίτερος στην Ελλάδα, οπότε αυτό που έχουμε αποκαλέσει κοινωνική ρύθμιση (παραδείγματος χάρη από τις ίδιες τις επαγγελματικές ομάδες) πιθανώς θα είναι ασθενής. Οι ηθικοί και επαγγελματικοί κώδικες συμπεριφοράς δεν είναι τόσο ισχυρά θε-

σμοθετημένοι εντός των επαγγελματικών ομάδων, όπως οι ακαδημαϊκοί, ώστε να διασφαλιστεί ότι ευκαιρίες κέρδους εις βάρος της ποιότητας μπορούν να περιορισθούν. Τέτοια κοινωνική ρύθμιση χρειάζεται πολύ χρόνο για να αναπτυχθεί στην κοινωνία, και θα ήταν υπεραισιόδοξο να προσδοκάται ότι τα ιδιωτικά πανεπιστήμια θα εφαρμόσουν γρήγορα καλές πρακτικές. Το ανησυχητικό είναι ότι ακόμη και το υπάρχον επίπεδο κοινωνικής ρύθμισης, που σχετίζεται με το αστικό και δημόσιο καθήκον στο δημόσιο τομέα, μπορεί να είναι αβέβαιο.

Ούτε καλύτερεύουν τα πράγματα, εάν τα ιδιωτικά πανεπιστήμια προτίθενται να λειτουργούν ως μη κερδοσκοπικοί οργανισμοί. Διότι εδώ, από τα υποτιθέμενα κύρια πλεονεκτήματα της ιδιωτικής παροχής, το ανταγωνιστικό κίνητρο για αποτελεσματικότητα και ποιότητα απλούστατα αίρεται εντελώς. Για να επανέλθουμε, «...λίγο νόημα έχει η εισαγωγή μιας αγοράς για να δημιουργήσουμε ευκαιρίες κέρδους, εάν οι συμμετέχοντες στην αγορά δεν ενδιαφέρονται για την κερδοφορία» (Le Grand, σ. 11-13). Φυσικά, για τους υποστηρικτές των ιδιωτικών πανεπιστημίων το θέμα είναι μάλλον πιο απλό – εδώ έχουμε την περίπτωση επέκτασης της προσφοράς και της εξεύρεσης των πόρων γι' αυτήν, δεδομένου του υψηλού επιπέδου της ζήτησης εντός της ελληνικής κοινωνίας. Αλλά έχουμε ισχυρισθεί ότι και αυτό το επιχειρήμα δεν είναι πειστικό. Διότι εάν αυτό είναι το πρόβλημα, γιατί η ελληνική κοινωνία δεν προχωρεί στην αναμόρφωση των δημοσίων οικονομικών, ώστε να διασφαλίσει την επέκταση της παροχής υπηρεσιών με ισομερή κατανομή της επιβάρυνσης; Εάν οι πλούσιοι και οι σχετικά ευκατάστατοι έχουν καταφέρει να παρακωλύσουν τέτοιες αλλαγές, μας ζητείται να πιστέψουμε ότι δε θα έχουν αντίρρηση να πληρώνουν περισσότερα για την εκπαίδευση των παιδιών τους (και αναμφίβολα, εάν οι νεοφιλελεύθεροι κερδίσουν έδαφος, περισσότερα για ιδιωτικές συντάξεις, ασφαλιστικά προγράμματα κ.λπ.), ενώ συγχρόνως θα εξακολουθήσουν να πληρώνουν το *ίδιο επίπεδο* κρατικών φόρων και να υποστηρίζουν το *υπάρχον επίπεδο* κρατικών δαπανών για δημόσια πανεπιστήμια. Είναι ομολογουμένως κατά τι ειρωνικό να δεχτούμε ότι αυτό το δίλημμα δεν είναι ορατό από πολλούς υποστηρικτές της ιδιωτικοποίησης, οι οποίοι τυγχάνει να θεμελιώνουν τα επιχειρήματά τους πάνω σε οικονομικά μοντέλα που ως βάση έχουν τους ορθολογικούς ατομιστές οικονομικούς παράγοντες – μεγιστοποιητές της δικής τους ωφελιμότητας.

Από μια ευρύτερη προοπτική, ο ρόλος των ιδιωτικών πανεπιστημίων είναι ακόμη περισσότερο δυσνόητος. Έχουμε πράγματι ισχυρισθεί ότι αποτελεί μέρος της κοινωνικής αντίληψης για την εκπαίδευση η αναγκαιότητα ενός ορισμένου επιπέδου αυτονομίας από την ιδιωτική σφαίρα. Οι εκπαιδευτικοί στόχοι, όπως και οι αρχές που σχετίζονται με τη διανομή και παροχή της εκπαίδευσης, είναι τέτοιοι που είναι ανάγκη να απομονώνονται από τη σφαίρα της οικονομικής και πολιτικής ισχύος. Οι αξίες των ίδιων ευκαιριών και της ισότητας, της δικαιοσύνης και της κοινωνικής αλληλεγγύης δεν είναι αυταπόδεικτα εκείνες της αγοράς και του ανταγωνισμού – γεγονός που, πρέπει να λεχθεί, έχει γίνει αποδεκτό ακόμη και από τους περισσότερους φιλοσόφους του μηχανισμού της αγοράς, από τον Adam Smith και μετά. Αλλά είναι σαφώς αξίες στενά συνδεδεμένες με την κοινωνική σημασία της εκπαίδευσης.

Είναι γεγονός πως η παραπάνω ανάλυση μόλις και μετά βίας άγγιξε τα σημαντικά ζητήματα που είναι ανάγκη να συζητηθούν. Θα θέλαμε όμως να υπογραμμίσουμε την ανεπάρκεια του διαλόγου που έχει ήδη λάβει χώρα στα ΜΜΕ. Παρά τα αναρίθμητα τηλεοπτικά chat-shows και την αρθρογραφία στον Τύπο, τα ουσιαστικότερα ζητήματα απουσίασαν παντελώς από το κέντρο των συζητήσεων και του προβληματισμού. Αυτό βέβαια οφείλεται μερικώς στο ότι «ο διάλογος» ως αξία και πρακτική έχει υποβαθμιστεί στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια. Αυτό έχει συνοδευτεί από έναν αυξανόμενο κυνισμό σχετικά με το νόημα και το σκοπό τέτοιων διαλόγων. Για εκείνους που ευνοούν τη δημόσια πανεπιστημιακή εκπαίδευση, ο πειρασμός είναι να δουν τους αντιπάλους τους να παρακινούνται από ποταπά συναισθήματα, προκειμένου να προωθήσουν ιδιωτικά συμφέροντα και να επεκτείνουν την επιρροή των ήδη πολύ ισχυρών επενδυμένων οικονομικών συμφερόντων. Για εκείνους πάλι που ευνοούν την εγκαθίδρυση ιδιωτικών πανεπιστημίων, οι υποστηρικτές του κρατικού τομέα αντιμετωπίζονται ως απλώς υπεραμυνόμενοι της θέσης τους, διασφαλίζοντας ότι μπορούν να συνεχίσουν να κάνουν τα πράγματα που πάντοτε έκαναν, φοβούμενοι την απειλή του ανταγωνισμού για τις βολικές πρακτικές τους.

Τέτοιες σκέψεις προωθούν μια κυνική διανοητική διάθεση και εναρμονίζονται με μεταμοντέρνες θεωρήσεις, που βλέπουν όλα τα επιχειρήματα και τις θεωρίες ως απλώς και μόνο εκ των υστέρων δικαιολόγηση των εκάστοτε συμφερόντων. Όλα όσα υπάρχουν «ε-

κεί έξω», μας λένε, είναι συμφέροντα και γυμνή ισχύς και τρέφουμε αυταπάτες εάν σκεφτόμαστε διαφορετικά. Μέρος των κινήτρων για τη συγγραφή αυτού του άρθρου είναι η πεποίθηση ότι αυτό είναι ένας «ολισθηρός κατήφορος» στο πουθενά. Αυτό το άρθρο γράφτηκε βασιζόμενο στο συλλογισμό ότι υπάρχουν καλά και κακά επιχειρήματα και ότι μπορούμε να τα διακρίνουμε μεταξύ τους. Για εκείνους που πιστεύουν στις αξίες της ισότητας, της δικαιοσύνης και της δημοκρατικής πολιτείας, είναι υπέρτατης σημασίας να αρθρώσουμε τις απόψεις μας σχετικά με τη συζήτηση για τα πανεπιστήμια. Εάν δεν μπορούμε να σκιαγραφήσουμε τις σημαντικές αρχές που διακυβεύονται και αν δεν μπορούμε να διαχωρίσουμε τα καλά από τα κακά επιχειρήματα, τότε ο ορισμός και η επίλυση του «προβλήματος» είναι πιθανό να προσδιορισθεί όχι από λογική επιχειρηματολογία και κοινωνικό διάλογο, αλλά από την ισχύ των οργανωμένων συμφερόντων. Υπάρχει κανείς που να πιστεύει ότι μία τέτοια έκβαση θα είναι αποτελεσματική, πόσο μάλλον δίκαια;

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΡΡΟΗ

Στο άρθρο αυτό προσπαθήσαμε να δείξουμε ότι η κοινωνική ψυχολογία και πιο συγκεκριμένα η κοινωνική ψυχολογία των ενεργών μειονοτήτων, η οποία αναπτύχθηκε μέσα από την πειραματική μέθοδο στα πλαίσια του εργαστηρίου, μπορεί να μας βοηθήσει να προσεγγίσουμε πολύπλοκα φαινόμενα κοινωνικού μετασχηματισμού. Για την ενδυνάμωση αυτής της πρότασης παρουσιάσαμε έξι εφαρμογές της θεωρίας των διαδικασιών κοινωνικής επιρροής στην κοινωνική πραγματικότητα, συμπεριλαμβανομένης και της πολιτικής διάστασης (ο Σολζενίτιν ως ενεργός μειονότητα, Το κίνημα των γυναικών της Ιταλίας, Το χάρισμα και η ανάδυση, Η σχέση Ελληνοκυπρίων-Τουρκοκυπρίων, Η εξέγερση του Πολυτεχνείου, Το Συνεταιριστικό «Κίνημα»). Στο άρθρο δεν περιοριστήκαμε στην απλή παρουσίαση των πιο πάνω μελετών. Επικεντρώσαμε ιδιαίτερα την προσοχή μας στη σχέση της θεωρίας των διαδικασιών κοινωνικής επιρροής με το μαρξισμό.

Σκοπός μας σ' αυτή τη βιβλιογραφική έρευνα είναι να δείξουμε ότι η θεωρία των διαδικασιών κοινωνικής επιρροής, η οποία οικοδομήθηκε μέσα από την πειραματική μέθοδο εργαστηρίου και πεδίου, μπορεί να μας βοηθήσει να μελετήσουμε πολύπλοκες πολιτικο-κοινωνικές σχέσεις και, πιο συγκεκριμένα, πολύπλοκους πολιτικο-κοινωνικούς μετασχηματισμούς.

Η θεωρία των διαδικασιών κοινωνικής επιρροής, η οποία οικοδομήθηκε τις τρεις τελευταίες δεκαετίες, δε χρησιμοποιείται παρά μόνο από τους ίδιους τους δημιουργούς της, οι οποίοι, εξάλλου, υπάρχουν και δρουν ως ενεργός μειονότητα στο χώρο των κοινω-

* Η Άννα Μαντόγλου είναι Λέκτορας Κοινωνικής Ψυχολογίας στο Τμήμα Ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

** Ο Κυριάκος Χαράλαμπος είναι Διδάκτορας Κοινωνιολογίας, Καθηγητής στο ΤΕΙ Μεσολογγίου.

νικών επιστημών· οι εκπρόσωποι των άλλων κοινωνικών επιστημών ή άλλων ρευμάτων, όταν δεν την αγνοούν, πράγμα που είναι ο κανόνας, την απορρίπτουν, διότι θεωρούν ότι:

- Η πειραματική μέθοδος απομονώνει ορισμένες παραμέτρους και διαδικασίες και δεν εξετάζει τα υποκείμενα ως τέτοια αλλά ως αντικείμενα, ως πειραματόζωα και γι' αυτό παραμένει δέσμια των συνθηκών που η ίδια δημιουργεί.
- Οι πειραματικές συνθήκες απομακρύνονται από την πραγματικότητα της ζωής και γι' αυτό οι παραγόμενες παρατηρήσεις και τα συμπεράσματα δεν αντέχουν να περάσουν έξω από την πόρτα του εργαστηρίου.¹

Οι βασικές έννοιες που συγκροτούν τη θεωρία των διαδικασιών κοινωνικής επιρροής ορίζονται στο εσωτερικό του κειμένου που ακολουθεί. Στο κείμενο όμως χρησιμοποιούνται και έννοιες οι οποίες δεν ορίζονται· ως τέτοιες είναι εκείνες της «επιστημονικής» και «πρακτικής» αναπαράστασης. Η έννοια της «επιστημονικής» αναπαράστασης χρησιμοποιείται σε αντικατάσταση εκείνης της επιστήμης, η οποία μεταμορφώθηκε σε στερεότυπο και ταυτίστηκε με την αλήθεια ή την αληθή συνείδηση. Όσο για την έννοια της «πρακτικής» αναπαράστασης, αυτή χρησιμοποιείται αντί της έννοιας της πρακτικής γνώσης. Και οι δύο συγκροτούν τις κοινωνικές αναπαραστάσεις.² Οι όροι «επιστημονική» και «πρακτική» δηλώνουν τη διαφορά των αναπαραστάσεων, ενώ ο όρος αναπαράσταση δείχνει την κοινότητά τους, ότι δηλαδή είναι κοινωνικές. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις αποτελούν στοιχείο της ιδεολογίας. Η τελευταία περιλαμβάνει επίσης τη συνείδηση ή ταυτότητα, τις πρακτικές...

1. Η ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ

Σκοπός της πειραματικής μεθόδου είναι να μας δείξει τον τρόπο με τον οποίο ορισμένοι παράγοντες, κάτω από καθορισμένες και σταθερές συνθήκες, επηρεάζουν τις υπό μελέτη συμπεριφορές των υποκειμένων. Η πειραματική μέθοδος μπορεί να γίνει καλύτερα

1. Βλ. Κ. Ναυρίδης, *Κλινική Κοινωνική Ψυχολογία*, Παταξήσης, 1994, σ. 15.

2. Βλ. Α. Μαντόγλου, «Εισαγωγή», στο Σ. Παπαστάμου - Α. Μαντόγλου (επιμ.), *Σύγχρονες Έρευνες στην Κοινωνική Ψυχολογία III, Κοινωνικές Αναπαραστάσεις*, Οδυσσεάς, 1995β, σ. 50-53.

κατανοητή, εάν περιγράψουμε τη διαδικασία μέσα από την οποία απορρέει:

- Ο ερευνητής εντοπίζει ένα πρόβλημα το οποίο θέλει να μελετήσει.
- Οι κλασικές κοινωνιολογικές μέθοδοι τον οδηγούν στην ανάλυση και εξήγησή του.
- Η ανάλυσή του τον οδηγεί σε ορισμένες προτάσεις, οι οποίες δίνουν λύση στο πρόβλημα και λειτουργούν ως υποθέσεις.
- Ο έλεγχος αυτών των υποθέσεων γίνεται με τη βοήθεια της πειραματικής μεθόδου.

Ένα κεντρικό στοιχείο της πειραματικής μεθόδου είναι οι προϋπάρχουσες υποθέσεις που αφορούν τα αίτια ενός φαινομένου. Για τον έλεγχο αυτών των υποθέσεων ο πειραματιστής οικοδομεί τις πειραματικές συνθήκες, που παραμένουν οι ίδιες σε όλες τις περιπτώσεις, μέσα στις οποίες χειρίζεται κάποιον πειραματικό παράγοντα και καταγράφει τον τρόπο με τον οποίο επηρεάζει τις απαντήσεις των υποκειμένων. Ο πειραματικός αυτός παράγοντας ονομάζεται ανεξάρτητη μεταβλητή και μεταβάλλεται από μια πειραματική συνθήκη σε μια άλλη. Οι απαντήσεις των υποκειμένων, οι οποίες εξαρτώνται από το χειρισμό της ανεξάρτητης μεταβλητής, αποτελούν την εξαρτημένη μεταβλητή. Ο έλεγχος των υποθέσεων έγκειται στην επιβεβαίωση της αιτιώδους σχέσεως μεταξύ της ανεξάρτητης και εξαρτημένης μεταβλητής.

Η πειραματική μέθοδος, εκτός από την οικοδόμηση πειραματικών συνθηκών, πολλές φορές προϋποθέτει επίσης τη δημιουργία μιας συνθήκης ελέγχου, η οποία μοιάζει με την πειραματική, με τη διαφορά ότι δε γίνεται κανένας πειραματικός χειρισμός των ανεξάρτητων μεταβλητών. Έτσι, συγκρίνονται οι αντιδράσεις των υποκειμένων των πειραματικών συνθηκών με αυτές της συνθήκης ελέγχου. Οι διαφορές που παρατηρούνται οφείλονται στον πειραματικό χειρισμό, διότι είναι το μόνο σημείο στο οποίο διαφέρουν οι δύο συνθήκες.

Η οργάνωση ενός πειράματος ενέχει πολλές δυσκολίες με τις οποίες βρίσκεται αντιμέτωπος ο ερευνητής. Η παρεμβολή παρασITIκών μεταβλητών, οι οποίες μπορεί να επηρεάσουν τα αποτελέσματα και να οδηγήσουν σε εσφαλμένα συμπεράσματα, είναι ένας κίνδυνος τον οποίο πρέπει να εντοπίσει και να εξαλείψει ο ερευνητής. Για το λόγο αυτό, η επιλογή του πειραματικού έργου, η παρουσίασή του, η συμπεριφορά του ερευνητή, ο χώρος διεξαγωγής του πειράματος (αίθουσα, θόρυβος...) πρέπει να ελέγχονται κατάλληλα

και να διατηρούνται σταθερά σε όλες τις συνθήκες. Στην κοινωνική ψυχολογία, για τη μείωση ανεπιθύμητων παραγόντων που τυχόν θα επηρεάσουν τα αποτελέσματα, χρησιμοποιούνται συχνά πειραματικοί συνεργοί. Πρόκειται για άτομα που έχουν τα ίδια ακριβώς χαρακτηριστικά με τα πειραματικά υποκείμενα, η συμπεριφορά τους όμως καθορίζεται από τον ερευνητή και τις ανάγκες του πειράματος.

Ας αναφέρουμε επίσης ότι συνήθως χρησιμοποιούνται δύο ειδών πειραματικές διαδικασίες. Η πρώτη συνίσταται στην παρατήρηση των αντιδράσεων μιας μόνο πειραματικής ομάδας, πριν και μετά την εισαγωγή της ανεξάρτητης μεταβλητής· σε αυτήν την περίπτωση μιλάμε για εξαρτημένες ομάδες. Η δεύτερη αφορά δύο διαφορετικές ομάδες υποκειμένων: την πειραματική ομάδα, στην οποία γίνεται ο χειρισμός της ανεξάρτητης μεταβλητής και την ομάδα ελέγχου, η οποία έχει τα ίδια χαρακτηριστικά με την πειραματική ομάδα· σε τούτη την περίπτωση συγκρίνονται τα αποτελέσματα των δύο συνθηκών και μιλάμε για ανεξάρτητες ομάδες.

Η πειραματική μέθοδος που περιγράψαμε εν συντομία πιο πάνω διεξάγεται σε ένα τεχνητό εργαστηριακό περιβάλλον, με όλους τους κινδύνους και τα όρια που αυτό ενέχει. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί η πειραματική έρευνα πεδίου, η οποία παρουσιάζει το πλεονέκτημα ότι διεξάγεται στο φυσικό περιβάλλον των υποκειμένων. Στηρίζεται στις ίδιες αρχές της εργαστηριακής έρευνας, με τη διαφορά ότι τα υποκείμενα δεν προσέρονται στο στενό πλαίσιο του εργαστηρίου, αλλά είναι ο ερευνητής που πηγαίνει στον τόπο εργασίας τους ή κατοικίας τους για να μεταχειρισθεί το αίτιο και να καταγράψει το αποτέλεσμα.

2. ΤΟ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟ ΚΑΙ ΓΕΝΕΤΙΚΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΤΩΝ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΙΡΡΟΗΣ

Μέσα από την πειραματική μέθοδο διαμορφώθηκε, σε μια πρώτη φάση, το «λειτουργικό» ή πλειονοτικό μοντέλο κοινωνικής επιρροής,³ σύμφωνα με το οποίο η κοινωνική επιρροή που προκαλεί την

3. Την έννοια του «λειτουργικού» μοντέλου την οφείλουμε στον S. Moscovici, με το έργο του «Psychologie des minorités actives», PUF, Παρίσι 1979. Σχετικά με έρευνες που αναφέρονται σ' αυτό το μοντέλο βλ. G. de Montmollin, *L'influence sociale. Phénomènes, facteurs et théorie*, PUF, Παρίσι 1977.

κοινωνική αλλαγή έχει χαρακτήρα μονοδρομικό και παίρνει τη μορφή «πομπός-δέκτης». Ως πομπός ορίζεται είτε η ίδια η κυρίαρχη τάξη είτε ένα άτομο ή ομάδα που κατάγεται από την κυρίαρχη τάξη είτε, ακόμα, μια συγκροτημένη πλειοψηφία. Ως δέκτης ορίζεται άρρητα το σύνολο του πληθυσμού. Η κοινωνική αλλαγή μπορεί επίσης να προκληθεί από ένα άτομο το οποίο είτε καταφέρνει να κερδίσει πιστώσεις και να αναδειχθεί ηγέτης,⁴ να ασκήσει δηλαδή την εξουσία, είτε επιτυγχάνοντας μέσα από επαίνους και κολακειές την αλλαγή της συμπεριφοράς περισσότερο δυνατών ατόμων.⁵ Η επιρροή ταυτίζεται είτε με την υπεροχή της θέσης που κατέχει ένα άτομο ή μια ομάδα στο πλέγμα εξουσίας είτε με την υπεροχή μιας συγκροτημένης πλειοψηφίας. Πιο συγκεκριμένα, η διαδικασία επιρροής εντοπίζεται στη σχέση εξάρτησης που διαμορφώνεται μεταξύ πομπού και δέκτη και στον κοινωνικό έλεγχο που ασκείται από τον πρώτο στο δεύτερο. Εντοπίζεται επίσης στην αναζήτηση από την πλευρά του δέκτη της αντικειμενικότητας (οι πολλοί, δηλαδή η πλειοψηφία, δίκιο = η πλειοψηφία) και της μείωσης της αβεβαιότητας.⁶

Το μειονοτικό ή «γενετικό» μοντέλο κοινωνικής επιρροής δημιουργήθηκε και αναπτύχθηκε σε αντίθεση με το πλειονοτικό. Οι ιδρυτές του (Moscovici, Mugny, Papastamou, Pérez, Doise κ.ά.) δεν αμφισβήτησαν τις κοινωνικές αλλαγές οι οποίες πηγάζουν από την κοινωνική επιρροή που ασκεί η εξουσία. Έδειξαν όμως, πάντα με τη χρήση της πειραματικής μεθόδου, ότι, πρώτον, αυτές οι κοινωνικές αλλαγές είναι κομφορμιστικές, εντάσσονται δηλαδή στην προοπτική της αναπαραγωγής των υφισταμένων κοινωνικών σχέσεων και, δεύτερον, ότι η σχέση πομπός-δέκτης δεν είναι μονόδρομη αλλά αμφίδρομη, αλληλεπιδραστική: ο δέκτης είναι ταυτόχρονα και πομπός και επομένως μπορεί με τη δράση του να λειτουργήσει και ως φορέας κοινωνικών αλλαγών.

Οι κοινωνικές αλλαγές οι οποίες δεν είναι κομφορμιστικές αλλά καινοτομικές, που τείνουν δηλαδή να ξεπεράσουν το υπάρχον σύστημα, αντικαθιστώντας το με κάτι άλλο, είναι το αποτέλεσμα

4. Βλ. E.P. Hollander, «Conformity status and idiosyncrasy credit», *Psychological Review*, 1958, τχ. 65, σ. 117-127.

5. Βλ. E.E. Jones, «Conformity as a tactic of ingratiation», *Science*, 1965, τχ. 149, σ. 144-150.

6. Βλ. Moscovici, *ό.π.*, σ. 21-34. Επίσης βλ. Σ. Παταστάμου - Γκ. Μιούνυ, *Μειονότητες και εξουσία*, Αλέτρι, 1983 σ. 33-36, και Σ. Παταστάμου, *Εγχειρίδιο Κοινωνικής Ψυχολογίας*, Οδυσσέας, 1989α, σ. 253-261.

της δράσης των ενεργών μειονοτήτων. Η ενεργός μειονότητα ορίζεται σε σχέση με τους καινοτομικούς κανόνες που αντιπροτείνει στη θέση των κυρίαρχων κοινωνικών κανόνων, και μπορεί να είναι ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων που συγκροτεί μειοψηφία ή πλειοψηφία. Δεν ορίζεται δηλαδή αριθμητικά αλλά ποιοτικά. Η τάση αλλαγής του συστήματος πηγάζει μέσα από την καινοτομική πρόταση και από τα είδη συμπεριφοράς της ενεργού μειονότητας, τα οποία προκαλούν ρωγμή στο κοινωνικό πεδίο. Ως είδη συμπεριφοράς νοούνται:⁷

- Η επένδυση της μειονότητας στο περιεχόμενο της πρότασής της. Η έννοια της προσωπικής θυσίας είναι βασικό στοιχείο της επένδυσης.
- Η αυτονομία, η οποία δείχνει την ικανότητα της μειονότητας να εμφανίζεται ως ανεξάρτητη στις εκτιμήσεις και συμπεριφορές της, αλλά και ως ανιδιοτελής σε σχέση με προσωπικά ή οποιαδήποτε άλλα συμφέροντα.
- Η συγχρονική και διαχρονική σταθερότητα της μειονότητας. Η εμμονή της τελευταίας στην πρότασή της συμβολίζει τη βεβαιότητα, την ανεξαρτησία, την αυτονομία, την αντικειμενικότητα και την καθιστά κοινωνικά ορατή. Προκαλεί επίσης το μπλοκάρισμα οποιασδήποτε διαπραγματεύσεως της μειονότητας με την πλειοψηφία και της επιτρέπει να αντισταθεί στην κοινωνική συμμόρφωση. Το μπλοκάρισμα προκαλεί την κοινωνική σύγκρουση, η οποία θεωρείται ως το μοναδικό όπλο που διαθέτει η μειονότητα.
- Η ακαμψία, η οποία μπορεί να λειτουργήσει αρνητικά ή θετικά. Εάν γίνει αντιληπτή ως δογματική οδηγεί στην απόρριψη της εναλλακτικής λύσης, ενώ αν γίνει αντιληπτή ως ένδειξη μεγάλης αποφασιστικότητας καταλήγει στην αποδοχή της εναλλακτικής λύσης.
- Η πλαστικότητα και η στερεότητα. Ως τέτοια θεωρείται η διάθεση της μειονότητας να είναι δίκαιη και να διατηρεί μια σχέση αμοιβαιότητας με το στόχο κοινωνικής επιρροής.

Το γενετικό δυαδικό μοντέλο των κοινωνικών επιρροών, έτσι όπως περιγράφηκε εδώ, είναι το αποτέλεσμα πειραματικών έργων αντίληψης (χρώμα διαφανειών⁸), τα οποία συγκαλύπτουν τις σχέ-

7. Βλ. S. Moscovici, *ό.π.*, σ. 124, 125, 133, 140, 152.

8. Βλ. S. Moscovici - E. Lage - M. Naffrechoux, «La minorité consistante: son influence sur les reponses de la majorité dans une situation de perception de couleurs, Le conformisme et son biais», στο C. Faucheux - S. Moscovici (επιμ.), *Psychologie sociale*, Mouton, 1971, σ. 373-386. Βλ. επίσης S. Moscovici, *ό.π.*

σεις μεταξύ των ατόμων, τη σχέση των κοινωνικών θέσεων και τη σχέση εξουσίας (αυτό ισχύει ιδιαίτερα για το λειτουργικό μοντέλο). Η συνέπεια των αντιληπτικών και όχι κοινωνικών εκτιμήσεων είναι η αποσιώπηση της πολυπλοκότητας του κοινωνικού πεδίου. Πολύ νωρίς όμως οι δημιουργοί αυτού του μοντέλου⁹ διαπίστωσαν ότι η διαδικασία της κοινωνικής επιρροής, και πιο συγκεκριμένα της μειονοτικής επιρροής, δεν μπορεί να περιορισθεί στη μελέτη πειραμάτων που αναφέρονται σε πειραματικά έργα αντίληψης. Έτσι, οι τελευταίοι, για να αποδεσμεύσουν τις θεωρίες της κοινωνικής επιρροής από το διπολισμό, πραγματοποίησαν πειράματα πάνω σε καθημερινά προβλήματα, όπως αυτό όπου τα πειραματικά υποκείμενα οφείλουν να δώσουν τις εκτιμήσεις τους σχετικά με το πρόβλημα του ελβετικού στρατού ή ακόμα αυτό της μόλυνσης του περιβάλλοντος, τα οποία επικαλούνται κοινωνικές εκτιμήσεις. Υποχρεώθηκαν, λοιπόν, να τοποθετήσουν τα θέματα που μελετούσαν κοινωνικά και ιστορικά, πράγμα που τους οδήγησε να διασπάσουν την έννοια της πλειοψηφίας σε εξουσία και πληθυσμό. Το αποτέλεσμα υπήρξε η οικοδόμηση του παρακάτω τριαδικού μοντέλου¹⁰ (βλ. σχήμα 1).

Οι ιδρυτές του γενετικού μοντέλου, στην προσπάθειά τους να κάνουν μια πιο εκλεπτυσμένη προσέγγιση των κοινωνικών φαινομένων, δεν περιορίστηκαν στο πέρασμα από το δυαδικό στο τριαδικό μοντέλο. Εισήγαγαν επίσης τις έννοιες: είδη διαπραγμάτευσης,¹¹ ιδεολογική μεταστροφή,¹² ψυχολογιοποίηση¹³ κ.ά. Από τη στιγμή που οι κοινωνικές οντότητες από δύο γίνονται τρεις, η ενεργός μειονότητα θα πρέπει να υιοθετήσει μια διαφοροποιημένη συμπεριφορά προς την εξουσία και τον πληθυσμό: σταθερή και ά-

9. Βλ. G. Mugny, *The power of minorities*, Academic Press, Λονδίνο 1982. Βλ. επίσης και S. Papastamou, *Stratégies d'influence minoritaire et majoritaire*, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Thèse de doctorat de 3ème cycle, 1979. Για την ελληνική βιβλιογραφία βλ. Σ. Παπαστάμου - Γκ. Μιούνυ, *ό.π.*, 1983, σ. 46-53.

10. Βλ. Σ. Παπαστάμου - Γκ. Μιούνυ, *ό.π.*, σ. 62 και Σ. Παπαστάμου, *ό.π.*, σ. 284.

11. Βλ. G. Mugny, «Negotiations, image of the other and the process of minority influence», *European Journal of Social Psychology*, 1975, τχ. 5, σ. 209-228.

12. Βλ. S. Moscovici, «Toward a theory of conversion behavior», στο L. Berkowitz (επιμ.), *Advances in Experimental Social Psychology*, τόμ. 13, Academic Press, Νέα Υόρκη 1980. Βλ. επίσης S. Moscovici - G. Mugny (επιμ.), *Psychologie de la conversion. Etudes sur l'influence inconsciente*, Del Val, 1987.

13. Βλ. Σ. Παπαστάμου, *Η ψυχολογιοποίηση*, Οδυσσεάς, 1989γ.

ΣΧΗΜΑ 1

Το κοινωνικό πλαίσιο της μειονοτικής καινοτομίας

καμίπη απέναντι στην πρώτη, σταθερή και ευλύγιστη απέναντι στον δεύτερο. Η ιδεολογική μεταστροφή είναι ένα καθαρά μειονοτικό φαινόμενο και δηλώνει την υπολανθάνουσα επιρροή που ασκούν οι μειονότητες. Πρόκειται για μια ακούσια, μη συνειδητή αλλαγή, μια έμμεση και βαθιά επιρροή, την οποία τα υποκείμενα αντιλαμβάνονται αρκετά μετά την κοινωνική αλληλεπίδραση. Όσο για την ψυχολογιοποίηση, αυτή είναι μια μορφή αντίστασης στη μειονοτική επιρροή και συνίσταται στην εγκαθίδρυση μιας αντιστοιχίας μεταξύ των ιδεολογικών απόψεων που υποστηρίζει η μειονότητα και τα ιδιαίτερα ψυχολογικά χαρακτηριστικά της τελευταίας. Η εξουσία θα αποδώσει στα μέλη της μειονότητας τα χαρακτηριστικά του «κομπλεξικού» ή «αλήτη» για να τα μειώσει στα μάτια του πληθυσμού.

Να τονίσουμε τέλος ότι μια κεντρική έννοια που διέπει όλα τα φαινόμενα της μειονοτικής επιρροής είναι αυτή της κοινωνικής σύγκρουσης.¹⁴ Η σύγκρουση είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την κοινωνική αλλαγή, σε σημείο που ο Moscovici¹⁵ υποστηρίζει ότι «μόνο μια κοινωνική ψυχολογία της σύγκρουσης επιτρέπει να κατανοήσουμε την αλλαγή τόσο σε ατομικό όσο και σε ομαδικό επίπεδο».

14. Βλ. S. Moscovici, *ό.π.*, 1979, σ. 105. Βλ. επίσης J.-A. Pérez - G. Mugny (επιμ.), *Influences Sociales. La théorie de l'élaboration du conflit*, Delachaux et Niestlé, 1993. Για την ελληνική μετάφραση: *Η θεωρία της επεξεργασίας της σύγκρουσης. Διαδικασίες κοινωνικής επιρροής*, (μτφρ. Α. Μαντόγλου), Επιμέλεια Σ. Παπαστάμου, Α. Μαντόγλου, Οδυσσέας, 1996.

15. Βλ. S. Moscovici, «Préface», στο J.-A. Pérez - G. Mugny (επιμ.), *Influences Sociales. La théorie de l'élaboration du conflit*, Delachaux et Niestlé, 1993, σ. 10.

3. ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΟΥ ΤΡΙΑΔΙΚΟΥ ΜΟΝΤΕΛΟΥ

Το στρατηγικό διάβημα της επιλογής της πειραματικής μεθόδου από τους κοινωνικούς ψυχολόγους καθορίστηκε από την προσπάθεια αυστηρού ελέγχου των υποθέσεων και των μεταβλητών. Βέβαια, το «κλεισμο» στο εργαστήριο ενέχει τον κίνδυνο δημιουργίας ενός κλειστού «θεωρητικού» συστήματος, ενός δόγματος,¹⁶ το οποίο να μην μπορεί να προσεγγίσει την πολυσύνθετη ιστορικο-κοινωνική πραγματικότητα. Η δημιουργία, όμως, ενός δόγματος είναι, πρώτον, ένας κίνδυνος που διατρέχει κάθε προσπάθεια οικοδόμησης θεωρίας, είτε μέσα είτε έξω από το εργαστήριο και, δεύτερον, όσον αφορά στην πειραματική μέθοδο, δεν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε ακριβώς την έννοια του κλεισίματος, διότι η κοινωνία είναι παρούσα στο εργαστήριο με δύο τρόπους: με τα πειραματικά δρώντα υποκείμενα, τα οποία φέρουν την κοινωνία μέσα τους (η κοινωνία «κατοικεί» τα άτομα, θα γράψει ο Moscovici¹⁷ και ο Καστοριάδης¹⁸ θα πει ότι τα άτομα είναι ενσάρκωση των θεσμών) και με τους πειραματιστές, οι οποίοι διαμορφώνουν τις υποθέσεις τους έξω από το εργαστήριο· το τελευταίο δεν είναι παρά ο χώρος όπου τις ελέγχουν.

Η συνοπτική παρουσίαση της επιστημονικής αναπαράστασης των μοντέλων κοινωνικής επιρροής που επιχειρήσαμε στις σελίδες που προηγήθηκαν και ιδιαίτερα η μετάβαση από το λειτουργικό στο δυαδικό και από αυτό στο τριαδικό γενετικό μοντέλο, μπορεί να μας δείξει τόσο ότι η θεωρία των διαδικασιών κοινωνικής επιρροής δεν έχει ολοκληρωθεί –είναι υπό δημιουργία–, όσο και την προσπάθεια των πειραματιστών ερευνητών να οικοδομήσουν ένα ανοικτό θεωρητικό σύστημα, το οποίο να εξηγεί και να ταξινομεί την πολυσύνθετη εμπειρική πραγματικότητα. Η επικέντρωση της προσοχής μας στο πρόβλημα του ανοικτού ή κλειστού θεωρητικού συστήματος δεν αποσκοπεί στη δημιουργία και την επιβολή κάποιου συμπεράσματος, αλλά στη διαμόρφωση μιας υπόθεσης, την οποία θα προσπαθήσουμε να ελέγξουμε στη συνέχεια. Ένα πρόβλημα που δημιουργείται στη θεωρία της κοινωνικής επιρροής, έτσι όπως συμπυκνώνεται στο τριαδικό μοντέλο και κατά την ε-

16. E. Morin, *Pour sortir du vingtième siècle*, Fernand Nathan, 1981, σ. 92-95.

17. Βλ. S. Moscovici, «Introduction: Le domaine de la psychologie sociale», στο S. Moscovici (επιμ.), *Psychologie Sociale*, PUF, Παρίσι 1984, σ. 12.

18. Βλ. Κ. Καστοριάδης, *Οι ομιλίες στην Ελλάδα*, Ύψιλον/βιβλία, 1990, σ. 43.

φαρμογή της στην ιστορική πραγματικότητα, είναι εκείνο του ορισμού της έννοιας του πληθυσμού και της μειονοτικής πρότασης. Βέβαια, στο πεδίο της πειραματικής μεθόδου είναι μετρήσιμες με ακρίβεια τόσο η μία έννοια όσο και η άλλη. Γνωρίζουμε, δηλαδή, ότι το δείγμα που χρησιμοποιείται κατά κανόνα συντίθεται από φοιτητές, τους οποίους προσπαθεί να επηρεάσει μια μειονότητα, αναπτύσσοντας μια επιχειρηματολογία υπέρ του στρατού¹⁹ ή καταλογίζοντας τις ευθύνες της ατμοσφαιρικής ρύπανσης στην κερδοσκοπική βιομηχανική κοινωνία.²⁰ Στην περίπτωση της εφαρμογής της θεωρίας στην ιστορικο-κοινωνική πραγματικότητα μπορούμε να προσδώσουμε ένα περιεχόμενο στη μειονοτική πρόταση, βασιζόμενοι στο πειραματικό θεωρητικό της πλαίσιο. Σύμφωνα με αυτό, βασικά στοιχεία της μειονοτικής πρότασης είναι το καινοτομικό μήνυμα και η δημιουργία σύγκρουσης με τον κοινωνικό αντίπαλο. Αυτός ο ορισμός αφήνει ανοιχτό το θεωρητικό σύστημα, γιατί κάθε φορά είναι ανάγκη να εντοπίζεται το συγκεκριμένο περιεχόμενο της πρότασης της υπό μελέτη ενεργού μειονότητας. Όσον αφορά τον πληθυσμό, η χρήση αυτής της έννοιας από τους πειραματιστές δείχνει επίσης ότι το θεωρητικό τους σύστημα είναι ανοιχτό, διότι αφήνει στον ερευνητή να ορίσει την ταυτότητά του: τάξη, φύλο, γενεά, κοινωνική κατηγορία, τμήμα τάξης, εθνική ή γλωσσική μειονότητα κ.λπ. Εξάλλου, σκοπός των πειραματιστών κοινωνικών ψυχολόγων είναι η μελέτη της κοινωνιοψυχολογικής διάστασης των κοινωνικών σχέσεων και όχι οι κοινωνικές δομές, στις οποίες ο πληθυσμός συγκροτείται σε τάξεις, σε γενεές, σε φύλα ή σε κοινωνικές κατηγορίες. Στην προσπάθειά τους, δηλαδή, να ιδιοποιηθούν γνωστικά την πιο πάνω διάσταση είναι υποχρεωμένοι να θεωρήσουν ως δεδομένα τα αποτελέσματα των άλλων κοινωνικών επιστημών. Κατά τον ίδιο τρόπο, οι πειραματιστές μελετούν την κοινωνιοψυχολογική διάσταση της σχέσης ενεργός μειονότητα-εξουσία, πληθυσμός-εξουσία, γι' αυτό και περιορίζονται στη διατύπωση της υπόθεσης ότι η τελευταία δημιουργεί και διαδίδει τους κυρίαρχους κοινωνικούς κανόνες, και θεωρούν ως δεδομένα τα αποτελέσματα της πολιτικής επιστήμης που ορίζει τις μορφές εξουσίας, δηλαδή τα πολιτικά καθεστώτα. Αφήνουν και ε-

19. Βλ. G. Mugny, *ό.π.*, 1975.

20. Βλ. S. Moscovici - G. Mugny - S. Papastamou, «“Sleeper-effect” et/ou influence minoritaire? Etude théorique et expérimentale de l'influence sociale à retardement», *Cahiers de Psychologie cognitive*, 1981, τόμ. 1, τχ. 2, σ. 199-221.

δώ ανοιχτό το πεδίο στον κάθε μελετητή που εφαρμόζει τη θεωρία της κοινωνικής επιρροής σε συγκεκριμένα ιστορικο-κοινωνικά πλαίσια, προκειμένου να αρθρώσει το αντικείμενό του με το εκάστοτε πολιτικό καθεστώς.

Ένα άλλο σημείο που θα πρέπει να τονίσουμε είναι ότι το τριαδικό μοντέλο της κοινωνικής ψυχολογίας δεν αναπαριστά μόνο τη διαδικασία της μειονοτικής επιρροής αλλά και της πλειονοτικής, αφού ως πυρήνας μελέτης δεν είναι μόνο η μειονότητα αλλά και η εξουσία. Με αυτήν την τελευταία παρατήρηση μπορούμε να διαμορφώσουμε την υπόθεση σύμφωνα με την οποία το τριαδικό μοντέλο, το οποίο συμπυκνώνει ένα θεωρητικό σύστημα, μπορεί να μας βοηθήσει να ιδιοποιηθούμε γνωστικά τις κοινωνικές σχέσεις που παράγουν είτε μειονοτικές είτε κομφορμιστικές αλλαγές. Οι μειονοτικές αλλαγές μάς ανάγουν στις έννοιες της καινοτομίας και του μετασχηματισμού του συστήματος ή, πράγμα που είναι το ίδιο, των δομών· οι κομφορμιστικές στην αναπαραγωγή του συστήματος ή των δομών. Η αναφορά στις έννοιες μετασχηματισμός και αναπαραγωγή, από τη μια, και σύστημα ή δομές, από την άλλη, μας δείχνει ότι το τριαδικό μοντέλο αρθρώνει, άρρητα όμως, τη δράση των ιστορικο-κοινωνικών αντιπάλων και των δομών.²¹ Ενσωματώνει, δηλαδή, την αρχή της κοινωνικής ψυχολογίας, σύμφωνα με την οποία μεταξύ ατόμου ή ομάδας και κοινωνίας δεν υπάρχει ρήξη αλλά σχέση συγκρουσιακή.²² Εδώ οφείλουμε να επισημάνουμε ότι οι έννοιες της καινοτομίας και του μετασχηματισμού δεν αναφέρονται μόνο στις μακρο-κοινωνικές αλλαγές, αναφέρονται επίσης και στις μικρο-κοινωνικές αλλαγές. Πιο συγκεκριμένα, οι μειονοτικές αλλαγές μπορεί να λαμβάνουν χώρα σε τοπικό επίπεδο, στο εσωτερικό ενός θεσμού (μικρό) ή σε εθνικό επίπεδο (μάκρο). Όσον αφορά σε αυτό το τελευταίο, μπορούμε να αναφέρουμε την έννοια της ανάδυσης του Moscovici,²³ η οποία σε συνδυασμό με την έννοια της ανάδυσης του Morin,²⁴ μας βοηθάει να προσεγγίσουμε τη μετάβαση από έναν βιο-ανθρωπο-κοινωνικό σχηματισμό σε έναν άλλον. Σύμφωνα με τον Moscovici, η ανάδυση, η οποία είναι ψυχική και άρα ξένη προς την οικονομία, χαρα-

21. Βλ. Κ. Χαράλαμπος, *Ελληνικό Συνεταιριστικό «Κίνημα»*, Γόρδιος, 1993.

22. Βλ. S. Moscovici, *ό.π.*, 1984, σ. 13-14.

23. Βλ. S. Moscovici, *La machine à faire des dieux*, Fayard, Παρίσι 1988, σ. 169-233.

24. Βλ. E. Morin, *La méthode. La Nature de la Nature*, Seuil, 1977, σ. 106-111.

κτηρίζεται από τη ρευστότητα των σχέσεων και κανόνων, την αναζήτηση νέας λύσης στα κοινωνικά προβλήματα και την πορεία των ανθρώπων προς ένα σκοπό με άγνωστο έδαφος. Κατά τον Morin, η ανάδυση είναι το αποτέλεσμα μιας νέας ποιότητας που εκπορεύεται από ένα νέο συνδυασμό των στοιχείων ενός συστήματος. Ανάδυση μπορεί να υπάρξει επίσης από την παρουσία ενός νέου φαινομένου, το οποίο προκαλεί αναδόμηση των στοιχείων του συστήματος, προκαλεί δηλαδή μια νέα ποιότητα.

4. ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ

α. Ο Σολζενίτσιν ως ενεργός μειονότητα

Ο πρώτος από τους πειραματιστές/ερευνητές που προσπάθησε να περάσει από το εργαστήριο σε μια ιστορικο-πολιτική πραγματικότητα είναι ο Moscovici.²⁵ Συγκεκριμένα, προσπάθησε να εφαρμόσει τα ευρήματα του δυαδικού γενετικού μοντέλου, πριν ακόμα διαμορφωθεί το τριαδικό, για να μελετήσει τη σύγκρουση του Σολζενίτσιν με το χροουστσοφικό πολιτικό καθεστώς. Αν και δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι τα εμπειρικά υλικά που χρησιμοποίησε ήταν τόσο πλούσια (μια και δεν το επέτρεπε το πολιτικό κλίμα της Σοβιετικής Ένωσης), όσο ήταν αναγκαία για την προσέγγιση της πολυσύνθετης διαδικασίας της μειονοτικής επιρροής και ιδιαίτερα της ακριβούς μέτρησης του αντίκτυπου της σύγκρουσης στον πληθυσμό, εντούτοις η προσπάθειά του έδειξε τη δυνατότητα του γενετικού μοντέλου να εξηγήσει φαινόμενα που οι άλλες κοινωνικές επιστήμες αφήνουν στο σκοτάδι.

Ο συγγραφέας προσέγγισε την έννοια της μειονοτικής σύγκρουσης σε σχέση με την έννοια της παρέκκλισης και επέλεξε δύο παραδείγματα: την ενεργό ατομική μειονότητα του Σολζενίτσιν και την παρεκκλίνουσα δράση του Τβαρντόβσκι. Η καινοτομία είναι το αποτέλεσμα της ικανότητας ενός ατόμου ή μιας ομάδας ατόμων να περάσει από την παρέκκλιση στην ενεργό μειονότητα. Στο λειτουργικό μοντέλο οποιαδήποτε απόκλιση από τις κυρίαρχες νόρμες είναι συνώνυμη με την παρέκκλιση, η οποία εμπεριέχει και το αρνητικό στοιχείο της «εγκληματικότητας, της διαστροφής, της ψυχολογικής και διανοητικής κατωτερότητας».²⁶

25. Βλ. S. Moscovici, *ό.π.*, 1979, σ. 241-267.

26. Στο *ίδιο*, σ. 56.

Ο Σολζενίτιν τόλμησε, σε μια φάση φιλελευθεροποίησης του σταλινικού καθεστώτος, κατά την περίοδο του Χρυσούσφ, να μιλήσει για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, τα οποία ήταν «απαγορευμένα πράγματα» ή «ταμπού» για τους άλλους. Άνοιξε μια σύγκρουση και χωρίς να φοβηθεί τις συνέπειες αρνήθηκε το συμβιβασμό. Μίλησε στην πλειονότητα ως ίσος προς ίσο. «Τσεκούρι εναντίον τσεκουριού», θα απαντήσει ο ίδιος απευθυνόμενος σε αυτήν. Στην κυρίαρχη άποψη της τελευταίας: «σοβιετικός-άθεος-σοσιαλιστής», αντιπαρέθεσε τη δική του μειονοτική άποψη: «ρώσος-πιστός-εθνικιστής». Η πλειονότητα δεν μπόρεσε να τον αγνοήσει, διότι υπεράσπιζε την άποψή του υιοθετώντας μια σταθερή συμπεριφορά. Άνοιγε μια σύγκρουση και γινόταν επικίνδυνος γι' αυτήν.

Ο Τβαρντόβσκι, ποιητής και αρχισυντάκτης του περιοδικού *Nony Mir*, επέλεξε το συμβιβασμό. Αυτός είχε σκοπό να οδηγήσει το Κόμμα να αλλάξει σιγά σιγά τις απόψεις του απέναντι στους συγγραφείς και σε σχέση με το πρόβλημα των στρατοπέδων συγκέντρωσης. Ο τρόπος σκέψης και δράσης του παρέμειναν, παρ' όλα αυτά, μέσα στην προοπτική του Κόμματος και της σοβιετικής κοινωνίας, μέσα στους αποδεκτούς κανόνες. Η πρόταση αλλαγής που έκανε ήταν κομοφορμιστική. Η πλειοψηφία δε δέχτηκε την πρότασή του και αυτός, ενώ βρισκόταν στο «κέντρο», και στο «περιθώριο» συμμετέχοντας και ταυτόχρονα αντιτιθέμενος, «απομακρύνεται από το σύστημα και η συνέπεια αυτού είναι ότι το σύστημα θα τον απομακρύνει με τη σειρά του. Χάνει, λοιπόν, όλες τις προνομιούχες θέσεις που κατείχε μέσα στον κρατικό μηχανισμό και τελικά γίνεται παθητικός. Ο αλκοολισμός και ο καρκίνος αποτελειώνουν την κατάρπτωσή του και τον καταστρέφουν τελειωτικά».²⁷

Ο Τβαρντόβσκι, σε αντίθεση με τον Σολζενίτιν, δεν μπόρεσε να μεταμορφωθεί από παρεκκλίνουσα σε ενεργό μειονότητα. Η διαφορά μεταξύ παρεκκλινουσών και ενεργών μειονοτήτων είναι σαφής. Οι πρώτοι διαφωνούν με τους κυρίαρχους κοινωνικούς κανόνες και τα πρότυπα συμπεριφοράς, εκφράζουν την αντίθεσή τους απέναντι σε αυτά, δεν έχουν όμως να προτείνουν κάτι άλλο: «αποδιοργανώνουν χωρίς να οργανώνουν», ενώ οι δεύτεροι διαφωνούν, από τη μια, προτείνουν όμως, από την άλλη, συγκεκριμένες αξίες, γνώμες και πεποιθήσεις, δηλαδή μια άλλη λύση: «αποδιοργανώνουν και διαμορφώνουν μια νέα τάξη πραγμάτων».

27. Στο ίδιο, σ. 261.

β. Το κίνημα των γυναικών της Ιταλίας

Η μελέτη της Mucchi Faina²⁸ μπορεί να αναπαρασταθεί στο ακόλουθο σχήμα:

ΣΧΗΜΑ 2

Σύγκρουση ανδρών - γυναικών

Το φεμινιστικό κίνημα θεωρούσε ότι η σχέση των δύο φύλων είναι ασύμμετρη και για το λόγο αυτό αποτελεί το αντικείμενο σύγκρουσής του. Η πηγή της καταπίεσης των γυναικών είναι η πατριαρχική κοινωνία. Η ενεργός μειονότητα τοποθετείται με όρους σύγκρουσης και αρνείται το διάλογο με τους θεσμούς, επειδή τους θεωρεί ως το σύμβολο και το όργανο της ανδρικής εξουσίας. Όσον αφορά την οργάνωση, το γυναικείο κίνημα εμφανίζεται ως μια αυθόρμητη και πολύμορφη σύνταξη, μέσα στην οποία το κάθε υποκείμενο εμπλέκεται προσωπικά, με άμεσο τρόπο και κάθε μορφή αντιπροσώπευσης είναι απορριπτέα.

Η Ένωση Γυναικών Ιταλίας αποτελούσε μια οργάνωση που ελεγχόταν κυριαρχικά από το Κομμουνιστικό Κόμμα Ιταλίας και περιθωριακά από το Σοσιαλιστικό Κόμμα Ιταλίας, και η οποία περιστρεφόταν γύρω από το εργατικό κίνημα. Αποδεχόταν, δηλαδή, ως βασική αντίθεση τη σχέση κεφάλαιο-εργασία. Στην πραγματικότητα, όμως, έπαιζε ένα ρόλο στηρίγματος του ΚΚΙ, το οποίο αποτελούσε την εξουσία. Η απελευθέρωση της γυναίκας «θεωρού-

28. Βλ. A. Mucchi Faina, «Mouvement social et conversion», στο S. Moscovici - G. Mugny (επιμ.), *Psychologie de la conversion*, Del Val, 1987, σ. 181-196.

νταν ως μια διαδικασία κοινωνικής και πολιτικής ωρίμανσης, στενά συνδεδεμένη με τον γενικότερο μετασχηματισμό της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, απαραίτητη προϋπόθεση του οποίου αποτελούσε η ίση μεταχείριση της γυναίκας και η ένταξή της στην εργασία έξω από το σπίτι της».²⁹

Η Mucchi Faina, βασιζόμενη στην υπόθεση ότι η μειονοτική επιρροή είναι λανθάνουσα κι όχι έκδηλη, έδειξε ότι η ιδεολογική μεταστροφή της Ένωσης Γυναικών Ιταλίας, η οποία έγινε σε τέσσερις φάσεις, άρχισε στις αρχές της δεκαετίας του 1970 και διασαφηνίστηκε πλήρως το 1982, μέσα από τη διάλυση των γραφειοκρατικών δομών και την επιβεβαίωση της αυτονομίας της σε σχέση με το ΚΚΙ.

Η πρώτη φάση (1971-1974) άρχισε με την αντιμετώπιση της ενεργού μειονότητας από την Ένωση Γυναικών με «αηδιαστική ειρωνεία» και σαρκασμούς. Ο σκοπός της απελευθέρωσης της γυναίκας παραμορφώθηκε, ψυχολογιοποιήθηκε, μεταφραζόμενος ως μια απαίτηση μεγαλύτερης σεξουαλικής ελευθερίας και, συνεπώς, ως μια ατομικιστική πρόταση μικροαστικής καταγωγής, αντίγραφο ενός αμερικανικού μοντέλου, το οποίο δεν αντανακλά καθόλου τις απαιτήσεις των γυναικείων μαζών. Σε αυτήν τη φάση, οι σχέσεις ενεργού μειονότητας-πληθυσμού οξύνθηκαν μέσα από την περιφρόνηση της Ένωσης Γυναικών και την ακαμψία των φεμινιστριών. Παρ' όλα αυτά, από το 1974, οπότε το πιο αγωνιστικό τμήμα του κινήματος αποφασίζει να επικεντρώσει το πρόβλημα στη δωρεάν και ελεύθερη έκτρωση, η ενεργός μειονότητα αρχίζει να διευρύνεται με τη δημιουργία γυναικείων ομάδων σ' όλη την Ιταλία και τη διάδοση των καινοτομικών μηνυμάτων.

Στη δεύτερη φάση (1975-1976), η Ένωση Γυναικών, παρά το ότι κράτησε τις αποστάσεις της από την ενεργό μειονότητα, επικέντρωσε το πρόγραμμά της στο πρόβλημα της έκτρωσης και για πρώτη φορά δηλώνει επίσημα ότι είναι ευνοϊκή απέναντι στον αυτοκαθορισμό της γυναίκας. Η ιδεολογική αυτή μεταστροφή δεν έμεινε χωρίς συνέπειες για το Κομμουνιστικό και το Σοσιαλιστικό Κόμμα. Τα δύο αυτά κόμματα άρχισαν να αποδέχονται τα καινοτομικά μηνύματα. Ένα άλλο φαινόμενο που παρατηρείται στο εσωτερικό της Ένωσης Γυναικών είναι η εμφάνιση της σύγκρουσης των γενεών: οι ηλικιωμένες γυναίκες, κατ' αντίθεση με τις νέες οι

29. Στο ίδιο, σ. 184.

οποίες θέλουν να ανανεώσουν την οργάνωση, κατανοούν δύσκολα τα μηνύματα της ενεργού μειονότητας. «Στη διάρκεια αυτής της δεύτερης φάσης, αν και κατά λανθάνοντα τρόπο, ο φεμινισμός άσκησε την επιρροή του φέρνοντας στις γυναίκες της Ένωσης την ταρχή της εσωτερικής συνοχής, τόσο σε ομαδικό όσο και σε ατομικό επίπεδο, πράγμα που αποτελεί το σημείο εκκίνησης της αλλαγής. Στο εξωτερικό επίπεδο, εντούτοις, η οργάνωση αργεί να εμφανίσει τους δείκτες της τροποποίησής της...».³⁰

Η τρίτη φάση (1977-1978), και ιδιαίτερα το 1977, μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτέλεσε τη θεμελιακή στροφή, το σημείο μη επιστροφής. Μετά από μια πολλοστή απόρριψη του νόμου για την έκτρωση, η Ένωση Γυναικών και με το σκοπό να συμφωνήσει ενόψει μιας νέας διαδήλωσης, συμμετείχε σε μια συγκέντρωση στην έδρα του φεμινιστικού κινήματος, στη Ρώμη. Η ατμόσφαιρα στη συγκέντρωση ήταν τεταμένη και η Ένωση κατηγορήθηκε ότι είναι το «μακρύ χέρι» του Κομμουνιστικού Κόμματος. Ο λόγος, όμως, μιας γυναίκας της Ένωσης, ο οποίος επικεντρώθηκε στην προσωπική της ιστορία και την κοινή εμπειρία των γυναικών, λειτούργησε ως καταλύτης. (Για να γίνει κατανοητό αυτό, πρέπει να τονισθεί ότι βασικό στοιχείο του φεμινιστικού κινήματος ήταν το προσωπικό στοιχείο, το οποίο εθεωρείτο ταυτόχρονα πολιτικό). Τη μεθεπόμενη, η Ένωση και το φεμινιστικό κίνημα βάδισαν μαζί, φωνάζοντας τα ίδια συνθήματα. Βέβαια, θα ήταν επικίνδυνο να αποδώσουμε σ' αυτό το μοναδικό γεγονός μια τόσο αποφασιστική στροφή στις σχέσεις αυτών των ομάδων. Πράγματι, είναι πιθανό να υπήρχε ήδη στο λανθάνον επίπεδο μια βαθιά επιθυμία, μια αναζήτηση μιας συμφωνίας, εντούτοις αυτή η παρέμβαση έδρασε σ' αυτό το πλαίσιο ως καταλύτης, δηλαδή ως ένα γεγονός που υποχρεώνει στην εκδήλωση μιας κοινωνικής αλήθειας, μιας κατάστασης κρυμμένης μέχρι εκείνη τη στιγμή, ή ανεπαρκώς γνωστής από τα άτομα.

Αν και υπήρχαν πολλές επιφυλάξεις από την πλευρά των φεμινιστριών για την αυτονομία της Ένωσης, εντούτοις άρχισαν οι διαδικασίες για την εμφάθυνση των δυνατοτήτων θεμελίωσης ενός κοινού κινήματος, στη βάση ότι ανήκουν στο ίδιο φύλο. Οι δυσκολίες εντοπίζονται από την πλευρά των κομμουνιστριών, οι οποίες δεν αποδέχονται τη χαλάρωση των δομών της οργάνωσης της Ένωσης και την οικοδόμηση μιας νέας μορφής σύνταξης, η οποία να

30. Στο ίδιο, σ. 191.

είναι πράγματι αυτόνομη και να ανταποκρίνεται στις εκφρασμένες απαιτήσεις των γυναικών. Η Ένωση Γυναικών Ιταλίας συνεχίζει να έχει μια διπλή ψυχή. Αν και στο εξής, ο διάλογος, η επικοινωνία, η συνεργασία αποτελούν μια καθημερινή πρακτική των σχέσεων των φεμινιστριών και των κομμουνιστριών, υφίστανται ταυτόχρονα ζώνες άρνησης και κατηγοριοποίησης. Το σπάσιμο των εμποδίων δεν εξάλειψε εξ ολοκλήρου τις προκαταλήψεις και την κακοπιστία. Αυτό θα γίνει το 1982 (τέταρτη φάση 1979-1982), όπου εμφανίζεται και η αποδόμηση των οργάνων της Ένωσης. Κατά τη χρονιά αυτή, «διακηρύσσεται η ιδιαιτερότητα του γυναικείου αγώνα, η ανάγκη διαχωρισμού από το Κομμουνιστικό Κόμμα, η συγκρουσιακή σχέση με τους θεσμούς, ο ανταγωνισμός των φύλων, θεωρώντας ότι ο πρωταρχικός σκοπός είναι η απελευθέρωση των γυναικών. Διακηρύσσεται με καθαρούς όρους τόσο η αυτονομία σε σχέση με τα κόμματα όσο και η άρνηση οποιουδήποτε στηρίγματος από μέρους τους. Η γλώσσα, οι διακηρυγμένοι σκοποί, οι τρόποι σχέσεων γίνονται στο εξής φεμινιστικοί κατά τον πιο έκδηλο τρόπο».³¹

Σύμφωνα με τη συγγραφέα, «υπό το φως της θεωρίας των ενεργών μειονοτήτων [...], το προϋπάρχον κοινό καθεστώς (στη συγκεκριμένη περίπτωση το κοινό καθεστώς του φύλου για τις κομμουνίστριες και τις φεμινίστριες) όχι μόνο προκαλεί τη συνεργασία και μειώνει τη σύγκρουση, αλλά καθιστά επίσης δυνατή την προσαρμογή μιας ομάδας σε μια άλλη, την προσχώρηση του “πληθυσμού” στη θέση της μειονότητας, η οποία κατάφερε με την ενεργητική της παρέμβαση να κάνει αποδεκτή την άποψή της για την πραγματικότητα. Μια τέτοια στρατηγική, πράγματι, επέτρεψε στις γυναίκες της Ένωσης ν’ αγκαλιάσουν τις θέσεις του φεμινιστικού κινήματος, χωρίς ωστόσο να αισθανθούν ηττημένες».³²

γ. Το χάρισμα και η ανάδυση

Μια άλλη προσπάθεια μελέτης των ενεργών μειονοτήτων στην ιστορικο-κοινωνική πραγματικότητα γίνεται από τον Moscovici στο βιβλίο του *La machine à faire des dieux*,³³ και πιο συγκεκριμένα στα κεφάλαια όπου έχει ως επίκεντρο συζήτησης το έργο του

31. Στο ίδιο, σ. 194.

32. Στο ίδιο, σ. 195.

33. Βλ. S. Moscovici, *ό.π.*, 1988.

Max Weber. Ο σκοπός του συγγραφέα δεν περιορίζεται μόνο στη συστηματική εφαρμογή της θεωρίας των ενεργών μειονοτήτων, έτσι όπως διαμορφώθηκε στην τριαδική της μορφή,³⁴ και στη χρήση ιστορικού εμπειρικού υλικού για τη γνωστική ιδιοποίηση των μειονοτικών επιρροών. Το εγχείρημά του είναι σύνθετο. Στο σύνολο του βιβλίου τονίζεται, κατ' αντίθεση με την κυρίαρχη επιστημονική αναπαράσταση του καθοριστικού ρόλου των εξωτερικών κοινωνικών συνθηκών, η σημασία των εσωτερικών ψυχολογικών συνθηκών για την εξήγηση των κοινωνικών φαινομένων. Βέβαια, σκοπός του συγγραφέα δεν είναι να αντικαταστήσει την κοινωνιολογιοποίηση ή τον οικονομισμό με την ψυχολογιοποίηση, εφόσον στηρίζεται στην επιστημολογική θέση ότι δεν υπάρχει ρήξη μεταξύ ατόμου ή ομάδας και κοινωνίας³⁵ ή, πράγμα που είναι το ίδιο, δεν υπάρχει ρήξη μεταξύ εξωτερικών/κοινωνικών και εσωτερικών/ψυχολογικών συνθηκών, αλλά σχέση συγκρουσιακή. Όσον αφορά το τμήμα του βιβλίου που είναι αφιερωμένο στο Max Weber, από τη μια χρησιμοποιεί το γενετικό μοντέλο για να ταξινομήσει και να εξηγήσει τα φαινόμενα και, από την άλλη, αλλά και ταυτόχρονα, αποσπά έννοιες από την πρακτική ή από τη θεολογία, όπως για παράδειγμα το χάρισμα και την ανάδυση, και προσπαθεί είτε να καταλάβει το περιεχόμενο που τους αποδίδεται είτε να τις ορίσει.

«Κάτω από ποιες συνθήκες μια χούφτα ατόμων, αποκλεισμένων, αποκλινόντων, παρεκκλινόντων, ξένων, μπορούν να δημιουργήσουν μια νέα θρησκεία, να ιδρύσουν μια νέα πόλη ή ένα νέο κίνημα;».³⁶ Δηλαδή, κάτω από ποιες συνθήκες η πιο πάνω χούφτα ανθρώπων μεταμορφώνεται σε ενεργό μειονότητα; Της χρειάζεται, σύμφωνα με τον συγγραφέα, να δώσει απάντηση στο πρόβλημα ή στα προβλήματα που αντιμετωπίζει «ένα κοινωνικό στρώμα ανήσυχο, κυριαρχημένο, το οποίο, όμως, επιθυμεί να απελευθερωθεί».³⁷ Η ενεργός μειονότητα, η οποία παρουσιάζεται στην ιστορία με τη μορφή εξαιρέτων ανδρών που τους χαρακτηρίζει το χάρισμα, «αποκρυσταλλώνει τις μάζες, δικαιολογεί την ανησυχία τους και μπορεί να τις οδηγήσει προς έναν ίδιο σκοπό [...] δίνει την

34. Βλ. G. Mugny, *ό.π.*, 1982. Βλ. επίσης Σ. Παπαστάμου - Γκ. Μιούνου, *ό.π.*, 1983. Για το φαινόμενο των διαδικασιών κοινωνικής επιρροής βλ. επίσης τη συλλογή άρθρων: Σ. Παπαστάμου (επιμ.), *Η κοινωνική επιρροή*, Οδυσσεάς, 1989β.

35. Βλ. S. Moscovici, *ό.π.*, 1984.

36. Βλ. S. Moscovici, *ό.π.*, 1988, σ. 182.

37. Στο ίδιο, σ. 183.

πρώτη ώθηση», και οι μάξες προσφέρουν «τα αναγκαία στρατεύματα και την αναγκαία δύναμη».³⁸

Παρατηρούμε ότι ο συγγραφέας προσπαθεί να διεισδύσει στην κοινωνική πραγματικότητα ενσωματώνοντας τη θεωρία των ενεργών μειονοτήτων και την έννοια της θρησκευτικής πρακτικής του χαρίσματος. Δεν προσπαθούμε εδώ να κάνουμε μια εκλεπτυσμένη ανάλυση του έργου του Mosconici. Περιοριζόμαστε να αναφέρουμε τα στοιχεία εκείνα που μας φαίνεται ότι συμπυκνώνουν τον πυρήνα της προσπάθειάς του. Το ένα είναι αυτό της έννοιας του χαρίσματος και το άλλο της έννοιας της ανάδυσης. «Στη θεολογία, το χάρισμα σημαίνει τη χάρη και τα δώρα του Θεού που επιτρέπουν στους ανθρώπους να πραγματοποιήσουν ένα εξαιρετο έργο [...] Κατά τη μεταφορά της στο κοινωνικό πεδίο, η έννοια διατηρεί ένα συγκεκριμένο νόημα. Υποδηλώνει μια “χάρη” τόσο με τη θεολογική έννοια της θείας εκλογής όσο και με την ψυχολογική έννοια της εσωτερικής βεβαιότητας και της μαγνητικής έλξης για τους άλλους [...] Συνολπικά, το χάρισμα αναπαριστά ταυτόχρονα την παρουσία μιας εξαιρετικής δύναμης και την εξαιρετική απουσία εξουσίας σε μια υπό δημιουργία κοινότητα, όπου “τα άτομα αισθάνονται να είναι εξ ολοκλήρου μέλη της κοινότητάς τους”. Είναι μια ζωτική συγκινησιακή δύναμη η οποία έχει την εξουσία, εάν υπάρξει ανάγκη, να πραγματοποιήσει την εγκαθίδρυση της έντασης και της ζωτικότητας των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων».³⁹

Η προσπάθεια του Mosconici να προσεγγίσει το θέμα των ενεργών μειονοτήτων μέσα απ’ την έννοια του χαρίσματος δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι οδηγεί ή διατηρεί τη συζήτηση στα πλαίσια του θεολογικού σκοταδισμού και έξω από επιστημονικούς κανόνες. Θα μπορούσε, όμως, να υποστηριχθεί κάποιος ότι περισσότερο ανοίγει νέες προοπτικές παρά λύνει προβλήματα της επιστήμης ή, πιο συγκεκριμένα, καθορίζει προσανατολισμούς της κοινωνικής ψυχολογίας σε θέματα όπως η ανάδυση και ο ρόλος των ενεργών μειονοτήτων στους κοινωνικούς μετασχηματισμούς, πράγμα που σχετίζεται με το πρόβλημα της μετάβασης· ή ακόμα σε θέματα της πολιτικής πρακτικής, όπως οι «χαρισματικοί» ηγέτες και τα «φυσικά» δώρα, τα οποία φυσικοποιούνται και λειτουργούν ως στερεότυπα και γι’ αυτόν το λόγο συσκοτίζουν παρά διαφωτίζουν τις κοινωνικές σχέσεις.

38. Στο ίδιο, σ. 183.

39. Στο ίδιο, σ. 157.

δ. Η σχέση Ελληνοκυπρίων-Τουρκοκυπρίων

Στη μελέτη μας «Η σύγκρουση των αντιπάλων...»,⁴⁰ προσπαθήσαμε να προσεγγίσουμε το κυπριακό πρόβλημα της περιόδου 1878-1990 χρησιμοποιώντας ως όργανο ανάλυσης το τριαδικό γενετικό μοντέλο. Η ολότητα του προβλήματος είχε συγκροτηθεί μέσα από τους αντιτιθέμενους ιστορικούς προσανατολισμούς των αντιπάλων:

- Αγγλικό αποικιοκρατικό καθεστώς, το οποίο αρνιόταν να αναγνωρίσει το δικαίωμα των Ελληνοκυπρίων για αυτοδιάθεση-ένωση με την Ελλάδα·
- Άγκυρα, η οποία είχε στην προοπτική της είτε την επαναπροσάρτηση της Κύπρου είτε τη διχοτόμησή της μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας·
- Ελλάδα, η οποία, βασιζόμενη στην αρχή της ελληνοτουρκικής φιλίας, κυμαινόταν μεταξύ μιας φιλονατοϊκής συμβιβαστικής λύσης μεταξύ αυτής και της Τουρκίας και μιας λύσης που προσανατολιζόταν στην αυτοδιάθεση-ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα·
- Τουρκοκυπριακό πληθυσμό, που αρχικά είχε μια στάση παθητική, ανεκτική απέναντι στον αγώνα των Ελληνοκυπρίων για αυτοδιάθεση-ένωση, μετέπειτα, όμως, συντάχθηκε με την πλευρά της Άγκυρας·
- Ελληνοκυπριακό πληθυσμό, ο οποίος αγωνιζόταν διπλωματικά και στρατιωτικά για την αυτοδιάθεση-ένωση της Κύπρου με «τη μητέρα πατρίδα», την Ελλάδα.

Κατά τη διάρκεια του εγχειρήματος να δείξουμε ότι είναι άκυρη η κυρίαρχη υπόθεση, σύμφωνα με την οποία οι Τουρκοκύπριοι αποτελούσαν μειονότητα (= καταπιεσμένη κοινωνική ομάδα) στη σχέση τους με τους Ελληνοκυπρίους, αφού οι τελευταίοι δεν υπήρξαν η κυρίαρχη εθνική ομάδα και άρα δεν παρήγαγαν και δε διέδιδαν τους κυρίαρχους κανόνες, υποχρεωθήκαμε να επανορίσουμε την έννοια της μειονότητας. Συγκεκριμένα, βασιζόμενοι στο γεγονός ότι οι κυρίαρχοι κανόνες παράγονταν και διαδίδονταν από το αγγλικό αποικιοκρατικό καθεστώς, ορίσαμε τον πληθυσμό με βάση την έννοιά της εθνικής μειονότητας, της καταπιεσμένης δηλαδή ομάδας των Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων. Ένα πρώτο εμπόδιο, όμως, έμπαινε στην προσπάθεια της γνωστικής ιδιοποίησης των σχέσεων των δύο εθνικών μειονοτήτων με το αποικιοκρα-

40. Βλ. Κ. Χαράλαμπος, *Η σύγκρουση των αντιπάλων. Η περίπτωση των Ελληνοκυπρίων - Τουρκοκυπρίων. Ένωση - Ανεξαρτησία*, ΛΗΔΑΡΑ, 1991β.

τικό καθεστώς: η έννοια της μειονότητας, στην ελληνική γλώσσα, όπως και στην αγγλική και γαλλική (minority και minorité, αντίστοιχα), σημαίνει ταυτόχρονα καταπιεσμένη κοινωνική ομάδα και μειοψηφία. Κατ' αντίθεση, όμως, με την αγγλική και γαλλική γλώσσα, η ελληνική διαθέτει επίσης την έννοια της μειοψηφίας. Στην προσπάθειά μας, λοιπόν, να αποφύγουμε τη σύγχυση η οποία κυριαρχεί στους μελετητές του κυπριακού προβλήματος, απελευθερώσαμε την έννοια της μειοψηφίας από εκείνη της μειονότητας, διατηρώντας για την πρώτη τον αριθμητικό της χαρακτήρα και περιορίζοντας το νόημα της άλλης στην καταπιεσμένη κοινωνική ομάδα. Το ίδιο κάναμε επίσης και για την έννοια της πλειοψηφίας και πλειονότητας. Η πρώτη διατήρησε τον αριθμητικό της χαρακτήρα και η δεύτερη εκείνο της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας.

Το ξεκαθάρισμα αυτό των εννοιών συνίσταται στο ότι ορίσαμε τους μεν Τουρκοκυπρίους, οι οποίοι αποτελούσαν (πριν την κατάληψη του βόρειου τμήματος της Κύπρου από την Τουρκία το 1974) το 18% του κυπριακού πληθυσμού, σε σχέση με το αποικιοκρατικό καθεστώς, ως τη μειοψηφική μειονότητα, τους δε Ελληνοκυπρίους, οι οποίοι αποτελούσαν το 82% του πληθυσμού, ως την πλειοψηφική μειονότητα. Βασίζόμενοι στη γενική κοινωνιολογική έννοια της μειονότητας, η οποία ορίζεται ως μια καταπιεσμένη κοινωνική ομάδα που θεωρείται από την πλειονότητα ως μη ικανή να αναλάβει τον εαυτό της, υποστηρίξαμε επίσης ότι ως τέτοια δε θα πρέπει να εννοείται μόνο η εθνική, θρησκευτική και γλωσσική μειονότητα, αλλά και η εργατική τάξη στη σχέση της με την αστική, οι γυναίκες και οι νέοι στη σχέση τους με τους άνδρες και ενήλικες, αντίστοιχα. Η πλειονότητα μπορεί να είναι μειοψηφική σε σχέση με τη μειονότητα (π.χ. αστική-εργατική τάξη, λευκοί-μαύροι στη Νότιο Αφρική πριν την αλλαγή του καθεστώτος το 1993) ή πλειοψηφική (π.χ. Αγγλικό Έθνος σε σχέση με τους Ελληνοκυπρίους και Τουρκοκυπρίους). Αυτή η τελευταία παρατήρηση μας οδηγεί να διευκρινίσουμε ότι οι Τουρκοκύπριοι αποτελούσαν τη μειοψηφική μειονότητα σε σχέση με τους Ελληνοκύπριους, και οι δύο όμως αποτελούσαν μειοψηφικές μειονότητες στη σχέση τους με τους Βρετανούς. Η μειονότητα μπορεί να είναι μειοψηφική σε σχέση με την πλειονότητα (π.χ. Ελληνοκύπριοι, Τουρκοκύπριοι ή νέοι) ή πλειοψηφική (εργατική τάξη, γυναίκες).

Η μελέτη των εμπειρικών υλικών και η εφαρμογή του γενετικού μοντέλου της κοινωνικής ψυχολογίας μάς δημιούργησε ένα δεύτε-

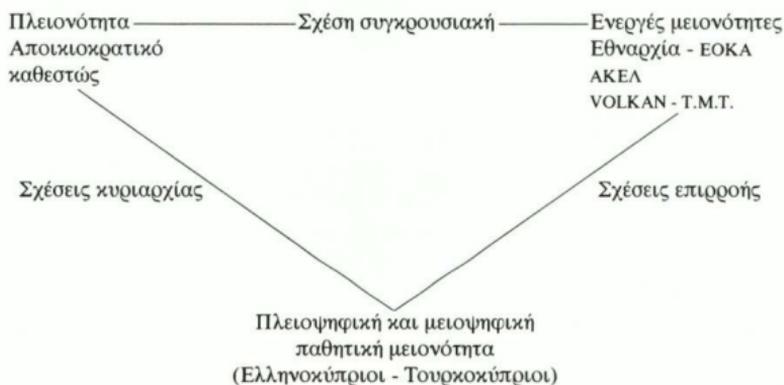
ρο πρόβλημα στην κατανόηση των ιστορικών υποκειμένων που συγκροτούσαν την κυπριακή ολότητα. Από τη μια, η έννοια της ενεργού μειονότητας μας οδηγούσε να την αντιπαραθέσουμε, στη σχέση επιρροής, με το αντίθετό της, τον παθητικό πληθυσμό ή, πράγμα που είναι το ίδιο, την παθητική μειονότητα. Από την άλλη, η ίδια η ύπαρξη των εθνικών μειονοτήτων δε σήμαινε ταυτόχρονα όξυνση της σύγκρουσης με το αποικιοκρατικό καθεστώς, τη μεταμόρφωσή τους δηλαδή σε ενεργό μειονότητα. Αυτό δεν ήταν παρά μια δυνατότητα. Μια άλλη ήταν η παθητική αποδοχή αυτού του καθεστώτος ή γενικότερα των υφισταμένων κοινωνικών σχέσεων. Ο συνδυασμός αυτών των δύο λόγων μάς έκανε να χρησιμοποιήσουμε την έννοια μειοψηφική παθητική μειονότητα (Τουρκοκύπριοι) και πλειοψηφική παθητική μειονότητα (Ελληνοκύπριοι). Ένα παράδειγμα παθητικής μειονότητας μπορεί να θεωρηθεί ο πληθυσμός των Λινοβαμβάκων. Αυτοί, Έλληνες χριστιανοί οι οποίοι εξισλαμίσθηκαν βίαια, συγκροτήθηκαν κατά την περίοδο του αποικιοκρατικού καθεστώτος (1878-1960) σε μειονότητα, τόσο σε σχέση με το καθεστώς όσο και σε σχέση με τους Τουρκοκυπρίους. Συγκροτήθηκαν δηλαδή σε μια μειονότητα μέσα στη μειονότητα. Γράφουμε για μειονότητα Λινοβαμβάκων, διότι η ταυτότητά τους συμπίκνωνε στοιχεία του οθωμανικού και ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Όσον αφορά στη σχέση τους με τους Τουρκοκυπρίους, ορίστηκαν ως μειονότητα, διότι στο τέλος του 19ου αιώνα και στις αρχές 20ού οι τελευταίοι, σε συνεργασία με τους κυρίαρχους Βρετανούς, επέβαλαν σε πολλά χωριά Λινοβαμβάκων τον εξισλαμισμό παρά τις προσπάθειες των τελευταίων να επανενσωματωθούν με τους Ελληνοκυπρίους. Κατά τη μετέπειτα περίοδο, η απουσία όξυνσης της σύγκρουσής τους με την αποικιοκρατία και τους Τουρκοκυπρίους, δηλαδή η παθητική τους στάση η οποία δεν ήταν μια νομοτέλεια αλλά μια δυνατότητα, οδήγησε στην αφομοίωσή τους από τους τελευταίους. Αντίθετα, σε περίπτωση όξυνσης της σύγκρουσης με το αποικιοκρατικό καθεστώς και τους Τουρκοκυπρίους θα δημιουργούνταν δύο ενδεχόμενα: είτε θα προσχωρούσαν στην ενωτική προοπτική των Ελληνοκυπρίων, με τους οποίους διατηρούσαν σύμφωνα με τους ιστορικούς πάντα ιδιαίτερα καλές σχέσεις, είτε θα άνοιγαν εξαιτίας της διπλής τους ταυτότητας την προοπτική του ανεξάρτητου κράτους της Κύπρου, ένα καθεστώς που τελικά επιβλήθηκε, παραμορφωμένα όμως, το 1960 από τη Μεγάλη Βρετανία, ή ακόμα ένα καθεστώς που διεκδικείται

μετά το 1974 από τους Ελληνοκυπρίους και μέρος των Τουρκοκυπρίων.

Δε θα επιμείνουμε άλλο στην ανάλυσή μας. Θα περιορίσουμε την προσέγγισή μας στα δύο παρακάτω σχήματα.

ΣΧΗΜΑ 3

Οι συγκροτημένες ομάδες του αποικιοκρατικού καθεστώτος της Κύπρου της περιόδου 1878-1969

Στο σχήμα 3 εγγράφονται οι κοινωνικοί αντίπαλοι που ορίσαμε πιο πάνω: το αποικιοκρατικό καθεστώς και ο πληθυσμός των Ελληνοκυπρίων και των Τουρκοκυπρίων. Όσο για τις ενεργές μειονότητες, στις οποίες δεν αναφερθήκαμε μέχρι στιγμής, αυτές εμφανίζονται αναλυτικά στο σχήμα 4, το οποίο αναπαριστά τη σύγκρουση των αντιπάλων ενεργών μειονοτήτων με σκοπό να επηρεάσουν τις δύο παθητικές μειονότητες και οι οποίες βρίσκονται σε συγκρουσιακή σχέση με την πλειονότητα (βλ. σχήμα 3), με σκοπό να καθορίσουν τον «ιστορικό προσανατολισμό»⁴¹ της Κύπρου. Η εθναρχία αποτελούσε τη δεξιά διπλωματική ενεργό μειονότητα των Ελληνοκυπρίων και η ΕΟΚΑ τη στρατιωτική της διάσταση και έδρασαν ιδιαίτερα κατά τον εθνικοαπελευθερωτικό-ενωτικό αγώνα του 1955-1959.

Το ΑΚΕΛ, κόμμα φιλοσοβιετικό, αποτελούσε την αριστερή ενεργό μειονότητα των Ελληνοκυπρίων. Και οι δύο ενεργές μειονότη-

41. Επ' αυτού, βλ. Α. Touraine, *La voix et le regard*, Seuil, Παρίσι 1978.

ΣΧΗΜΑ 4

Σχέσεις ενεργών μειονοτήτων και πληθυσμού της Κύπρου
της περιόδου 1878-1960

τες ορίζονταν ως αντίπαλες της πλειονότητας του αποικιοκρατικού καθεστώτος και είχαν ως στρατηγικό στόχο την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα· διέφεραν όμως ως προς την τακτική: το ΑΚΕΛ δε συμμετείχε στον ένοπλο αγώνα του 1955-1959. Αυτό φαίνεται να καθορίστηκε από τρία στοιχεία: τις οξυμένες σχέσεις που υπήρχαν μεταξύ αυτού και της δεξιάς ενεργού μειονότητας, τη διαδικασία διαμόρφωσης κοινής ταξικής εργατικής συνείδησης μεταξύ Τουρκοκυπρίων και Ελληνοκυπρίων εργατών ενάντια στο κεφάλαιο, και την άποψη ότι οι δυνάμεις ήταν άνισες μεταξύ Ελληνοκυπρίων και αποικιοκρατικού καθεστώτος· για το λόγο αυτό άλλωστε ο ένοπλος αγώνας δε θα είχε αποτελέσματα. Όσον αφορά στη VOLKAN, η οποία μετονομάστηκε σε ΤΜΤ, αποτελούσε τη δεξιά ενεργό μειονότητα των Τουρκοκυπρίων (αριστερή δεν υπήρχε), η οποία όμως βρισκόταν σε συνεργασία με το αποικιοκρατικό καθεστώς. Η πλειοψηφική παθητική μειονότητα συγκροτούνταν καθαρά από τον ελληνοκυπριακό πληθυσμό, ο οποίος βέβαια δεν ήταν ταξικά ομοιογενής. Η μειοψηφική παθητική μειονότητα, που ήταν λιγότερο ανομοιογενής ταξικά από τον ελληνοκυπριακό πληθυσμό, περιελάμβανε επίσης και τους Λινοβάμβακες.

Μετά την αποτυχία της προσπάθειας να αναγνωρισθεί το κυπριακό πρόβλημα μέσα από τη διπλωματική οδό και τον ΟΗΕ, η Εθναρχία-ΕΟΚΑ όξυνε, το 1955, τη σύγκρουση με το αποικιοκρα-

τικό καθεστώς, διεξάγοντας αντάρτικο πόλεμο και εμμένοντας σταθερά στην εναλλακτική πρόταση της αυτοδιάθεσης-ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα. Αυτή η σύγκρουση έγινε υπόθεση της πλειοψηφικής παθητικής μειονότητας, η οποία άρχισε να ενεργοποιείται παρέχοντας υλική και ηθική βοήθεια στους αντάρτες (κάλυψη ανταρτών, χρηματική βοήθεια, κάψιμο των αγγλικών βιβλίων που διδάσκονταν στα σχολεία, διαδηλώσεις) και το ΑΚΕΛ έτεινε να περιθωριοποιηθεί. Η ΤΜΤ, σε συνεργασία με το αποικιοκρατικό καθεστώς, όξυνε τη σύγκρουση με την Εθναρχία-ΕΟΚΑ. Ενώ η ΕΟΚΑ ψυχολογιοποιήθηκε, θεωρούμενη από το καθεστώς ως τρομοκρατική οργάνωση και άρα παράνομη, η ΤΜΤ συνέχισε τη δράση της ανενόχλητη. Η σύγκρουση οξύνθηκε επίσης επειδή οι αποικιοκρατικές δυνάμεις δημιούργησαν την Επικουρική Αστυνομική Δύναμη, η οποία ήταν εξ ολοκλήρου στελεχωμένη από Τουρκοκυπρίους, προκειμένου να καταστείλουν την ελληνοκυπριακή αντίσταση. Κατά το 1955-1959, περίοδο όπου η σύγκρουση διατηρήθηκε σε ένα υψηλό επίπεδο, οι σχέσεις «φιλίας» που υπήρχαν μεταξύ πλειοψηφικής και μειοψηφικής μειονότητας άρχισαν να υποχωρούν και να δημιουργείται μια μορφή καχυποψίας αλλά και περιχαράκωσης στην εθνική τους ταυτότητα.

Το 1959 η σύγκρουση σταμάτησε και το 1960 δόθηκε μια λύση στο κυπριακό πρόβλημα, όπου:

- η Αγγλία αποχωρούσε από την Κύπρο, διατηρούσε όμως δύο βάσεις: της Δεκέλειας και της Επισκοπής·
- η μειοψηφική μειονότητα (το 18% του πληθυσμού) συμμετείχε στην εξουσία του νεοϊδρυθέντος «Κυπριακού» κράτους κατά το ένα τρίτο·
- η πλειοψηφική μειονότητα (το 82% του πληθυσμού) συμμετείχε κατά τα δύο τρίτα, και
- η Αγγλία, η Ελλάδα και η Τουρκία μεταμορφώνονταν σε εγγυήτριες δυνάμεις του νεοϊδρυθέντος κράτους και παραχωρούσαν στον εαυτό τους το προνόμιο να επεμβαίνουν μαζί ή/και χωριστά για να επιβάλλουν την τάξη, κάθε φορά που θα έκριναν ότι αυτή διαταρασσόταν. Αυτό το προνόμιο χρησιμοποίησε η Άγκυρα το 1974 και κατέλαβε το βόρειο τμήμα της Κύπρου.

ε. Η εξέγερση του Πολυτεχνείου

Στην εργασία μας «Μελέτη μιας μειονότητας: Η εξέγερση του Πολυτεχνείου, Νοέμβριος 1973»,⁴² διασπάσαμε το αντικείμενο μελέτης σε τρεις ιστορικές στιγμές: την ανάδυση της μειονότητας του Πολυτεχνείου, τη σύγκρουσή της με το στρατιωτικό καθεστώς και την ενσωμάτωση των εξεγερθέντων μετά το τέλος της σύγκρουσης. Δεν περιοριστήκαμε στην εφαρμογή του γενετικού μοντέλου της κοινωνικής ψυχολογίας στην τριαδική του μορφή, προκειμένου να αναλύσουμε και να ερμηνεύσουμε το αντικείμενο έρευνας. Δεν υποθέσαμε, δηλαδή, ότι η θεωρία των ενεργών μειονοτήτων είναι τελειωμένη, ολοκληρωμένη και ότι μπορεί να μας αποκαλύψει όλα τα μυστικά της ζωής. Ξεκινήσαμε από την υπόθεση ότι δεν είναι παρά μια επιστημονική αναπαράσταση και ως τέτοια θα πρέπει να βρίσκεται σε συνεχή σύγκρουση με την πραγματικότητα, τα γεγονότα, πράγμα που σημαίνει ότι είτε θα επιβεβαιωθεί είτε θα τροποποιηθεί είτε ακόμη θα απορριφθεί. Διαφορετικά, δεν είναι παρά ένα κλειστό θεωρητικό σύστημα, ένα δόγμα αυτονομημένο, αποσπασμένο από την πραγματικότητα, που μπορεί να αναπαράγεται αέναα αυτοτροφοδοτούμενο.⁴³

Η έννοια της ανάδυσης μας οδήγησε να προσεγγίσουμε τόσο τις γενικές όσο και τις ειδικές εκείνες συνθήκες που συνέβαλαν στη δημιουργία και εμφάνιση της ενεργού μειονότητας, η οποία άνοιξε σύγκρουση με τη στρατιωτική δικτατορία των συνταγματαρχών, το 1973. Ως γενικές συνθήκες ορίζουμε τις πολιτικές σχέσεις που διαμορφώθηκαν στην Ελλάδα από το τέλος του εμφυλίου πολέμου (το 1949) και οι οποίες συνίστανται στο εξής: η δεξιά, που νίκησε στρατιωτικά στον εμφύλιο πόλεμο του 1946-1949 με τη βοήθεια της Αγγλίας και των ΗΠΑ και η οποία αποτελούσε μειοψηφία, κυριαρχσε και πολιτικά, ενώ η πλειοψηφία του πληθυσμού, η οποία υπό την καθοδήγηση του ΚΚΕ πολέμησε και συνέβαλε στην ήττα των Γερμανών κατακτητών το 1941-1944, περιθωριοποιήθηκε μέσα από τις εξορίες, τις φυλακίσεις, την άσκηση τρομοκρατίας και την «αντικομμουνιστική ψύχωση». Το κλίμα αυτό συνέβαλε στη διατήρηση ενός

42. Βλ. Α. Μαντόγλου, *Μελέτη μιας μειονότητας: Η εξέγερση του Πολυτεχνείου, Νοέμβριος, 1973*, Διδακτορική Διατριβή στην Κοινωνική Ψυχολογία, ΠΑΝΤΕΙΟ Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ψυχολογίας, τόμ. I & II, 1992. Βλ. επίσης Α. Μαντόγλου, *Η εξέγερση του Πολυτεχνείου. Η συγκρουσιακή σχέση ατόμου και κοινωνίας*, Οδυσσέας, 1995α.

43. Βλ. E. Morin, *ό.π.*, 1981.

αισθήματος μίσους εναντίον της δεξιάς, η οποία σφετερίστηκε την εξουσία, αλλά και άρνηση αποδοχής των φασιστικών κανόνων που αυτή παρήγαγε και διέδιδε. Η αρνητική αυτή στάση εκφράστηκε ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1960 και πριν το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1967 με τις λαϊκές κινητοποιήσεις, η σύνθεση των οποίων ήταν, κατά κύριο λόγο, από φοιτητές και οικοδόμους και οι οποίες είχαν ως κύριο αίτημα τη διεύρυνση της δημοκρατίας ή, διαφορετικά, την κατάργηση της στρατιωτικής διάστασης του πολιτικού καθεστώτος. Το τελευταίο συμπύκνωνε στοιχεία στρατιωτικής δικτατορίας και κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Οι γενικές συνθήκες που υπέθαλπαν την ανάδυση δεν αναιρέθηκαν με το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1967. Σ' αυτές ενσωματώθηκαν όμως και οι ειδικές συνθήκες: οι φοιτητές, οι οποίοι ήδη δεν είχαν αποδεχθεί τις κυρίαρχες φασιστικές νόρμες, δεν ανέχθηκαν επίσης κατά τη διάρκεια του στρατιωτικού καθεστώτος την παρέμβαση της χούντας των συνταγματαρχών στις υποθέσεις τους και, αρπάζοντας την ευκαιρία της «φιλελευθεροποίησης» του Μαροκξίνη, μπήκαν στη διαδικασία συγκρότησής τους σε ενεργό μειονότητα.

Η πιο πάνω ανάλυση της περιόδου που αρχίζει με το Β' Παγκόσμιο πόλεμο και φτάνει μέχρι τη στιγμή της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, μπορεί να μας βοηθήσει να οριοθετήσουμε τους ρητούς ή άρρητους αντιπάλους. Μέχρι το 1960, βασικοί αντίπαλοι υπήρξαν η δεξιά και η αριστερά. Κατά την περίοδο 1960-1967 αρθρώθηκε σ' αυτούς και η Ένωση Κέντρου, η οποία καθοδήγησε τη σύγκρουση της περιθωριοποιημένης πλειοψηφίας εναντίον της δεξιάς. Στη διάρκεια της επταετίας των συνταγματαρχών, η δεξιά διασπάστηκε στο «φασιστικό» και «κοινοβουλευτικό» της τμήμα. Το φασιστικό τμήμα συγκροτούσε η ομάδα εκείνη που έκανε το πραξικόπημα και κυριάρχησε μέχρι το 1974. Αντίθετα, το κοινοβουλευτικό τμήμα περιθωριοποιήθηκε και ταξινομήθηκε από την πλευρά του κεντρώου και αριστερού πληθυσμού.

Ένα άλλο σημείο που θα πρέπει να τονίσουμε εδώ, επειδή βοηθάει στην κατανόηση της μορφής της ενεργού μειονότητας των εξεγερθέντων, είναι εκείνο της δημιουργίας της κοινωνικής κατηγορίας των φοιτητών, θέμα το οποίο σχετίζεται με το σύνολο των κοινωνιών όπου κυριαρχεί ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής (ΚΤΠ) και όχι μόνο με την Ελλάδα. Το ελληνικό πανεπιστήμιο, μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο, άρχισε να επεκτείνεται και το 1967 αριθμούσε 60.000 φοιτητές. Αυτή η μαζικοποίηση, παρά το ότι είχε

άμεση σχέση με την επέκταση του ΚΤΠ και άρα και την υποχώρηση των άλλων τρόπων παραγωγής και βέβαια, κατά έναν γενικό τρόπο, της οικογένειας, αποτελούσε τη συνθήκη εκείνη που οδηγούσε στη δημιουργία ενός νέου ιστορικού υποκειμένου (με δική του ταυτότητα, δικούς του προσανατολισμούς και αντιπάλους), αυτό των νέων ή πιο ειδικά των φοιτητών. Το σύνολο των σχέσεων που είχαν διαμορφωθεί με την εμφάνιση του νέου αυτού ιστορικού υποκειμένου, μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε τον πρωτοποριακό ρόλο των φοιτητών, τόσο κατά τη δεκαετία του 1960, όπου διεκδικούσαν τη διεύρυνση της δημοκρατίας και είχαν ως βασικό σύνθημα το 1-1-4 (το ακροτελεύτιο άρθρο του Συντάγματος της εποχής, το οποίο κατοχύρωνε το δικαίωμα του λαού για αντίσταση), όσο και κατά την περίοδο της μαρκεζινικής «φιλελευθεροποίησης». Βέβαια, ο τρόπος με τον οποίο ορίστηκαν οι νέοι ή φοιτητές στις ευρωπαϊκές κοινωνίες με τη συνολική κοινωνία διέφερε από αυτόν των Ελλήνων. Αυτό, όμως, φαίνεται να εξηγείται από την ιστορική ιδιομορφία της Ελλάδας. Να διευκρινίσουμε ότι στους μεν ευρωπαϊκούς κοινωνικούς σχηματισμούς οι φοιτητές μεταμορφώνονταν σε κίνημα μέσα σε δημοκρατικά πλαίσια, ενώ στην Ελλάδα μέσα σε πλαίσια στρατιωτικής δικτατορίας.

Στην ιστορική στιγμή της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, οι σχέσεις που διαμορφώθηκαν μεταξύ χούντας, φοιτητών και πληθυσμού είναι σχέσεις σύγκρουσης και κοινωνικής επιρροής, όπως

ΣΧΗΜΑ 5

Οι κοινωνικοί αντίπαλοι και οι σχέσεις που διατηρούσαν μεταξύ τους κατά τη διάρκεια της εξέγερσης του Πολυτεχνείου

δείχνει και το σχήμα 5. Η στρατιωτική δικτατορία αποτελείτο από πολλές υπο-ομάδες, κατάφερε όμως να εμφανίζεται ως μια ομάδα υπό την καθοδήγηση του Παπαδόπουλου και με κοινές κοινωνικές υπαγωγές την ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία, την οικογένεια, τον αντικομμουνισμό και τον αντικοινοβουλευτισμό.

Η ενεργός μειονότητα των εξεγερθέντων συνεντίθετο, όπως και η εξουσία, από πολλές υπο-ομάδες (φοιτητικές παρατάξεις των αριστερών κομμάτων και αριστεριστικές φοιτητικές παρατάξεις), παρουσιάστηκε ωστόσο κατά τη διάρκεια της σύγκρουσης με τη στρατιωτική δικτατορία ως μια συνεκτική ομάδα, με κοινό σκοπό την αποκατάσταση της πολυκομματικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.

Οι φοιτητές, με αφορμή την επέμβαση της στρατιωτικής εξουσίας στις υποθέσεις τους, κλείστηκαν στους χώρους του Πολυτεχνείου και αφού «έστησαν» ένα ραδιοφωνικό σταθμό, άνοιξαν μετωπική σύγκρουση με τη στρατιωτική δικτατορία, προσπαθώντας ταυτόχρονα να επηρεάσουν τον πληθυσμό. Η σύγκρουση με τη χούντα μορφοποιήθηκε μέσα από τη διακωμώδησή της και την απάιτηση να παραιτηθεί. Βέβαια, αυτή δεν άφησε χωρίς απάντηση την πρόκληση των εξεγερθέντων. Προσπάθησε να τους ψυχολογιοποιήσει, επιμένοντας ότι δεν ήταν παρά μια μικρή μειοψηφία αλητών, αναρχικών περιθωριακών στοιχείων που διατάρασσαν την ησυχία και την τάξη. Με το συνεχές κάλεσμα του ραδιοφωνικού σταθμού, ο πληθυσμός άρχισε στην αρχή δειλά, στη συνέχεια πιο μαζικά και δυναμικά να εισρέει στους χώρους του Πολυτεχνείου. Ο πληθυσμός άρχισε να επηρεάζεται, δεν άλλαξε όμως στάση απέναντι στη στρατιωτική δικτατορία, άλλαξε συμπεριφορά. Δεν άλλαξε στάση γιατί αυτή, όπως ήδη αναφέραμε, ήταν αρνητική. Άλλαξε μόνο συμπεριφορά: ο φόβος άρχισε να υποχωρεί και να διαδηλώνεται η αντίθεση. Η τελευταία από ιδιωτική άρχισε να γίνεται δημόσια. Η χούντα δεν ανέχθηκε αυτήν την κατάσταση. Είδε τον πληθυσμό να «ξεμουδιάζει», να ξεπερνά τις αμφιβολίες του, να αισθάνεται σίγουρος για τον εαυτό του και να εισρέει στους χώρους του Πολυτεχνείου· φοβήθηκε, και πριν ακόμα δημιουργηθεί το σημείο μη επιστροφής, εισέβαλε με τα τανκς και διέλυσε τους εξεγερθέντες. Η δημιουργική σύγκρουση σταμάτησε να αναπαράγεται διευρυμένα ή, για να το αποδώσουμε με άλλους όρους, η διαδικασία πολιτικής αλλαγής ανακόπηκε και η στρατιωτική δικτατορία, μετά από λίγες μέρες, ανασυγκροτήθηκε με το αντιπραξικόπημα του Ιωαννίδη.

Οι εξεγερθέντες, μετά την κατάρρευση της στρατιωτικής δικτατορίας, το 1974, επανεμφανίσθηκαν δυναμικά στην πολιτική σκηνή είτε μέσω των πανεπιστημιακών χώρων είτε μέσω των πολιτικών κομμάτων. Ένα πρόβλημα που δημιουργείται είναι εάν αυτοί συνέχισαν και μετά την ήττα τους να δρουν καινοτομικά. Η σημασία αυτής της πρότασης μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητή, αν αναφέρουμε ότι στην κοινωνική ψυχολογία θεωρείται ότι μια μειονότητα μεταμορφώνεται σε πλειονότητα, όταν εκπληρώσει το σκοπό της. Βέβαια, η ενεργός μειονότητα του Πολυτεχνείου δεν εκπλήρωσε το σκοπό της, αφού ηττήθηκε. Εξάλλου, η πολυκομματική κοινοβουλευτική δημοκρατία, δηλαδή η κατάρρευση της στρατιωτικής δικτατορίας, υπήρξε το αποτέλεσμα της κατάληψης του βόρειου τμήματος της Κύπρου από τα τουρκικά στρατεύματα και όχι της δράσης των εξεγερθέντων. Παρ' όλα αυτά η υπόθεση παραμένει, διότι η δημοκρατία αποκαταστάθηκε.

Ένας πρώτος χώρος για τον έλεγχο αυτής της υπόθεσης είναι οι κομματικές φοιτητικές παρατάξεις της περιόδου 1974-1977, διότι θεωρούμε ότι οι πρωτοετείς φοιτητές που συμμετείχαν στα γεγονότα του Πολυτεχνείου συνέχισαν να είναι φοιτητές μέχρι το 1977. Ένας δεύτερος χώρος είναι το ΠΑΣΟΚ, το οποίο ανήλθε στην εξουσία το 1981 και στο οποίο συμμετείχαν αρκετά μέλη της ενεργού μειονότητας.

Η μελέτη των αριστερών φοιτητικών παρατάξεων μας δείχνει ότι η κύρια πλευρά τους ήταν πλειονοτική και όχι μειονοτική, καινοτομική. Οι φοιτητές μέσα από τη συμπεριφορά τους δεν αναιρούσαν τους γενικότερους προσανατολισμούς, οι οποίοι ήταν η κοινωνική άνοδος και η «επιτυχία» μέσα από την απόκτηση πανεπιστημιακών διπλωμάτων. Η μελέτη των κειμένων των κλασικών του μαρξισμού ή των μαρξιστών γενικότερα δεν τους μεταμόρφωνε σε επαναστάτες, τους έκανε να θεωρούν τους εαυτούς τους ως κατόχους της αλήθειας και αποκτούσαν οι ίδιοι τις ικανότητες του ίδιου του Μαρξ και Λένιν, αφού διαβάζοντάς τους έπαιρναν το χάρισμά τους. Ως κάτοχοι της αλήθειας, οι φοιτητές ετοίμαζαν τους εαυτούς τους να γίνουν αρχηγοί, καθοδηγητές και ανώτατοι κρατικοί υπάλληλοι και όχι μετασχηματιστές της κοινωνίας.

Η κομπορμιστική τους συμπεριφορά μπορεί να αποκρυπτογραφηθεί επίσης μέσα από τρία διαφορετικά σημεία. Το ένα συνίσταται στο ότι οι αριστερές φοιτητικές παρατάξεις (δεν αναφερόμαστε εδώ σ' αυτήν του ΠΑΣΟΚ) δεν μπόρεσαν να διαμορφώσουν

πρόταση κοινωνικού μετασχηματισμού, η οποία να πηγάζει μέσα από τις πραγματικές κοινωνικές σχέσεις που ορίζουν τους φοιτητές ως ένα νέο ιστορικό υποκείμενο (οικογένεια-εκπαιδευτικοί μηχανισμοί-Κράτος), αλλά ιδιοποιήθηκαν την επιστημονική αναπαράσταση του μαρξισμού, η οποία μορφοποιήθηκε με βάση τη μελέτη της σχέσης κεφαλαίου-εργασίας. Η άρρητη υπόθεση που υποβασιάζει αυτό το σημείο είναι ότι οι αριστεροί φοιτητές, με το να «αποδέχονται» την καθοδήγηση της εργατικής τάξης, υπέκρυπταν τους βασικούς τους προσανατολισμούς, οι οποίοι ήταν η κατοχύρωση των συμφερόντων της δικής τους κοινωνικής ομάδας και η κοινωνική τους «επιτυχία». Το δεύτερο σημείο αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο οι αριστεροί φοιτητές αντιμετώπιζαν τον κοινωνικό μετασχηματισμό. Αυτός βασιζόταν στην αρχή ότι υπάρχει ρήξη μεταξύ ατόμου και κοινωνίας, μεταξύ ψυχολογικών και κοινωνικών σχέσεων. Δηλαδή, ο κοινωνικός μετασχηματισμός θα αφορούσε τις εξωτερικές/κοινωνικές σχέσεις και όχι τις εσωτερικές/ψυχολογικές· θα άλλαζε η κοινωνία, όχι όμως και οι ίδιοι. Εξάλλου, αυτοί δεν ήταν παρά οι εκλεκτοί που θα αποφάσιζαν για τις μεγάλες κοινωνικές αλλαγές και ως τέτοιοι ήταν a priori άψογοι. Αυτοί θα διαπαιδαγωγούσαν τις μάζες. Οι ίδιοι δε χρειάζονταν διαπαιδαγώγηση.

Όσον αφορά στο τρίτο σημείο, αυτό αναφέρεται στη φοιτητική παράταξη του ΚΚΕ. Αυτή ιδιοποιήθηκε μια μορφή του «μαρξισμού» βαθιά συντηρητική. Αυτή που στη Σοβιετική Ένωση έγινε κρατική ιδεολογία, δηλαδή ιδεολογία της πλειονότητας. Να τονίσουμε ότι η πλειονοτική διάσταση των αριστερών φοιτητικών παρατάξεων αποτελούσε την κύρια πλευρά τους, δεν ήταν όμως και η μοναδική. Περιελάμβανε επίσης και μια μειονοτική, καινοτομική. Αυτή εκφράστηκε μέσα από τη δράση για αποχουντοποίηση και εκδημοκρατισμό των Πανεπιστημίων.

Όπως και στην περίπτωση των φοιτητικών παρατάξεων, η μελέτη του ΠΑΣΟΚ, ως αρχηγικού κόμματος, μας δείχνει ότι είχε μια κύρια πλειονοτική πλευρά και μια δευτερεύουσα μειονοτική, καινοτομική. Αυτές οι δύο διαστάσεις εντοπίζονται τόσο μέσα από τη σχέση που διαμορφώθηκε μεταξύ αρχηγού και μαζών, όσο και μέσα από τη διακυβέρνηση της Ελλάδας από το ΠΑΣΟΚ στη δεκαετία του 1980. Η στάση και συμπεριφορά του αρχηγού του ΠΑΣΟΚ, σε σχέση με τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η Ελλάδα, δεν ξεπερνούσαν εκείνες του μέσου αντιδεξιού Έλληνα. Ο Ανδρέας Παπαν-

δρέου δεν ήταν παρά ο μέσος Έλληνας, του οποίου τα χαρακτηριστικά είναι η περιφρόνηση του νόμου, η προσδοκία για κοινωνική άνοδο και η ενεργοποίησή του μέσω του πελατειακού συστήματος, το οποίο έχει ως βασικό περιεχόμενο τον τονισμό της προσωπικής και την άρνηση της ταξικής ή ουδέτερης σχέσης. Οι κοινές αναπαραστάσεις του αρχηγού του ΠΑΣΟΚ και των μαζών συμπυκνώθηκαν στο αίσθημα της «ανευθυνότητας» και της «θυματοποίησης». Σύμφωνα με τον Ανδρέα Παπανδρέου, υπεύθυνοι για τα δεινά της Ελλάδας ήταν τα ξένα κέντρα, ευρωπαϊκά και αμερικανικά, και μερικοί ντόπιοι πράκτορές τους (αυτή η αναπαράσταση δε διέφερε στην ουσία από αυτή του ΚΚΕ). Οι Έλληνες δεν ήταν παρά τα φτωχά θύματα. Όσον αφορά στις αναπαραστάσεις των μαζών, αυτές συνοψίζονταν στην πρόταση σύμφωνα με την οποία «εμείς δεν είμαστε παρά ένας πανέξυπνος λαός που δεν τον αφήνουν οι μεγάλες δυνάμεις να προοδεύσει». Εξάλλου, σύμφωνα με ένα άλλο στερεότυπο: «δεν ευθυνόμαστε εμείς που δεν αναπτυχθήκαμε ή που δεν είμαστε μια μεγάλη δύναμη, αλλά η οθωμανική αυτοκρατορία που μας κυριάρχησε για 400 χρόνια. Δεν είναι ο ελληνισμός που ευθύνεται για τα δεινά του. Αυτός δεν είναι παρά το θύμα, που σεκοντάροντας πολύ συχνά και τον Νταλάρα στις συναυλίες τραγουδά το: “παραπονεμένα λόγια είναι τα τραγούδια μας γιατί τ’ άδικο το ζούμε μέσα από την κούνια μας”».

Από αυτές τις κοινές αναπαραστάσεις μπορούμε να αποσπάσουμε ένα στοιχείο το οποίο εντοπίσαμε και στην περίπτωση των φοιτητικών παρατάξεων: τη ρήξη μεταξύ εσωτερικών/ψυχολογικών και εξωτερικών/κοινωνικών σχέσεων. Στη συγκεκριμένη περίπτωση όμως παίρνει την εξής πρακτική μορφή: για τους κοινωνικούς μετασηματισμούς δεν υπάρχει λόγος να εμπλέκονται οι ψυχολογικές αναδομήσεις των υποκειμένων. Αυτοί θα γίνουν τόσο ό-ταν θα πάψουν τα ξένα κέντρα καθώς και το ελληνικό κατεστημένο να δημιουργούν προβλήματα στην Ελλάδα, όσο και μέσα από το πελατειακό σύστημα.

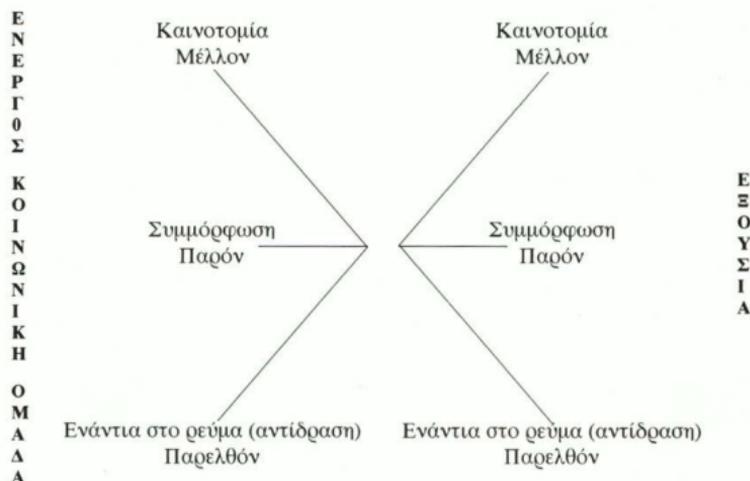
Βέβαια, το ΠΑΣΟΚ δεν ήταν ένα κόμμα μόνο κομφορμιστικό. Έφερε ταυτόχρονα και στοιχεία καινοτομικά, τα οποία όμως έπαιζαν δευτερεύοντα ρόλο. Ως τέτοια μπορούν να θεωρηθούν οι προσπάθειές του να αναπτύξουν την κοινωνική διάσταση του κράτους, η κατοχύρωση της νομικής ισότητας των φύλων με τον εκσυγχρονισμό του οικογενειακού δικαίου και η στήριξη των εθνικών συμφερόντων στην Κύπρο.

Η ανάλυση που προηγήθηκε μας οδηγεί να παρατηρήσουμε ότι, κατ' αντίθεση με το τριαδικό γενετικό μοντέλο που οικοδομήθηκε με βάση την πειραματική μέθοδο και το οποίο αναπαριστά την ενεργό μειονότητα και την πλειονότητα, στην περίπτωση της εφαρμογής του οι δύο ανταγωνιστές δεν υπάρχουν στην καθαρή τους μορφή. Δεν υπάρχει δηλαδή από τη μια η εξουσία, που είναι κομφορμιστική και, από την άλλη, η ενεργός μειονότητα, η οποία είναι καινοτομική. Τόσο η μία όσο και η άλλη φέρουν ταυτόχρονα στοιχεία κομφορμιστικά και καινοτομικά. Στην περίπτωση όμως της ενεργού μειονότητας υπερισχύουν τα καινοτομικά στοιχεία, ενώ σε αυτήν της εξουσίας τα κομφορμιστικά. Βέβαια, όπως δείξαμε, στις αριστερές φοιτητικές παρατάξεις (1974-1977) και στο ΠΑΣΟΚ της περιόδου 1974-1981 υπερίσχυε η κομφορμιστική διάσταση, αυτό όμως φαίνεται να είναι το αποτέλεσμα της ιδιομορφίας γενικότερα των Ελλήνων, οι οποίοι δεν επιζητούσαν ουσιαστικούς κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Μ' αυτό θέλουμε να επισημάνουμε ότι οι ενεργές μειονότητες οριοθετούνται σε σχέση με τις προδιαθέσεις των μαζών και επομένως τα όριά τους είναι κινητά. Το γεγονός, επομένως, ότι υπερίσχυε η κομφορμιστική διάσταση δεν αναιρεί την υπόθεσή μας. Αντίθετα, αυτή ενδυναμώνεται αν συνυπολογίσουμε και το γεγονός ότι όσο περισσότερα χρόνια το ΠΑΣΟΚ παρέμενε στην εξουσία τόσο μείωνε την καινοτομική του διάσταση.

Περιορίσαμε τη συζήτηση στις φοιτητικές παρατάξεις και το ΠΑΣΟΚ, πράγμα που μας οδήγησε να χρησιμοποιήσουμε τις έννοιες του κομφορμισμού και της καινοτομίας. Αν αναφερθούμε κατά ένα γενικότερο τρόπο στις μειονότητες και τις εξουσίες, τότε μπορούμε να εισάγουμε και την έννοια την αντίδρασης, η οποία έχει ως περιεχόμενο την κοινωνική αλλαγή με προσανατολισμό την αναβίωση αρχών και κανόνων του παρελθόντος. Εάν όμως η αντίδραση μας ανάγει στο παρελθόν, τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο κομφορμισμός μάς ανάγει στο παρόν και η καινοτομία στο μέλλον. Η χρήση αυτών των εννοιών μάς κάνει να οικοδομήσουμε ένα πολυσύνθετο γενετικό μοντέλο (βλ. σχήμα 6), το οποίο ενσωματώνει και το στοιχείο του χρόνου. Οι έννοιες παρελθόν, παρόν και μέλλον δε θα πρέπει να μας οδηγήσουν να μελετήσουμε την ιστορία κατά έναν τρόπο νομοτελειακό, εξελικτικό. Αυτό που θέλουμε να τονίσουμε είναι ότι μέσα από τις συγκρουσιακές σχέσεις είναι δυνατό είτε να αναβιώσει ένα σύστημα αρχών και κανόνων του παρελθόντος είτε να αναπαραχθεί το υφιστάμενο είτε να δημι-

ΣΧΗΜΑ 6

Πολύπλοκο γενετικό μοντέλο που αναπαριστά το χρόνο και την κοινωνική αλλαγή που δυνάμει φέρουν οι μειονότητες και οι πλειονότητες

ουρηθεί ένα καινοτομικό, το οποίο επαγγέλλεται τη δημιουργία του μέλλοντος, δεν επιβάλλεται όμως νομοτελειακά. Αυτό που καθορίζει είναι ο συσχετισμός δυνάμεων και όχι η εξέλιξη και οι νόμοι της ιστορίας.

Ένα άλλο σημείο το οποίο θα πρέπει να τονίσουμε είναι ότι τόσο το στοιχείο του χρόνου όσο και η συνύπαρξη, άνιση όμως, της αντίδρασης, του κομφορμισμού και της καινοτομίας δεν ισχύουν μόνο στην περίπτωση των κοινωνικών ομάδων, όπως είναι οι φοιτητικές παρατάξεις και το ΠΑΣΟΚ. Ισχύουν επίσης και στην περίπτωση των ατόμων/ενεργών μειονοτήτων ή ατόμων που ασκούν την εξουσία. Αυτό μπορεί να γίνει αποδεκτό, εάν στηριχθούμε στην υπόθεση ότι το άτομο είναι μια δομημένη κοινωνική σχέση και άρα ενσωματώνει, όπως και η ομάδα, το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον.

Αναφερθήκαμε πιο πάνω στη διαφορά που υπάρχει μεταξύ του γενετικού μοντέλου, ως αποτέλεσμα της πειραματικής μεθόδου, και της εφαρμογής του στην ιστορικο-πολιτική πραγματικότητα. Ας σημειώσουμε εδώ ότι αυτή έγκειται στο ότι, κατ' αντίθεση με

την πειραματική μέθοδο που μελετά κάθε φορά την ενεργό μειονότητα μόνο σε σχέση με ένα συγκεκριμένο θέμα, η μελέτη φαινομένων, όπως αυτή του ΠΑΣΟΚ, μας οδηγεί να επικεντρωθούμε σε πολλά θέματα ταυτόχρονα, γιατί άπτεται πολλών αν όχι όλων των θεμάτων μιας κοινωνίας.

στ. Το Συνεταιριστικό «Κίνημα»

Στη μελέτη μας «Ελληνικό Συνεταιριστικό “Κίνημα”»,⁴⁴ προσπαθήσαμε να ενσωματώσουμε την αλτουσερική μαρξιστική θεωρία και ιδιαίτερα εκείνη του Fossaert με τη θεωρία των ενεργών μειονοτήτων (οι οποίες βέβαια είναι και οι δύο ανολοκλήρωτες). Το εγχείρημά μας, το οποίο άρχισε να παίρνει μορφή, κατά έναν τρόπο άρρητο όμως, σε προηγούμενες μας εργασίες,⁴⁵ βασίστηκε σε δύο υποθέσεις. Σύμφωνα με την πρώτη, ο μαρξισμός ανέπτυξε μια θεωρία για τις αντικειμενικές συνθήκες και πιο συγκεκριμένα για τους τρόπους παραγωγής,⁴⁶ τις μορφές του κράτους και τα πολιτικά καθεστώτα,⁴⁷ όχι όμως και για τη βιολογική παραγωγή των ανθρώπινων υπάρξεων.⁴⁸ Δεν ανέπτυξε μια θεωρία των υποκειμενικών συνθηκών, δηλαδή της ιδεολογίας, στοιχείο της οποίας είναι και η συνείδηση ή ταυτότητα. Για τις τελευταίες, οικοδόμησε μια επιστημονική αναπαράσταση η κοινωνική ψυχολογία, η οποία ορίζει ως αντικείμενο μελέτης τα φαινόμενα της ιδεολογίας και της επικοινωνίας.⁴⁹ Σύμφωνα με τη δεύτερη υπόθεση, ο μεν μαρξισμός χρησιμοποιεί τις έννοιες των αντικειμενικών και υποκειμενικών συνθηκών, η δε κοινωνική ψυχολογία εκείνες των εξωτερικών/κοινωνικών και εσωτερικών/ψυχολογικών σχέσεων,⁵⁰ πράγμα που μας ανάγει στο ίδιο αντικείμενο μελέτης. Οι έννοιες των αντικειμενικών συνθηκών και εξωτερικών/κοινωνικών σχέσεων μας ανάγουν στις διαμορφωμένες κοινωνικές σχέσεις, ενώ αυτές των υπο-

44. Βλ. Κ. Χαράλαμπος, *Ελληνικό Συνεταιριστικό «Κίνημα»*, Γόρδιος, 1993.

45. Βλ. Κ. Χαράλαμπος, *ό.π.*, 1991β, και Μαντόγλου, *ό.π.*, 1992.

46. Βλ. R. Fossaert, *La société*, τόμ. 2, *Les structures économiques*, Seuil, 1977.

47. Βλ. N. Poulantzas, *Pouvoir politique et classes sociales*, Maspero, 1968. Βλ. επίσης του ίδιου συγγραφέα, *Fascisme et dictature*, Seuil, Maspero, 1974.

48. Βλ. Κ. Χαράλαμπος, *Ο Συνεταιριστικός Τρόπος Παραγωγής και η μετάβαση στο Σοσιαλισμό*, Οδυσσέας, 1997.

49. Βλ. S. Moscovici, *ό.π.*, 1984, σ. 7.

50. Βλ. S. Moscovici, *ό.π.*, 1988.

κειμενικών συνθηκών και εσωτερικών/ψυχολογικών σχέσεων μας ανάγουν στην ιδεολογία.

Βασιζόμενοι, λοιπόν, σ' αυτές τις δύο πιο πάνω υποθέσεις, αλλά και στην επιστημολογική θέση ότι δεν υπάρχει ρήξη μεταξύ ατόμου και κοινωνίας,⁵¹ δηλαδή μεταξύ εσωτερικών/ψυχολογικών και εξωτερικών/κοινωνικών σχέσεων, προσπαθήσαμε να μελετήσουμε την ανάδυση των συνεταιρισμών στην Ελλάδα (ο πρώτος ελληνικός συνεταιρισμός εμφανίστηκε στον Αλμυρό της Θεσσαλίας το 1900), χρησιμοποιώντας ως όργανα ανάλυσης τις έννοιες: αντικειμενικές συνθήκες, υποκειμενικές συνθήκες Α και υποκειμενικές συνθήκες Β. Με την έννοια αντικειμενικές συνθήκες ορίζουμε, κατά ένα γενικό τρόπο, το σύνολο των διαμορφωμένων κοινωνικών σχέσεων στο επίπεδο της οικονομίας, των καταπιεστικών μηχανισμών του κράτους και των ιδεολογικών μηχανισμών κρατικών ή μη. Στη μελέτη μας όμως περιοριστήκαμε να αναφερθούμε στην άρθρωση του οικογενειακού τρόπου παραγωγής (ΟΠ) με τον ΚΤΠ, υπό την κυριαρχία του δεύτερου, γιατί αυτή υπήρξε η βασική κοινωνική σχέση η οποία οδήγησε στην ανάδυση του συνεταιριστικού τρόπου παραγωγής (ΣΤΠ), νοούμενου ως δυνητικού τρόπου παραγωγής. Πιο συγκεκριμένα, η μεν δημιουργία του ΚΤΠ, που σημαίνει απόσπαση των άμεσων παραγωγών από τα μέσα παραγωγής τους, συνέβαλε στην εμφάνιση των καταναλωτών και επομένως και των καταναλωτικών συνεταιρισμών· η δε επικράτηση του ΟΠ (ιδιαίτερα η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871 και 1922) στην εμφάνιση των πιστωτικών και προμηθευτικών συνεταιρισμών.

Με την έννοια υποκειμενικές συνθήκες Α ορίζουμε τους προσαυτολισμούς των τάξεων ή φύλων που έχουν συμφέρον να οικοδομηθούν και να αναπτυχθούν θεσμοί, όπως οι συνεταιρισμοί. Ορίζουμε ως υποκειμενικές συνθήκες Β την ύπαρξη ενεργού μειονότητας ή ενεργών μειονοτήτων, που μέσα από τη δράση τους, αλλά και ως φορείς της εναλλακτικής πρότασης των συνεταιρισμών, προσπαθούν να επηρεάσουν τον πληθυσμό.

Όπως παρατηρούμε, ενώ οι έννοιες «αντικειμενικές» και «υποκειμενικές συνθήκες» είναι μαρξιστικές ή, πράγμα που είναι το ίδιο, η μορφή είναι μαρξιστική, δεν ισχύει το ίδιο και για το περιεχόμενο. Για τη μεν πρώτη διατηρούμε το μαρξιστικό περιεχόμενο, στη δεύτερη όμως –την οποία διασπάμε σε Α και Β– προσοδίδουμε

51. Βλ. S. Moscovici, ό.π., 1984.

ένα κοινωνιοψυχολογικό νόημα. Οι υποκειμενικές συνθήκες Α αναφέρονται στον πληθυσμό –ο οποίος μέσα από τη ρευστότητα των σχέσεων αναζητά μια νέα λύση στο πρόβλημα–, και οι υποκειμενικές συνθήκες Β, στην ενεργό μειονότητα. Η έννοια των υποκειμενικών συνθηκών ενσωματώνει το γενετικό μοντέλο της κοινωνικής ψυχολογίας και την έννοια της ανάδυσης του Moscovici.⁵² Εάν μάλιστα αρθρώσουμε την έννοια της ανάδυσης του Moscovici με αυτήν που μας προτείνει ο Morin,⁵³ τότε παρατηρούμε ότι η ανάδυση τείνει να ταυτιστεί με την έννοια της μετάβασης του Μαρξ.⁵⁴ Οι έννοιες των αντικειμενικών και υποκειμενικών συνθηκών ενσωματώνουν τις δομές (τρόποι παραγωγής και άρθρωσή τους) και τη δράση των φορέων μεταξύ των οποίων δεν υπάρχει ούτε ρήξη ούτε σχέση καθορισμού· υπάρχει σχέση συγκρουσιακή. Οι δομές διαμορφώνουν τους φορείς δράσης που τις διαμορφώσαν.⁵⁵ Οι δομές ή οι αντικειμενικές συνθήκες ή οι κοινωνικές συνθήκες δεν καθορίζουν τη συνείδηση των φορέων δράσης. Μεταξύ αυτής και εκείνων υπάρχει διαλεκτική σχέση. Αποτελούν τις δύο διαστάσεις μιας ολότητας και δεν μπορούμε να κατανοήσουμε τη μία χωρίς τη μελέτη και της άλλης. Αν καταργήσουμε τη μια, καταργούμε αυτόματα και την άλλη και ταυτόχρονα εξαφανίζεται και η ολότητα.

Η απουσία ρήξης ατόμου και κοινωνίας ή, διαφορετικά, δρώντος υποκειμένου και δομών δε σημαίνει ταυτόχρονα και απορρόφηση του πρώτου από τις δεύτερες ή και το αντίστροφο. Αυτός είναι ένας κίνδυνος που επιδιώκουμε να αποφύγουμε με την υπόθεση της μη ρήξης. Η αρχή της μη ρήξης αποτελεί ένα διάβημα επιστημολογικό, που σκοπό έχει να αποφύγει τόσο την κοινωνιολογιοποίηση, τον κοινωνικό αναγωγισμό, όσο και την ψυχολογιοποίηση, τον ψυχολογικό αναγωγισμό και γι' αυτό, αποδεχόμενη την πραγματική ύπαρξη της κοινωνικής σχέσης και των υποκειμένων που τη συγκροτούν, προσπαθεί να σεβαστεί τη σχετική τους αυτονομία και τη συγκρουσιακή σχέση που συνεπάγεται. Διαφορετικά δεν μπορεί να γίνει κατανοητή η συνεχής αποδόμηση κι αναδόμηση της κοινωνίας, η αναπαραγωγή ή άρνησή της, δηλαδή η ιστορική μορφή της.

52. Βλ. S. Moscovici, ό.π., 1988.

53. Βλ. E. Morin, ό.π., 1977.

54. Βλ. Κ. Χαράλαμπος, ό.π., 1993.

55. Βλ. E. Morin, ό.π., 1981. Επίσης, βλ. S. Moscovici, ό.π., 1988.

Στην Ελλάδα του 1900-1905, η ενεργός μειονότητα των Μιχόπουλου, Γρηγοριάδη και Ιασεμίδη, στη δράση της να επηρεάσει τον αγροτικό πληθυσμό, δε διαμόρφωσε σχέση ανταγωνισμού με την κρατική εξουσία. Μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης υπήρξε σχέση συνεργασίας. Αυτή η ιδιομορφία μπορεί να θεωρηθεί ως το αποτέλεσμα της επικράτησης στον αγροτικό χώρο του μικρού οικογενειακού κλήρου, που είχε ως συνέπεια την αδυναμία των αγροτών, λόγω της χαμηλής απόδοσης, να αναπτύξουν την αγροτική οικονομία. Το κράτος ενδιαφέρθηκε να δημιουργηθούν πιστωτικοί συνεταιρισμοί, αποσκοπώντας στην ένταξη της αγροτικής οικονομίας στην αναπτυξιακή διαδικασία της χώρας. Αυτό μας οδηγεί να υποστηρίξουμε ότι, κατά τη φάση αυτή, το ελληνικό κράτος έφερε καινοτομικά στοιχεία. Δεν μπορούμε όμως να υποστηρίξουμε το ίδιο για την περίοδο του Μεσοπολέμου, κατά την οποία η σχέση του με τους πιστωτικούς συνεταιρισμούς ρυθμίστηκε μέσω των πελατειακών σχέσεων και η αρχή της αλληλέγγυας ευθύνης (βασική συνεταιριστική αρχή) αναιρέθηκε. Να τονίσουμε ότι για την ίδρυση του πρώτου συνεταιρισμού, του Αλμυρού, έδρασαν ως ενεργός μειονότητα οι Μιχόπουλος, Γρηγοριάδης και Ιασεμίδης, ο πρώτος δάσκαλος και οι άλλοι δύο καθηγητές της Γεωργικής Σχολής Αϊδινίου, με τη σταθεροποίησή του όμως λειτούργησε ο ίδιος καινοτομικά, ως παράδειγμα για μίμηση.

Οι καταναλωτικοί συνεταιρισμοί της Ελλάδας, της περιόδου από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο μέχρι το 1962, δεν υπήρξαν το αποτέλεσμα της δράσης ενεργών μειονοτήτων. Ιδρύθηκαν με την πρωτοβουλία κρατικών οργάνων και με εξαίρεση την περίοδο του Α΄ και του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, όπου υπό συνθήκες εμπόλεμες ή κατοχής έδρασαν καινοτομικά, λειτούργησαν κομφορμιστικά: δε στηρίχθηκαν στη βασική συνεταιριστική αρχή των ανοιχτών θυρών. Είχαν πάρει τη μορφή συντεχνιακών οργάνων. Αυτό το ίδιο δεν ισχύει για τους καταναλωτικούς συνεταιρισμούς «Ο Καταναλωτής ΚΟΝΣΟΜ», οι οποίοι αναδύθηκαν το 1962 και επεκτάθηκαν ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1980. Αυτοί λειτουργούν στη βάση των ανοιχτών θυρών, πράγμα όμως που δε σημαίνει ότι είναι αμιγώς καινοτομικοί. Όπως και στους συνεταιρισμούς γενικά των ευρωπαϊκών χωρών τείνει να κυριαρχήσει η κομφορμιστική διάσταση. Αυτό φαίνεται να οφείλεται στην απουσία συμμετοχής των μελών για τον καθορισμό των ιστορικών τους προσανατολισμών (ιδιαίτερα μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο στην Ευρώπη και με τη μετα-

πολίτευση στην Ελλάδα, οπότε κυριάρχησαν οι ιδεολογικοί στους καταναγκαστικούς μηχανισμούς).⁵⁶

Κατ' αντίθεση με τους πιστωτικούς συνεταιρισμούς της Ελλάδας αλλά και εκείνους της Γαλλίας, οι οποίοι αναδύθηκαν και διαδόθηκαν με τη συμβολή του κράτους, ο πρώτος καταναλωτικός συνεταιρισμός του κόσμου, αυτός της Rochdale στο Manchester της Αγγλίας, ήταν το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης 28 εργατών υφαντουργών και των μαθητών του Όουεν. Το ίδιο έγινε και με τους άλλους συνεταιρισμούς των ευρωπαϊκών χωρών. Αναδύθηκαν, δηλαδή, με τη δράση ενεργών μειονοτήτων.

Η σταθερά της δράσης ενεργών μειονοτήτων για την ανάδυση του ΣΤΠ, νοουμένου ως μορφής αντίστασης και τάσης εναλλακτικής πρότασης στον ΚΤΠ, δε μας οδηγεί μόνο να διαμορφώσουμε την υπόθεση ότι απλά δεν υπάρχει ρήξη μεταξύ αντικειμενικών και υποκειμενικών συνθηκών και άρα σχέση προτεραιότητας και καθορισμού, αλλά επιπλέον ότι δεν υπάρχει ρήξη μεταξύ αντικειμενικών και υποκειμενικών συνθηκών Α και Β. Η υπόθεσή μας αυτή μπορεί να ενδυναμωθεί, εάν αποδεχθούμε ότι η δράση των ενεργών μειονοτήτων είναι μια γενικότερη σταθερά των ιστορικοκοινωνικών φαινομένων και παρουσιάζεται υπό τη μορφή ομάδων ή χαρισματικών ηγετών, δηλαδή αρχηγών. Η ιστορική σταθερά της παρουσίας των αρχηγών ίσως να εξηγεί και μια μορφή ιστοριογραφίας που ίσχυσε μέχρι το Β' Παγκόσμιο πόλεμο και μελετούσε την ιστορία μόνο μέσα από τη δράση των αρχηγών ή των «μεγάλων ανδρών». Ένα ιστορικό παράδειγμα ενεργού μειονότητας είναι αυτό της Φιλικής Εταιρείας, η οποία προσπάθησε να επηρεάσει τον ελληνικό πληθυσμό ενάντια στην οθωμανική αυτοκρατορία για την εθνική ανεξαρτησία. Η περίπτωση του Μωυσή μπορεί να θεωρηθεί ως ένα άλλο, μυθικό, όμως, παράδειγμα.⁵⁷

Στη σχέση αντικειμενικές συνθήκες-πληθυσμός-ενεργός μειονότητα, άλλοι έδωσαν την προτεραιότητα ή τον καθοριστικό ρόλο στις πρώτες, άλλοι στον δεύτερο και άλλοι στην τρίτη, αυτό όμως είναι κάτι που δε φαίνεται να επαληθεύεται. Πώς θα μπορούσαμε να αποφασίσουμε ότι η εναλλακτική πρόταση της γης της επαγγελίας του «χαρισματικού ηγέτη Μωυσή» ήταν μικρότερης ή μεγαλύτερης σημασίας από τις αντικειμενικές συνθήκες υποταγής και εκ-

56. Βλ. Κ. Χαράλαμπος, ό.π., 1997.

57. Βλ. S. Moscovici, *L'âge des foules*, Fayard, Παρίσι 1981.

μετάλλευσης των Εβραίων από τους Αιγυπτίους ή ακόμα από την αποδοχή της πιο πάνω πρότασης/ιδέας από τον πληθυσμό, δηλαδή από τη μεταμόρφωσή της σε υλική δύναμη απελευθέρωσης; Ή ακόμα με ποιον τρόπο θα μπορούσαμε να αποδείξουμε ότι στις μέρες μας η πάλη μεταξύ πλειονότητας και ενεργών μειονοτήτων για τον επηρεασμό της παθητικής μειονότητας, για τον καθορισμό του ιστορικού της προσανατολισμού, δηλαδή για την «ιδιοποίησή» της, καθορίζεται, σε πρώτη ή σε τελευταία ανάλυση, από την πάλη των τάξεων για την ιδιοποίηση των μέσων παραγωγής; Οι δύο συγκρουσιακές σχέσεις, έχοντας διαφορετικό αντικείμενο πάλης (η μεν πρώτη την ψυχολογική συγκρότηση των ανθρώπων, η δε δεύτερη τα μέσα παραγωγής ή πιο γενικά τη φύση), διατηρούν μια σχετική αυτονομία, δε θα μπορούσαμε όμως να υποστηρίξουμε ότι μεταξύ τους υπάρχει ρήξη ή σχέση καθορισμού, εκτός εάν παραμέναμε περιχαρακωμένοι στον «καθοριστικό ρόλο της οικονομίας» του Μαρξ, που ποτέ κανείς μαρξιστής δεν επαλήθευσε.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Παρά το ότι το σύστημα των εννοιών που οικοδόμησε η κοινωνική ψυχολογία υπήρξε το αποτέλεσμα της πειραματικής πρακτικής, εντούτοις μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε φαινόμενα της πολιτικο-κοινωνικής πραγματικότητας, όπου εμπλέκονται η πολιτική εξουσία, οι ενεργές μειονότητες και ο πληθυσμός. Μ' αυτό δεν αναγόμεστε ούτε στο ότι η κοινωνική ψυχολογία δεν μπορεί να αναπτυχθεί μέσα από την άμεση αντιμετώπισή της με την πολύπλοκη πολιτικο-κοινωνική πραγματικότητα, ούτε στο ότι θα πρέπει να κλειστεί στο πείραμα.

Βέβαια, δεν είναι λίγοι οι κοινωνικοί επιστήμονες που προσπάθησαν να κατανοήσουν τα φαινόμενα της σχέσης των ενεργών μειονοτήτων με την πολιτική εξουσία και τον πληθυσμό, δεν τα κατάφεραν όμως να οικοδομήσουν και μια θεωρία.⁵⁸ Η διαπίστωση αυτή δε μας οδηγεί να υποστηρίξουμε ότι και η κοινωνική ψυχολογία θα αποτύχει επίσης, και άρα θα πρέπει να μη δοκιμάσει άλλη μέθο-

58. Βλ. M. Weber, *Economie et société*, τόμοι 1, 2, Plon, Pocket, 1995. Βλ. επίσης Λένιν, «Τι να κάνουμε», *Απαντα*, τόμος 6, Σύγχρονη Εποχή, 1902, 1977α, και Λένιν, «Ένα βήμα μπρος, δύο βήματα πίσω», *Απαντα*, Τόμος 8, Σύγχρονη Εποχή, 1904, 1977β.

δο από αυτήν του πειράματος. Αν προσπαθήσουμε να αντιμετωπίσουμε, κατά έναν τρόπο συνολικό, την κοινωνική ψυχολογία, τότε είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι η πειραματική μέθοδος θα πρέπει να διατηρηθεί λόγω της αυστηρότητάς της και της ακρίβειάς της όσον αφορά τον έλεγχο των μεταβλητών. Αυτή όμως δεν μπορεί να εφαρμοστεί παρά μόνο σε σύγχρονα, τρέχοντα φαινόμενα της ιδεολογίας και της επικοινωνίας, και γι' αυτό δεν μπορεί παρά να κλειστεί στο παρόν και να αγνοήσει τα φαινόμενα του παρελθόντος. Αντικείμενο της κοινωνικής ψυχολογίας όμως είναι γενικά τα φαινόμενα της ιδεολογίας και της επικοινωνίας και όχι μόνο αυτά του παρόντος. Εξάλλου το παρόν δεν υπάρχει έξω από την ιστορικότητά του. Εάν λοιπόν αντικείμενο της ιδεολογίας είναι γενικά τα φαινόμενα της ιδεολογίας και της επικοινωνίας ή, για να το αποδώσουμε καλύτερα, εάν ορίσουμε ως αντικείμενο της κοινωνικής ψυχολογίας την ιδεολογική διάσταση ενός βιο-ανθρωποκοινωνικού σχηματισμού,⁵⁹ τότε είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι αυτή θα πρέπει να χρησιμοποιήσει, εκτός από την πειραματική, μεθόδους που τη βοηθούν να οικοδομήσει μια επιστημονική αναπαράσταση η οποία να ενσωματώνει την ιστορική διάσταση, πράγμα που θα οδηγήσει στο ξεπέραςμα της σύγχυσης στο πεδίο των μελετών των φαινομένων της ιδεολογίας: η τελευταία εκφράζεται τόσο μέσα από έννοιες αντίπαλες, όπως είναι η ιδεολογία, η κουλτούρα⁶⁰ και οι νοοτροπίες,⁶¹ όσο και μέσα από τη διάκριση μεταξύ ιδεολογίας, επιστήμης και κοινωνικών αναπαραστάσεων.

59. Βλ. Κ. Χαράλαμπος, *ό.π.*, 1997.

60. Βλ. R. Fossaert, *La société*, τόμ. 6, Les structures idéologiques, 1983.

61. Βλ. J. Le Goff, «Οι νοοτροπίες: μια διαφορούμενη ιστορία», στο Ζ. Λε Γκοφ - Π. Νορά (επιμ.), *Το έργο της ιστορίας*, εκδόσεις Ράππα, 1975, σ. 316-338.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ξένη

- ALTHUSSER, L., *Positions*, Editions Sociales, 1976.
- BETTELHEIM, CH., *Les luttes de classes en URSS. Première période: 1917-1923*, Seuil/Maspero, 1974.
- BETTELHEIM, CH., *Les luttes de classes en URSS. Deuxième période: 1923-1930*, Seuil/Maspero, 1977.
- BETTELHEIM, CH., *Les luttes de classes en URSS. Troisième période: 1930-1941*, Seuil/Maspero, 1982.
- BETTELHEIM, CH., *Les luttes de classes en URSS. Troisième période: 1930-1941*, Seuil/Maspero, 1983.
- CHARALAMBOUS, K., *L'opposition cachée: homme-femme, (France, Grèce)*, Doctorat Nouveau Régime, Université de Paris VIII, 1988.
- CRAWITZ, M., *Méthodes des sciences sociales*, Dalloz, 1986.
- DOISE, W., *L'explication en psychologie sociale*, PUF, Παρίσι 1982.
- FOSSAERT, R., *La société*, τόμ. 2ος, *Les structures économiques*, Seuil, 1977.
- FOSSAERT, R., *La société*, τόμ. 5ος, *Les Etats*, Seuil, 1981.
- FOSSAERT, R., *La société*, τόμ. 6ος, *Les structures idéologiques*, 1983.
- HOC, J.-M., *L'analyse planifiée des données en psychologie*, PUF, 1983.
- HOLLANDER, E.P., «Conformity status and idiosyncrasy credit», *Psychological Review*, 1958, τχ. 65, σ. 117-127.
- JONES, E.E., «Conformity as a tactic of ingratiation», *Science*, 1965, τχ. 149, σ. 144-150.
- MARX, K., *Un chapitre inédit du capital*, Editions 10/18, 1971.
- MARX, K., *Le capital, Livre premier*, Editions Sociales, 1977.
- MONTMOLLIN, G. DE, *L'influence sociale, Phénomènes, facteurs et théorie*, PUF, Παρίσι 1977.
- MORIN, E., *La méthode, La Nature de la Nature*, Seuil, 1977.
- MORIN, E., *Pour sortir du vingtième siècle*, Fernand Nathan, 1981.
- MORIN, E., *De la Nature de l'URSS. Complexe totalitaire et nouvel Empire*, Fayard, 1983.
- MOSCOVICI, S., «Preface», στο D. Jodelet - J. Viet - Ph. Besnard (επιμ.), *La psychologie social. Une discipline en mouvement*, Mouton, La Haye, Παρίσι 1970, σ. 9-64.
- MOSCOVICI, S. - LAGE, E. - NAFFRECHOUX, M., «La minorité consistante: son influence sur les reponses de la majorité dans une situation de perception de couleurs. Le conformisme et son biais», στο C. Faucheux - S. Moscovici (επιμ.), *Psychologie sociale*, Mouton, 1971, σ. 373-386.
- MOSCOVICI, S., *La psychanalyse, son image et son public*, PUF, Παρίσι 1961, 1976.
- MOSCOVICI, S., *Psychologie des minorités actives*, PUF, Παρίσι 1979.

- MOSCOVICI, S., «Toward a theory of conversion behavior», στο L. Berkowitz (επιμ.), *Advances in Experimental Social Psychology*, τόμ. 13, Academic Press, Νέα Υόρκη 1980.
- MOSCOVICI, S., *L'âge des foules*, Fayard, Παρίσι 1981.
- MOSCOVICI, S. - MUGNY G. - PAPANASTAMOU S., «“Sleeper-effect” et/ou influence minoritaire? Etude théorique et expérimentale de l'influence sociale à retardement», *Cahiers de Psychologie cognitive*, 1981, τόμ. 1, 2, σ. 199-221.
- MOSCOVICI, S., «Introduction: Le domaine de la psychologie sociale», στο S. Moscovici (επιμ.), *Psychologie Sociale*, PUF, Παρίσι 1984, σ. 5-22.
- MOSCOVICI, S. - MUGNY G. (επιμ.), *Psychologie de la conversion. Etudes sur l'influence inconsciente*, Del Val, 1987.
- MOSCOVICI, S., «Préface», στο J.-A. Pérez - G. Mugny (επιμ.), *Influences Sociales. La théorie de l'élaboration du conflit*, Delachaux et Niestlé, 1993, σ. 9-13.
- MUCCHI FAINA, A., «Mouvement social et conversion», στο S. Moscovici - G. Mugny (επιμ.), *Psychologie de la conversion*, Del Val 1987, σ. 181-196.
- MUGNY, G., «Negociations, image of the other and the process of minority influence», *European Journal of Social Psychology*, τχ. 5, 1975, σ. 209-228.
- MUGNY, G., *The power of minorities*, Academic Press, Λονδίνο 1982.
- MUGNY, G. - PAPANASTAMOU, S., «Minority influence and psycho-social identity», *European Journal of Social Psychology*, 1982, τχ. 12, σ. 379-394.
- MUGNY, G. - KAISER, C. - PAPANASTAMOU, S., «Influence minoritaire identification et relations entre groupes: étude expérimentale autour d'une votation», *Cahiers de Psychologie Sociale*, 1983, τχ. 19, σ. 1-30.
- MUGNY, G. - PAPANASTAMOU, S., «Les styles de comportement et leur représentations sociale», στο S. Moscovici (επιμ.), *Psychologie sociale*, PUF, Παρίσι 1984, σ. 391-414.
- MUGNY, G. - PÉREZ, J.A., «Minorités, identification et influence», στο S. Moscovici - G. Mugny (επιμ.), *Psychologie de la conversion*, Del Val, 1987, σ. 70-88.
- PAICHELER, G., *Psychologie des influences sociales*, Delachaux et Niestlé, Παρίσι 1985.
- PAPANASTAMOU, S., *Stratégies d'influence minoritaire et majoritaire, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales*, Thèse de doctorat de 3ème cycle, 1979.
- PAPANASTAMOU, S., «Echec à la majorité: Le contrôle social, obstacle à l'influence majoritaire», *Bulletin de Psychologie*, 1980, τόμ. XXXVI, τχ. 359, σ. 475-487.
- PAPANASTAMOU, S. - MUGNY, G. - KAISER, C., «Echec à l'influence minoritaire: La psychologisation», *Recherches de Psychologie Sociale*, 1980, τόμ. 2, σ. 41-56.

- PÉREZ, J.-A. - MUGNY, G., *Influences Sociales. La théorie de l'élaboration du conflit*, Delachaux et Niestlé, 1993.
- POULANTZAS, N., *Pouvoir politique et classes sociales*, Maspero, 1968.
- POULANTZAS, N., *Fascisme et dictature*, Seuil, Maspero, 1974.
- POULANTZAS, N., *La crise des dictatures*, Maspero, Παρίσι 1975.
- REUCHLIN, M., *Les méthodes en psychologie*, PUF, 1986.
- TOURAINÉ, A., *La voix et le regard*, Seuil, Παρίσι 1978.
- WEBER, M., *Economie et société*, τόμ. 1, 2, Plon, Pocket, 1995.

2. Ελληνική

- GODELIER, M., *Η θεωρία της μετάβασης στον Μαοξ*, Gutenberg, 1987.
- ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ, Κ., *Οι ομιλίες στην Ελλάδα*, Ύψιλον/βιβλία, 1990.
- ΚΟΜΙΑΗ, ΑΙ., *Βασικές αρχές και μέθοδοι επιστημονικής έρευνας στην Ψυχολογία*, Οδυσσέας, 1989.
- LE GOFF, J., «Οι νοοτροπίες: μια διαφορούμενη ιστορία», στο Ζ. Λε Γκοφ - Π. Νορά (επιμ.), *Το έργο της ιστορίας*, εκδόσεις Ράπτα, 1975, σ. 316-338.
- ΛΕΝΙΝ, «Τι να κάνουμε», *Άπαντα*, τόμ. 6, Σύγχρονη Εποχή, 1902, 1977α.
- ΛΕΝΙΝ, «Ένα βήμα μπρος, δύο βήματα πίσω», *Άπαντα*, Τόμος 8, Σύγχρονη Εποχή, 1904, 1977β.
- ΜΑΝΤΟΓΛΟΥ, Α., *Μελέτη μιας μειονότητας: Η εξέγερση του Πολυτεχνείου. Νοέμβρης, 1973*, Διδακτορική Διατριβή στην Κοινωνική Ψυχολογία, στο ΠΑΝΤΕΙΟ Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ψυχολογίας, Τόμος Ι & ΙΙ, 1992.
- ΜΑΝΤΟΓΛΟΥ, Α., *Η εξέγερση του Πολυτεχνείου. Η συγκρουσιακή σχέση ατόμου και κοινωνίας*, Οδυσσέας, 1995α.
- ΜΑΝΤΟΓΛΟΥ, Α., «Εισαγωγή», στο Σ. Παπαστάμου - Α. Μαντόγλου (επιμ.), *Σύγχρονες Έρευνες στην Κοινωνική Ψυχολογία ΙΙΙ. Κοινωνικές Αναπαραστάσεις*, Οδυσσέας, 1995β.
- ΜΑΝΤΟΓΛΟΥ, Α., «Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις της εξέγερσης του Πολυτεχνείου», *Ψυχολογία*, τχ. 4 (1), 1997, σ. 13-31.
- ΝΑΥΡΙΔΗΣ, Κ., *Κλινική Κοινωνική Ψυχολογία*, Παπαζήσης, 1994.
- ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΥ, Σ. - ΜΙΟΥΝΥ, ΓΚ., *Μειονότητες και εξουσία*, Αλέτρι, 1983.
- ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΥ, Σ., *Εγχειρίδιο Κοινωνικής Ψυχολογίας*, Οδυσσέας, 1989α.
- ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΥ, Σ. (επιμ.), *Η κοινωνική επιρροή*, Οδυσσέας, 1989β.
- ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΥ, Σ., *Η ψυχολογιοποίηση*, Οδυσσέας, 1989γ.
- ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΥ, Σ. (επιμ.), *Διομαδικές σχέσεις*, Οδυσσέας, 1990.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, Κ., «Οι τάξεις και τα φύλα ή ο "κοινωνικός σχηματισμός"», *Νέα Κοινωνιολογία*, τχ. 11, 1991α, σ. 31-41.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, Κ., *Η σύγκρουση των αντιτάλων, Η περίπτωση των Ελληνοκυπρίων-Τουρκοκυπρίων. Ένωση-Ανεξαρτησία*, ΛΗΔΡΑ, 1991β.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, Κ., *Στοιχεία μεθοδολογίας*, ΛΗΔΡΑ, 1991γ.

- ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, Κ., *Ελληνικό Συνεταιριστικό «Κίνημα»*, Γόρδιος, 1993.
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, Κ., *Ο Συνεταιριστικός Τρόπος Παραγωγής και η μετάβαση στο Σοσιαλισμό*, Οδυσσέας, 1997.

ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΟΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

Στόχος αυτής της μελέτης είναι η ερμηνεία και διασάφηση της μεσαιωνικής σύλληψης της εξουσίας σε σχέση προς τις ευρύτερες χρονικές, πνευματικές και οντολογικές δομές του ανθρώπινου πράττειν. Αφετηρία αποτελεί η υπόθεση ότι τα ειδικότερα θεσμικά και πολιτικά δόγματα του μεσαιωνικού παπικού status εδράζονται σε μία θεμελιώδη αρχή πολιτικής εκκλησιολογίας, η ανακατασκευή της οποίας μπορεί να διενεργηθεί μέσω της διερμηνεύσης ενός εκτεταμένου πραγματολογικού υλικού. Ακολουθώντας την κατεύθυνση μιας κριτικής ανασύστασης του εγκόσμου και εκκλησιαστικού ορίζοντα του μεσαιωνικού πολιτικού στοχασμού, η ερμηνευτική απόπειρα υποβάλλει σε λεπτομερή μελέτη τις κύριες πτυχές ενός κανονιστικού πολιτειολογικού υποδείγματος. Προβαίνει περαιτέρω στη συνεκτίμηση παραμέτρων όπως οι θεωρίες περί διακβέρνησης, η σχέση πολιτικών και νομικών επιχειρημάτων, η συμβολή του ρωμαϊκού δικαίου και οι εφαρμογές του στο πεδίο της πολιτικής οργάνωσης, η φύση της θρησκευτικής αυθεντίας και τα ζητήματα νομιμοποίησης. Προεξέχονσα έμφαση αποδίδεται στις ιδέες εκείνες που εννόησαν την ανάδυση του μοντέρνου κράτους και επέτρεψαν τη διαμόρφωση μιας εναλλακτικής προσέγγισης με όρους συμβολαίου, συγκατάθεσης και κοινού οφέλους. Η ιστορική και βαθμιαία απαξίωση των παπικών αξιώσεων εγκυρότητας και ισχύος, όπως και η συνηγορία υπέρ μιας βολονταριστικής δόμησης των πολιτικών υποκειμένων, μπορούν να θεωρηθούν ως αναγκαίες συνθήκες εισόδου στην εκκοσμημένη κοσμικότητα του αναγεννησιακού ανθρωποκεντισμού.

1. ΟΙ ΥΠΑΡΚΤΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ. ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΣΜΟΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑΤΟΣ

Η μεσαιωνική σύλληψη της πολιτικής κοινότητας διαρθρώνεται σε ένα σύνολο διαδοχικών αλλά διακριτών επιπέδων, διενεργούμενη

* Ο Γ. Ν. Γκότσης είναι Διδάκτωρ Πολιτικών Επιστημών· Διδάκτωρ Οικονομικών Επιστημών· Εντεταλμένος διδασκαλίας, Τμήμα ΜΙΘΕ, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

τόσο στο πεδίο της συλλογικότητας (*universitas*) και της οργανικής αναλογίας μεταξύ κοινωνικού και ανθρωπίνου σώματος,¹ όσο και στη σφαίρα της *civitas* ως όρου δηλωτικού αυτής της πολιτειακής κοινότητας ή της πολιτικής συσσωμάτωσης εν γένει.² Το εγχείρημα αυτό περικλείει μία σειρά υπάλληλων εννοιών, στις οποίες διαφαίνεται η αποδιδόμενη στις πολιτικές κοινότητες στοχοθεσία: πρόκειται για τις μεσαιωνικές αντιλήψεις περί κοινού αγαθού,³ ελευ-

1. Θωμάς Ακινάτης, *Summa Theologiae*, Ia, 2ae, 81, 1: «In civilibus qui sunt unius communitatis reputantur quasi unum corpus, et tota communitas quasi unus homo». Βλ. περαιτέρω, J.P. Canning, «The corporation in the Political Thought of the Italian Jurists of the Thirteenth and Fourteenth Centuries», *History of Political Thought*, 1/1 (1980), σ. 9-32, στα πλαίσια της επισκόπησης της μεσαιωνικής σύλληψης της πόλης ως σώματος συντιθέμενου από μία πολλαπλότητα ανθρωπίνων υπάρξεων και ως αφηρημένης εννοειδούς οντότητας, καταληπτής μόνο από τη διάνοια.

2. Για μία διεξοδικότερη ανάλυση των αρχαιοελληνικών και ρωμαϊκών επιδράσεων στη διαμόρφωση της μεσαιωνικής πολιτειολογικής σκέψης, βλ. ενδεικτικά, J. Dunbabin, «The reception and interpretation of Aristotle's Politics», στον τόμο N. Kretzmann - A. Kenny - J. Pinborg (επιμ.), *Cambridge History of Later Medieval Philosophy*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 1982, σ. 723-737. M. Grignaschi, «Le rôle de l'aristotélisme dans le defensor Pacis de Marsile de Padoue», *Revue d'histoire et de philosophie religieuse*, 35 (1955), σ. 301-340. J.R. Kayser - R.J. Lettieri, «Aquina's *Regimen bene commixtum* and the Medieval Critique of classical Republicanism», *The Thomist*, 46 (1982), σ. 195-220. C. Martin, «Some Medieval Commentaries on Aristotle's Politics», *History*, 36 (1951), σ. 29-44. Για τη θωμιστική προβληματική, η στοχοθεσία της πολιτικής επιστήμης υπαγορεύεται από την επιδίωξη ορθολογικής κατανόησης της *communitas civitatis* ως ιδεατού τύπου όλων των ανθρωπίνων κοινοτήτων, αποτιμωμένων σε σχέση προς την πρώτη. Η σχέση μεταξύ *communitas* και *civitas* προσδιορίζεται ως τελεολογική, στο βαθμό που η πόλη συνιστά το λογικό τέλος των μερικότερων κοινοτήτων (*domus, vicus*) από τις οποίες και απορρέει, δηλ. αντλεί την καταγωγή απ' αυτές τις πρωταρχικές, φυσικές κοινότητες (*communitas naturalis*), με στόχο την τέλεια κοινότητα (*communitas perfecta civitas*). Από την οπτική των πολιτών-κοινωνών, η πόλη ως ανθρωπίνη συσσωμάτωση (*congregatio hominum*) ή ολότητα ενός πολιτικώς διατεταγμένου πλήθους (*quaedam civium multitudo*), ασφαλώς συνθέτει μία πολιτική οντότητα (*communitas liberorum*) διαφοροποιημένων και συμπληρωματικών αλλά, ωστόσο, εναρμονιζομένων πράξεων και λειτουργιών του συνόλου (*multitudo diversorum*): η υπόσταση του τελευταίου οφείλεται τόσο στην κοινωνική διάσταση του ανθρώπου (*socialitas*) όσο και στη φυσική έφεση (*impetus naturalis*) προς την κοινωνική συμβίωση και την καλλιέργεια των ηθικών αρετών. Βλ. περαιτέρω I.Th. Eschmann, «Studies on the notion of Society in St. Thomas Aquinas: II. Thomistic Social Philosophy and the Theology of original sin», *Medieval Studies*, 9 (1947), σ. 19-55, ειδικότερα σ. 46 επ.

3. Τα εν λόγω επιχειρήματα περί οργανικής αναλογίας και κοινού αγαθού, όπως αναπτύσσονται στα πλαίσια της σχολαστικής φιλοσοφίας, αποδίδουν έμφα-

θερίας, σχέσης του ατόμου προς υφιστάμενες υπέρτερες συλλογικότητες και τελικώς υπαγωγής της πολιτικής διακυβέρνησης στη λειτουργική εγκυρότητα αρχών, κανόνων και εννόμων δεσμεύσεων.

Στο επίπεδο των προϋποθέσεων πολιτικής συγκρότησης της κοινότητας, η επίδραση της προγενέστερης ρωμαϊκής πολιτικής παράδοσης και ιδιαιτέρως του Κικέρωνα καθίσταται καθοριστική. Η σημασία της πολιτικής σκέψης του Κικέρωνα για τη διαμόρφωση της μεσαιωνικής πολιτικής θεωρίας είναι διττή: αφενός μεν, η έννοια της *civitas*, ως θεμελιώδους διάστασης των δημοσίων υποθέσεων της συλλογικής συνύπαρξης, προσλαμβάνεται από τη μεσαιωνική προβληματική ως κατεξοχήν παράγωγο της ανθρώπινης ορθολογικότητας, αμοιβαιότητας και ελλόγου συζήτησης, με κριτήριο τη διασφάλιση της ειρήνης, της ιδιοκτησίας, της δικαιοσύνης και των ετέρων εννόμων αγαθών· αφ' ετέρου δε, η σαφής μεσαιωνική αναφορά στην ιδεατή δόμηση της *respublica* και της δημόσιας σφαιράς, ως διακριτής κατηγορίας των ανθρωπίνων ενασχολήσεων και συλλογικών επιδιώξεων, προδίδει ρητώς τις ρωμαϊκές καταβολές και απαρχές της. Στην αδιαμφισβήτητη επιρροή των ιδεών του Κικέρωνα πρέπει, ως εκ τούτου, να καταλογισθεί η ισχύς του μεσαιωνικού δόγματος, συμφώνως προς το οποίο η πολιτειακή

ση στο κοινωνικό ενοειδές και στην εναρμόνιση των ατομικών επιδιώξεων. Η θωμιστική θεμελίωση της εγκυρότητας νόμων και διακυβέρνησης, με κριτήριο την προαγωγή του κοινού αγαθού, ενισχύεται στην περίπτωση των ιταλικών πόλεων-κρατών· στην προκειμένη περίπτωση το κοινό αγαθό (*bonum commune*) ταυτίζεται προς το δημόσιο όφελος (*bonum communis*) καθώς και τη δημοσιονομική αμεροληψία. Βλ. διεξοδικά, A. Black, *Political Thought in Europe, 1250-1450*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 1992, σ. 24-28. Υπενθυμίζουμε ότι η επίκληση της οργανικής μεταφοράς υποδηλώνει μία ενότητα τάξης που αντιστοιχεί στην αυτονομία των τμημάτων τού όλου και την πολυμορφία τους. Κατ' ανάλογο τρόπο η ενότητα αυτή δεν επιβάλλεται άνωθεν η διά εξαναγκασμού, αλλά απορρέει από μία ευρύτερη συναίνεση, εγγενή στην κοινωνική συμβίωση, μη αναγνωρίσιμη όμως από κάθε μεμονωμένο άτομο. Βλ. αναλυτικά Ch. Millon-Delsol, *L'Etat Subsidiaire, Ingérence et non ingérence de l'Etat: le principe de subsidiarité aux fondements de l'histoire européenne*, PUF, Παρίσι 1992, σ. 35-45, 169-189. Η Millon-Delsol παρατηρεί ότι η σύλληψη του κοινωνικού που υιοθετεί ο φιλελευθερισμός και ο μοντέρνος ατομικισμός αποκλείει τη δυνατότητα πραγματολογικής θεμελίωσης της έννοιας του κοινού αγαθού, επειδή η φύση του κοινωνικού δεσμού ανήγεται στη συμβολαϊκή αμοιβαία αλληλόδραση αυτονόμως καθοριζόμενων ατομικών στοχοθεσιών. Σ' αυτήν την προοπτική, το κοινό αγαθό δεν υφίσταται ούτε ως τελεολογική αναζήτηση ούτε και ως ιδεώδες μιας γενικής ευημερίας, στην οποία ανάγεται κάθε ειδικότερη επιδίωξη των μερών του συνόλου.

διάρθρωση της *civitas* (ως *multitudo civilis*) ανάγεται τελικώς στην ίδια την κοινωνία (*societas/communitas*) ως φυσική, έλλογη και διαλογική συσσωμάτωση ανθρωπίνων υπάρξεων με κοινή βιοτική προοπτική, διενεργούμενη σε επίπεδο υπέρτερο της οικογένειας (*domestica multitudo*), με κριτήριο τη διατήρηση των όρων αναπαραγωγής αυτής της συνύπαρξης.⁴

Η έννοια της πολιτικής κοινότητας ως προϊόντος της ανθρωπίνης φύσης και της κοινωνικής δεξιότητας και εφευρετικότητας και η φιλοσοφική της οικείωση κατά τον 13ο αιώνα φέρει την προφανή επίδραση της αριστοτελικής πολιτικής φιλοσοφίας, με στόχο τη συγκρότηση μιας εναλλακτικής πολιτικής πρότασης έναντι της παπικής ιεροκρατίας και της ισχύος των θεολογικών παραδόσεων. Η ρωμαϊκή έννοια της *civitas* εντάσσεται πλέον στο *corpus* της αριστοτελικής πολιτικής επιστήμης ως διακριτής σφαιράς ορθολογικής διερώτησης και γνωστικής αναζήτησης, υπαγορεύοντας υπό τη μορφή της *scientia politica* τις προϋποθέσεις ορθής άσκησης της εξουσίας⁵. Η σχολαστική αυτή διαπραγμάτευση των ζητημάτων που άπτονται της *civitas* και της πολιτικής συνδέεται σαφώς με την εισαγωγή και παγίωση μιας νέας πολιτικής ορολογίας, στο βαθμό που η απόδοση της αριστοτελικής πόλης με τον ρωμαϊκό όρο *civitas* συνιστά μία μεταφραστική κατάχρηση και εννοιολογική γενίκευση,⁶ επειδή ακριβώς μεταφέρει μία δεδομένη πολιτική σύλλη-

4. Για τη σχέση του Κιζέρωνα, συνήθως είναι η χρήση των όρων *commune* (στα έργα *De legibus. De republica*), και *communitas* (*De officiis*). Ο όρος *communitas* εγγράφεται στα όρια του παραδειγματικού υποδείγματος της ρωμαϊκής πολιτείας ως υπόθεση του λαού (*res publica, res populi*), εκλαμβάνομένου όχι ως τυχαίου πλήθους αλλά ως συνάρθρωσης ανθρώπων με κοινές δικαικές δεσμεύσεις και συνάφεια ενδιαφερόντων. Ο Κιζέρωνας ορίζει το λαό ως συνομάδωση, διαρθρωμένο πλήθος και τη *civitas* ως έκφραση του οργανωθέντος λαού (*constitutio populi*), με άξονα τη νομική συναίνεση (*juris consensus*) και το κοινό συμφέρον (*communio utilitatis*). Η συσσωμάτωση αυτή συνιστά έλλογη κοινότητα (*ratio communis*). Βλ. αναλυτικά, N. Wood, *Cicero's social and political thought. An introduction*, Univ. of California Press, Berkeley 1988.

5. Για μία συστηματική επισκόπηση της σχετικής μεσαιωνικής προβληματικής, βλ. αναλυτικά: Jacques Krynen, *L'empire du roi. Idées et croyances politiques en France, XIIIe-XVe siècle*, Gallimard, Παρίσι 1993, σ. 110-124.

6. Αυτή είναι η ιδιαίτερη άποψη των Heidegger και Hanna Arendt. Βλ. διεξοδική παρουσίαση από τη Barbara Cassin, «Grecs et Romains. Les paradigmes de l'Antiquité chez Arendt et Heidegger», στον συλλογικό τόμο Miguel Abensour κ.ά. (επιμ.), *Ontologie et politique. Actes du colloque Hannah Arendt, Tierce*, Παρίσι 1989, σ. 17-39, ειδικότερα 22 επ.

ψη της αυτόνομης ελληνικής πόλης στο χώρο άλλου τύπου πολιτικών οντοτήτων και μονάδων.⁷ Για τη θωμιστική προβληματική, η στοχοθεσία της πολιτικής κοινότητας είναι διττή, υπαγορευόμενη τόσο από ηθικά, υπαρκτικά και τελεολογικά κριτήρια όσο και από καθαρώς πολιτικές αναγκαιότητες.⁸ Είναι αναμφίβολο γεγονός ότι η φυσική έφεση του ανθρώπου προς την αλήθεια και τη συλλογική διαβίωση⁹ προϋποθέτει την έλλογη χρήση της διάνοιας και του ορθολογικού ιδιώματος (*facultas rationis*), ενώ η ανάγκη ατομικής αυτοπραγμάτωσης καθιστά επιτακτική την οριοθέτηση ενός κανονιστικού πλαισίου εννόμων συνθηκών, προτύπων και δεσμεύσεων.¹⁰ Στο μέτρο μάλιστα που η προαγωγή ενός ηθικού υποδείγματος του διάγειν συντελείται μόνον σε ευρύτερα κοινωνικά πλαίσια, καθίσταται αυτονόητο ότι τούτο επιβάλλει την αναφορά σε κοινοτικά και ενοειδή ενδιαφέροντα, τα οποία υποδηλώνουν μία δεδομένη υπεροχή του κοινού αγαθού επί μερικότερων, αποσπασματικών αγαθών και ωφελημάτων. Αυτή η δεοντολογική επίκληση του κοινού αγαθού εγγράφεται στα όρια της ιδιαίτερης πολιτι-

7. Στο ίδιο, σ. 25-27. Μία πολιτισμική ανασύσταση αυτής της παραδειγματικής ασυμμετρίας και της γλωσσικής ασυμβατότητας μεταξύ διαφορετικών ηθικών και πολιτικών παραδόσεων προτείνει ο ΑΙ. Macintyre, *Quelle justice? Quelle Rationalité?*, μτφρ. Μ. Vignaux d'Hollande, PUF, Παρίσι 1993, σ. 397-417.

8. Ο Macintyre προβάλλει την άποψη ότι η απόρριψη της πολιτικής αριστοτελικής παράδοσης και ασφαλώς όχι η δημιουργική ανανέωσή της, κατά τον 13ο αιώνα, παρήγαγε ένα τύπο νέων θεωρητικών προσεγγίσεων της πρακτικής ορθολογικότητας και της δικαιοσύνης. Τούτο οφείλεται στο γεγονός ότι οι αριστοτελικές πολιτικές έννοιες δεν είχαν ουσιαστική συνάφεια, σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο, προς ένα μεταβαλλόμενο πολιτισμικό ορίζοντα που συνέθετε τη μεσαιωνική πραγματικότητα· βλ. ΑΙ. Macintyre, *Quelle Justice? Quelle Rationalité?*, ό.π., σ. 199-225.

9. Θωμάς Ακινάτης, *De regimine principum*, I. *Summa theologiae* IIae, 94.2, *In Decem Libros Ethicorum Aristotelis ad Nicomachum Expositio*, I, 1. Στο σημείο αυτό υποστηρίζεται η θέση ότι κριτήριο του πολιτικώς διάγειν συνιστά το κοινό αγαθό. Η πολιτική κοινότητα, εντούτοις, δεν απορροφά την ατομικότητα, ενώ αντιθέτως, η προαγωγή της πολιτικής αρετής δεν υλοποιείται στα όρια της πολιτικής συμμετοχής. Κατά τον Henri de Gand (ca 1279), η *civitas* ως υπέρτατη φυσική κατάσταση του ανθρώπου, καθίσταται απαραίτητη για την υλοποίηση της θεόδοτης φυσικής έφεσης προς αμοιβαία βοήθεια και αρωγή.

10. Για μία συστηματική διερεύνηση της διανοητικής και βουλευτικής δραστηριότητας του ανθρώπου, στο πλαίσιο της μεσαιωνικής ανθρωπολογικής θεωρήσης, βλ. Ε.Η. Weber, *La personne humaine au XIIIe siècle. L'avènement chez les maîtres parisiens de l'acception moderne de l'homme*, Vrin, Παρίσι 1991, σ. 287 επ., 449 επ.

κής κοινότητας, υποδηλώνοντας ότι ο κανόνας της κοινής ωφελιμότητας θεμελιώνεται τόσο στη συμμόρφωση προς ευρύτερα αποδεκτά αξιακά πρότυπα όσο και στη δίκαιη κατανομή επί μέρους βαρών στο σύνολο κοινωνικό σώμα.¹¹

2. ΤΟ ΔΟΓΜΑ ΠΕΡΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΟΛΟΓΙΑΣ: ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΝΤΕΤΑΓΜΕΝΕΣ

Το μεσαιωνικό υπόδειγμα οργάνωσης της κοινωνίας προϋποθέτει τη δεσπόζουσα θέση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, αλλά προδίδει μία βαθύτερη και ουσιαστικότερη αντινομία. Και τούτο διότι, παρόλο που η Εκκλησία δε θεωρείται ταυτόσημη προς ή αναγώγιμη σε οποιαδήποτε άλλη προϋπάρχουσα κοινωνική συσσωμάτωση, εφόσον η σωτηριολογική αποστολή της υπερβαίνει τα όρια του παρόντος κόσμου, εντούτοις υιοθετεί μία αυστηρώς ιεραρχική διάρθρωση, η λογική της οποίας εδράζεται στη θεσμοποίηση νέων παραγγελμάτων, εντολών και κανόνων συμπεριφοράς. Κατά γενική ομολογία, η εδραίωση του παπικού θεσμού στόχευε στην εγκαθίδρυση μιας διεθνούς υπερεθνικής ηγεμονίας, θεμελιωμένης σε ένα ειδικότερο, σύνθετο νομικο-δικαιικό γραφειοκρατικό σύστημα.¹² Τούτο καθίσταται εφικτό λόγω της παπικής έγερσης ευρύτερων αξιώσεων αδιαμφισβήτητης καθολικής υπεροχής και της υιοθέτησης της αρχής περί προτεραιότητας της πνευματικής αυθεντίας. Το γεγονός αυτό απέληγε στη σαφή διατύπωση της θέσης ότι η θεσμοποίηση της επίγειας ενδοκοσμικής εξουσίας οφείλει να συνιστά παράγωγο της υπερχόσμιας πνευματικής εξουσίας: η τελευ-

11. *Summa theologiae*. Ia/IIac, 90.2 και 96.4. Νόμοι που επιβάλλονται προς αποκόμιση ιδίου, ατομικού οφέλους είναι, ως προς το σκοπό που εκπληρούν, άδικοι κατά τον ίδιο τρόπο που η θεσμοποίηση μη-ευρύτερα αποδεκτών ρυθμιστικών κανόνων δε συνιστά καθολικώς έγκυρο κανόνα δικαίου (*rationem legis*) λόγω της ιδιαιτεροκρατίας ενός αναλόγου εγχειρήματος. Κατά τον Godefroid de Fontaines (ca 1250-ca 1309), η ηγεμονική επίκληση της δημόσιας ωφελιμότητας δεν πρέπει να εδράζεται στην προβολή της διαρκούς αναγκαιότητας (*perpetua necessitas*), αλλά στην τυπική λαϊκή συγκατάθεση με κριτήριο το κοινό αγαθό.

12. Αυτή είναι η κατεύθυνση στην οποία εγγράφεται η βεμπεριανή αποτίμηση της δυτικής μεσαιωνικής Εκκλησίας· βλ. ενδεικτικά, W. Schluchter, «Religion, politische Herrschaft, Wirtschaft und bürgerliche Lebensführung. Die okzidentale Sonderentwicklung», στον τόμο υπό την επιμέλεια του ίδιου, *Max Webers Sicht des okzidentalen Christentums, Interpretation und Kritik*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1988, σ. 11-128.

ταία οριοθετεί τα δυνατά πλαίσια έννομης άσκησης της πολιτικής εξουσίας, στο βαθμό που η άμεση αναγωγή της στο Θεό, ως πηγή κάθε εξουσίας, την καθιστά ουσιαστικώς απρόσβλητη σε κάθε μορφή εγκόσμιας κριτικής. Η δεδομένη αυτή ιεροκρατική απαίτηση χειραγώγησης και ελέγχου των εγκόσμιων πολιτικών πράξεων εδραζόταν στο γεγονός της παπικής κατοχής τόσο της πνευματικής όσο και της χρονικής/ενδοκοσμικής εξουσίας, πραγματικότητα αντιπροσωπευτική του δυτικο-ευρωπαϊκού Μεσαίωνα, τουλάχιστον μέχρι το τέλος του 13ου αιώνα. Στο σημείο αυτό διαφαίνεται η ανάδυση μιας απολογητικής πολιτικής θεωρίας του παπικού θεσμού, η πληρέστερη διατύπωση της οποίας λαμβάνει χώρα την περίοδο της μείζονος σημασίας αμφισβήτησης της παπικής πολιτικής εξουσίας.¹³ Η ισχυρότερη συνηγορία υπέρ του ιεροκρατικού παπικού δόγματος προσεφέρθη από μεσαιωνικούς συγγραφείς που προέβαλλαν την προτεραιότητα της υπερβατολογικής προοπτικής, διαπρεπέστεροι των οποίων μπορεί να θεωρηθούν οι Aegidius Romanus (ca 1243-1316) και ο Ιάκωβος του Viterbo [(Jacobus Caprucci), ca 1260-1307/8]. Οι εν λόγω συγγραφείς προβαίνουν στη διεύρυνση του κλασικού επιχειρήματος που αφορούσε στις αξιώσεις εκκλησιαστικής και κατ' ουσίαν παπικής διευθέτησης καθαρώς εγκόσμιων και κατεξοχόν πολιτικών υποθέσεων. Προς επίρρωση των παραπάνω αξιώσεων επεχειρείτο μερικές φορές η υπαγωγή εμφανώς εγκόσμιων ζητημάτων στη ρυθμιστική δικαιοδοσία αυτού του κανονικού δικαίου.¹⁴ Στόχος της δεδομένης προβληματικής

13. Για τη θεωρητική πλαισίωση της παπικής μοναρχίας κατά τον 13ο αιώνα, βλ. διεξοδικά, W.D. Mc Cready (επιμ.), *The Theory of Papal Monarchy in the Fourteenth Century*, Ινστιτούτο Μεσαιωνικών Μελετών, Τορόντο 1982. K. Pennington, *Pope and bishops. A study of the Papal Monarchy in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Pennsylvania Univ. Press, 1984. B. Tierney, «The continuity of papal political theory in the Thirteenth Century: some methodological considerations», *Medieval Studies*, 27 (1965), σ. 227-245. W. Ullmann, *The growth of papal government in the Middle Ages*, Methuen, Λονδίνο 2^η 1962 (1955). J.A. Watt, *The theory of papal monarchy in the thirteenth century. The contribution of the canonists*, Washington D.C., Fordham Univ. Press, 1965. M.J. Wilks, *The problem of sovereignty in the later Middle Ages. The papal monarchy with Augustinus Triumphus and the Publicists*, Cambridge Univ. Press, 1963. L. Buisson, *Potestas und Caritas. Die päpstliche Gewalt im Spätmittelalter*, Köln/Wien, 1982. G. Constable, «Papal, imperial and monastic propaganda in the 11th and 12th centuries», στον τόμο *Prédication et propagande au Moyen Age, Islam, Byzance, Occident*, PUF, Παρίσι 1983, σ. 179-199.

14. Τούτο οφείλεται στο γεγονός ότι η παπική επικυριαρχία επί του κανονικού

παρέμενε εμφανώς η κατασκευή ενός δόγματος πολιτικής εκκλησιολογίας,¹⁵ με κριτήριο τη σύλληψη της εκκλησίας ως πολιτικής κοινότητας, θεμελιωμένης εν μέρει σε αριστοτελικές και εν μέρει σε αυγουστίνειες προκείμενες. Οι παραπάνω απόψεις βρίσκουν τη λογική συνέχειά τους στο έργο δύο άλλων θεωρητικών εκπροσώπων της παπικής ιεροκρατικής αντίληψης, του Augustinus Triumphus [(Agostino Trionfo), ca. 1270/3-1328] και του Alvarus Pelagius [(Alvaro Pelayo), ca. 1275-1349]. Κατά τους ως άνω συγγραφείς, η απονεμηθείσα υπό του Χριστού προς τον Πάπα πληρότητα εξουσιαστικής ισχύος (*plenitudo potestatis*) αναγορεύει τον τελευταίο σε επίγειο αντιπρόσωπο του Θεού (*vicarius Christi*), άμεσο διάδοχο και συνεχιστή του αποστολικού έργου (*vicarius Petri*). Τούτο ισοδυναμεί προς τη συγκέντρωση τόσο της πνευματικής όσο και της εγκόσμιας εξουσίας στο πρόσωπο του κατεξοχήν επίγειου εκφραστή της θείας βούλησης, καθώς διατείνεται σαφώς ο πάπας Βονιφάτιος VIII στο πλαίσιο της περιφρήμης εκκλησιαστικής εγκυκλίου του 1302, γνωστής ως *Unam Sanctam*.¹⁶ Η εξέλιξη αυτή φαι-

---

δικαίου, κατά τον δωδέκατο αιώνα, σχετίζεται ευθέως προς την εγκαθίδρυση ενός παπικού κυβερνητικού μηχανισμού με άμεσες διοικητικές, χρηματο-οικονομικές, δικαστικές και εκτελεστικές εξουσίες. Πρόκειται για ένα κατεξοχήν γραφειοκρατικό οργανισμό με συγκεντρωτική-ιεραρχική δόμηση. Για την ειδικότερη σημασία του κανονικού δικαίου, βλ. ενδεικτικά: St. Kuttner, *The History of Ideas and Doctrines of Canon Law in the Middle Ages*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1980· του ίδιου, *Studies in the History of Medieval Canon Law*, VR, Λονδίνο 1990· J. Gaudemet, *La formation du droit canonique médiévale*, VR, Λονδίνο 1980. Καθώς και B. Tierney, *Religion et droit dans le développement de la pensée constitutionnelle* (1150-1650), μτφρ. J. Ménard, PUF, Παρίσι 1993, σ. 25 επ.

15. Ιδιαίτερας σημαντική ως προς το κριτικό της περιεχόμενο θεωρείται η άποψη του Oresme, συμφώνως προς την οποία η πολιτική επιστήμη μπορεί να συμβάλει στην ορθότερη διακρίβρωση της Εκκλησίας, καθώς δεν υφίσταται ασυμβατότητα μεταξύ πολιτικής φιλοσοφίας και ευαγγελικής οπτικής· βλ. διεξοδικά, Jeannine Quillet, «Politique et ecclésiologie dans le "livre de politiques" de Nicole Oresme», στον τόμο C. Wenin (επιμ.), *L'Homme et son Univers au Moyen Age*, Editions de l'Institut Supérieur de Philosophie, Louvain-Neuve 1986, σ. 856-862.

16. Για μία πληρέστερη διαπραγμάτευση του ιεροκρατικού δόγματος, βλ. W.D. Mc Cready, «The problem of the empire in Augustinus Triumphus and late medieval papal hierocratic theory», *Traditio*, 30 (1974), σ. 325-349· του ίδιου, «Papalists and antipapalists. Aspects of the church-state controversy in the later Middle Ages», *Viator*, 6 (1975), σ. 241-273. M.J. Wilks, *The problem of sovereignty in the later Middle Ages*, ό.π., σ. 261 επ. Για το πρόβλημα των παπικών αξιώσεων ισχύος, βλ. W.D. McCready, «Papal *plenitudo potestatis* and the source of temporal authority in late medieval hierocratic theory», *Speculum*, 48 (1973), σ. 654-674. Για τα ζητή-

νεται ότι αναρριεί σε σημαντικό βαθμό την επί μακρόν ισχύουσα διύστικη γελασιανή παράδοση: συμφώνως προς την άποψη τη διατυπωθείσα από τον πάπα Γελάσιο I (496), απαιτείται μία σχέση συμπληρωματικότητας μεταξύ εκκλησιαστικής και πολιτικής εξουσίας. Κατ' ουσίαν κατοχυρώνεται τόσο η, εκ μέρους των χριστιανών ηγεμόνων, αποδοχή της σωτηριολογικής αποστολής της εκκλησίας όσο και η συνακόλουθη προσφυγή των επισκόπων στη ρυθμιστική αυτοκρατορική δικαιοδοσία επί εγκόσμιων ζητημάτων.¹⁷ Η γελασιανή διάκριση εκκλησιαστικής και ηγεμονικής εξουσίας απεδείχθη εμφανώς δυσλειτουργική: και τούτο διότι η σημαντική συνύφανση εγκόσμιων και κληρικών αρχών δημιούργησε σοβαρά προβλήματα καθορισμού των επακριβών ορίων δικαιοδοσίας της κάθε μιας εξ αυτών. Μεγαλύτερη σύγχυση προκάλεσε η διεύρυνση του πεδίου αρμοδιοτήτων της πνευματικής εξουσίας στο πλαίσιο ενός ευρύτερου μεταρρυθμιστικού κινήματος, το οποίο συνδέεται με τον πάπα Γρηγόριο VII (1073-1085) και την περίφημη έριδα περί περιβολής¹⁸ (*investitura*). Στόχος των παραπά-

---

ματα της *Unam Sanctam*, βλ. J.A. Watt, «Spiritual and temporal powers», στο J.H. Burns (επιμ.), *The Cambridge History of Medieval Political Thought*, (ca 350-ca 1450), Cambridge Univ. Press, Cambridge 1988, σ. 367-423, ειδικότερα σ. 400 επ.

17. Για τη γελασιανή διάκριση *auctoritas* και *potestas*, βλ. μεταξύ άλλων, Louis Dumont, *Essais sur l'individualisme. Une perspective anthropologique sur l'idéologie moderne*, Seuil, Παρίσι, 1983, σ. 51 επ. Περίφημη παραμένει η ρήση του Γελασίου προς τον βυζαντινό αυτοκράτορα Αναστάσιο, στα 494, συμφώνως προς την οποία δύο είναι (*duo sunt*) οι ρυθμιστικές αρχές που συγκροτούν τη χριστιανική οικουμένη: η ιερή αυθεντία των παπών (*auctoritas sacras pontificum*) και η ηγεμονική εξουσία (*regalis potestas*).

18. Για τη σημασία της εν λόγω μεταρρυθμιστικής ενέργειας, βλ. ενδεικτικά: I. S. Robinson, «Church and Papacy», στον τόμο *The Cambridge History of Medieval Political Thought*, ό.π., σ. 252-305, ειδικότερα 303-304. Με την έριδα περί περιβολής, διαταράσσεται η αρμονική συνύπαρξη των δύο ξιφών, της πνευματικής και της χρονικής εγκόσμιας εξουσίας, εξαιτίας της απόπειρας της Εκκλησίας να προσεταιρισθεί και να οικειοποιηθεί το κοσμικό ξίφος. Η σχετική συζήτηση υλοποιώνει τη σημασία μιας ειδικότερης πολιτικής θεωρίας, η οποία προσέλαβε την οριστική διατύπωσή της κατά την περίοδο των Σταυροφοριών. Βλ. περαιτέρω, E. Gilson, *La philosophie au moyen âge*, Payot, Παρίσι 1944· τόμ. Α', *Des origines patristiques à la fin du XIe siècle*, σ. 252-258, τόμ. Β', *Du XIIIe siècle à la fin du XIVe siècle*, σ. 570-590. C. Morris, *The papal Monarchy. The Western Church from 1050 to 1250*, Clarendon Press, Oxford 1989, σ. 109-133, 154-173. K.F. Morrison (επιμ.), *The Investiture controversy: Issues, Ideals and Results*, Νέα Υόρκη 1971. U.-R. Blumenthal, *Der Investiturstreit*, Στουτγάρδη 1982. E. Werner, *Zwischen Canossa und Worms: Staat und Kirche 1077-1122*, Βερολίνο 1983. J. Vogel, *Gregor VII und*

νω προσπαθειών απέβαινε η ταύτιση της Εκκλησίας με την ολότητα του κοινωνικού σώματος (*societas christiana*), διενεργούμενη στο επίπεδο της εμπειρικής συλλογικότητας (*universitas fidelium*) με συνέπεια τη δημιουργία μιας χριστιανικής πολιτικής οντότητας (*respublica christiana*).¹⁹

Καθίσταται πλέον προφανές ότι στη μεταγενέστερη πολιτική θεωρία της παπικής ιεροκρατίας²⁰ δεν υφίσταται μία σαφής οριοθέτηση εξουσιών, αλλά μία κατεξοχήν ριζική αντιπαράβολή της παπικής εξουσιαστικής ισχύος επί πνευματικών και συγχρόνως εγγόσμιων σφαιρών έναντι της απλής εκτελεστικής δυνατότητας των κοσμικών ηγεμόνων προς διευθέτηση ενδοκοσμικών υποθέσεων (*executio*). Καθώς μάλιστα υποστηρίζει ο Ιάκωβος του Viterbo,²¹ ο πάπας, ως αποστολικός ηγεμόνας (*princeps apostolorum*), διέθετε μία πρωταρχική δυνατότητα άσκησης εγγόσμιας εξουσίας σε επίπεδο κατά πολύ ευγενέστερο σε σχέση προς έναν καθαρώς κοσμικό άρχοντα. Οι θέσεις αυτές των υπερχόντων του ιεροκρατικού δόγματος προσέκρουαν στις αντιδράσεις εκείνων που επιθυμούσαν τον σαφέστερο διαχωρισμό εκκλησίας και κράτους. Η επίκληση του γελασιανού δυϊσμού κοσμικής και πνευματικής εξουσίας, διευρυμένου με τη συνακόλουθη προσφυγή σε σχετικά βιβλικά χωρία και αντίστοιχα ερμηνευτικά σχόλια,²² προσέφερε το θεμέλιο διατύπωσης της άποψης ότι ο εγγόσμιος ηγεμόνας οφείλει να υπόκειται μόνο στην καθαρώς πνευματική δικαιοδοσία του Ρωμαίου Ποντίφικα, ενώ ο κλήρος πρέπει να αποδεχθεί την ενδοκοσμική υπερχογή της πολιτικής εξουσίας επί εγγόσμιων υποθέσεων,

---

Heinrich IV nach Canossa, Βερολίνο 1983. Β. Szabo-Bechstein, *Libertas Ecclesie. Ein Schlüsselbegriff des Investiturstreits und seine Vorgeschichte, 4-11 Jahrhundert*, Ρώμη 1985. Ι. Steuart-Robinson, *Authority and Resistance in the Investiture Context*, Manchester, 1978· του ίδιου, *The Papacy 1073-1198. Continuity and Innovation*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 1990, σ. 295 επ. G. Tellenbach, *The Church in Western Europe from the tenth to the early twelfth century*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 1993, σ. 222 επ.

19. Ενδεικτικό αυτής της τάσης είναι το γεγονός ότι, ακόμη και σε μία εκκομμικευμένη σύλληψη της πολιτείας, όπως αυτής του Μαρσίλιου της Πάδουα, εξακολουθεί να υφίσταται μία αντίληψη περί κοινωνικού σώματος ως συσσωμάτωσης πολιτών (*universitas civium*), ταυτόσημης προς μία συλλογικότητα ή συνομάδωση των πιστών (*universitas fidelium*).

20. Antony Black, *Political thought in Europe*, ό.π., σ. 50.

21. Στο ίδιο, όπου παρατίθεται το σχετικό απόσπασμα.

22. Στο ίδιο, σ. 52.

μη επιδεχομένων μεταφυσικών νοσηματοδοτήσεων. Τούτο άλλωστε δεν αντιβαίνει, αλλά και προσιδιάζει προς τη διττή υφή του ανθρώπου, τη διχοτόμηση της ζωής σε φυσικές-μεταφυσικές σφαίρες (*duplex vita*) και τη συνακόλουθη διάκριση εγκόσμιας και πνευματικής κουλτούρας (*duplex civilitas*).

Εντούτοις, οι τελευταίες αυτές απόψεις περί ανάγκης διαχωρισμού και οριοθέτησης των εξουσιών φαίνεται ότι δεν επεκράτησαν. Κατά τις απαρχές του δεκάτου τετάρτου αιώνα οι θεωρητικοί που επεξεργάστησαν τις σχέσεις μεταξύ των δύο εξουσιών παρήγαγαν δύο διακριτά, κατ' ουσίαν ασυμβίβαστα μεταξύ τους υποδείγματα, το ιεροκρατικό και το καισαροπαπικό. Και τα δύο αυτά υποδείγματα εδράζοντο στην ίδια λογική απόρριψης κάθε θεωρητικής προσέγγισης που περιείχε το στοιχείο της διάκρισης μεταξύ εγκόσμιας και πνευματικής εξουσίας, ως δύο αυτόνομων ρυθμιστικών αρχών, συνυπαρχουσών παραλλήλως στο πλαίσιο μιας χριστιανικής κοινωνίας.²³ Τόσο η ιεροκρατία όσο και ο καισαροπαπισμός απέκλειαν κατηγορηματικά τη διάσταση της συναλληλίας και της ισότιμης αποτίμησης των δύο εξουσιών, εγείροντας αξιώσεις πλήρους υπεροχής της μιας επί της άλλης, ανάγοντας σε μία ύψιστη ρυθμιστική αρχή και τις δύο εξουσιαστικές μορφές. Ο δυϊσμός γελασιανού τύπου δεν εξέλειψε πλήρως, εντούτοις όμως ουδέποτε αναδείχθηκε σε τυπικό ιδίωμα της ύστερης μεσαιωνικής εποχής, ούτε ασφαλώς και άσκησε ιδιαίτερη επίδραση στη θεματοποίηση των σχέσεων εκκλησιαστικής και πολιτικής εξουσίας κατά την πρόωμη νεοτερικότητα.²⁴ Η δυτικοευρωπαϊκή σκέψη, κατά τις

23. Για μία πολιτισμική αντιπαραβολή των προϋποθέσεων σύστασης των εν λόγω υποδειγμάτων και εγγραφής τους στη θεσμική εμπειρία της μεσαιωνικής Δύσης και της Βυζαντινής Ανατολής, βλ. διεξοδικά: Gilbert Dagron, *Empereur et prêtre. Etude sur le «césaropapisme» byzantin*, Gallimard, Παρίσι 1996, σ. 290 επ., ιδίως σ. 309-315, 327-329.

24. Τούτο οφείλεται στο γεγονός ότι, διεκδικώντας ένα δικαίωμα εγγενές στην υφή της πολιτικής εξουσίας, η ρωμαιοκαθολική Εκκλησία εισέρχεται σε μία νέα διακριτή ιστορική φάση, η οποία σημειώνει την απαρχή μιας άλλης σχέσης ιερού και εγκόσμιου. Το θείο προβάλλει νέες αξιώσεις εγκόσμιας κυριαρχίας, η διαμεσολάβηση της Εκκλησίας καθίσταται ουσιαστική για την υλοποίηση ενός αναλόγου στόχου, ενώ η ίδια η Εκκλησία αποκτά ένα ενδοκοσμικό περιεχόμενο υπό μία καινοφανή έννοια. Αυτή η δεδομένη ιστορική επιλογή των πατών, συνέβαλε στη ριζική απαξίωση της λογικής διατύπωσης του Γελασίου, με συνέπεια την εγκαθίδρυση μιας πρωτοφανούς, για την ευρωπαϊκή ιστορική εμπειρία, πνευματικής μοναρχίας στη θέση της ιεραρχικής γελασιανής δυαρχίας. Η λογική ακολουθία αυτών των εξελίξεων, εναρμονίζεται πλήρως με την ιστορική ασυνέχεια της ανάδυ-

απαρχές των Νέων Χρόνων, φαίνεται ότι παρέμεινε δέσμια αυτών των σχημάτων ολιστικής προτεραιότητας του εκκλησιαστικού επί του πολιτικού ή αντιστρόφως,²⁵ γεγονός καθοριστικό για την ίδια την πορεία της δυτικοευρωπαϊκής θεωρίας προς μία προοδευτική, αλλά αμετάκλητη εκκοσμίκευση της πολιτικής.²⁶

Ορθότερη, κατά τη γνώμη μας, είναι η επίλυση του προβλήματος των σχέσεων εγκόσμιας και πνευματικής εξουσίας, που εισήγαγε ο Jean Quidort (Ιωάννης εκ Παρισίων, ca. 1240-1306). Ο Ιωάννης εκ Παρισίων, ακολουθώντας εν προκειμένω τη θωμιστική προσέγγιση περί της εγγύτητας κοινωνίας και διακυβέρνησης, διατύπωσε την άποψη ότι η εγγενής υπεροχή της πνευματικής εξουσίας στη σφαίρα του μεταφυσικού δεν την καθιστά αυτοδικαίως υπέρτερη ως προς τη διευθέτηση εγκόσμιων υποθέσεων. Η εγκόσμια εξουσία, αν και ιεραρχικώς υποδεέστερη, δεν παύει να διαθέτει το δικό της πεδίο εφαρμογής, μία κατεξοχήν ανεξάρτητη σφαίρα δικαιοδοσίας και ενδοκοσμικών αρμοδιοτήτων. Τούτο συνάγεται από την ίδια την υφή της εγκόσμιας πολιτικής εξουσίας, η οποία στοχεύει στην προαγωγή του κοινού αγαθού ως μη-υλικής ποιότητας, δηλωτικής του σύννομου προς την αρετή διάγειν. Το υπόδειγ-

---

σης του μοντέρνου κράτους ως μετασχηματισμένης, εκκοσμιευμένης Εκκλησίας, βλ. L. Dumont, *Essais sur l'individualisme*, ό.π., σ. 57-59.

25. Αξιοσημείωτη είναι, κατά τη γνώμη μας, η διάκριση την οποία διενεργεί ο Troeltsch μεταξύ αρχαίου και νέου προτεσταντισμού, μετά τη θρησκευτική μεταρρύθμιση. Για την ως άνω προοπτική, το κατεξοχήν νεότερικό αίτημα της ριζικής διάκρισης μεταξύ Εκκλησίας και Κράτους δεν τίθεται: και τούτο διότι ο αρχαίος προτεσταντισμός, όπως και ο μεσαιωνικός καθολικισμός, αντιλαμβάνονταν δύο διαφορετικές λειτουργίες, την εγκόσμια και την πνευματική, επιτελούμενες εντός του αυτού κοινωνικού σώματος, του ενιαίου και αδιάσπαστου *corpus christianum*. Ο προτεσταντισμός αυτός δεν έπαυε να θεωρεί την Εκκλησία ως υπερφυσικό θεσμό, απέρριπτε δε μόνον το *jus divinum* που απεδίδετο στην ιεραρχία, όπως και την υποτιθέμενη υπεροχή αυτής της εκκλησιαστικής ιεραρχίας έναντι της εξουσίας του μοντέρνου Κράτους. Κατά τον Troeltsch, το αίτημα του διαχωρισμού Εκκλησίας και Κράτους, η συνύπαρξη διαφορετικών θρησκευτικών κοινοτήτων, η ελευθερία επιλογής θρησκευτικο-δογματικής ομολογίας και η θρησκευτική ελευθερία εν γένει, συναρτώνται προς εκείνο το ενδεχομενικό ιστορικό επεισόδιο το οποίο συνέβη στη Βρετανία του 17ου αιώνα, με τη σύσταση του κράτους του Cromwell. Βλ. διεξοδικά: Ernst Troeltsch (1911), «Protestantisme et modernité», στον ομώνυμο τόμο, μτφρ. επιμ. του M.B. de Launay, Gallimard, Παρίσι 1991, σ. 24-129· ιδίως σ. 57 επ., 72 επ., 87 επ.

26. Βλ. Th. Molnar, «The medieval beginnings of political secularization», *Modern Age*, 26 (1982), σ. 160-167.

μα του Jean Quidort δεν παύει να προτάσσει μία ενδιάμεση οδό μεταξύ των αξιώσεων ισχύος του παπικού θεσμού και της ηγεμονικής μοναρχίας.²⁷ Η συνηγορία υπέρ του δυΐσμου των εξουσιών συνάγεται τόσο από την αριστοτελική και ρωμαϊκή κανονιστική διάσταση της πολιτειακής οργάνωσης όσο και από την ιστορική διαπλοκή της Εκκλησίας προς την εγκόσμια εξουσία, όπως η τελευταία κωδικοποιήθηκε στις διατάξεις του κανονικού δικαίου (κανονολογική συλλογή του Γρατιανού). Ιδιαίτερη βαρύτητα απεδόθη και στην καινοδιαθηκική θεμελίωση της διάκρισης εγκοσμότητας και υπερβατικότητας.²⁸

3. ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΚΑΙ ΝΟΜΙΚΟ-ΔΙΚΑΙΩΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

α. Προέλευση, νομιμοποίηση και τελεολογία της εξουσίας

Η υπερβατική προέλευση και αναφορά της εξουσίας αποτελεί τυπικό γνώρισμα εκείνων των συγγραφέων που απεδέχθησαν την ευρύτερη κοσμολογία ενός χριστιανικού αριστοτελισμού. Κατά τους εκπροσώπους του ιεροκρατικού δόγματος, η εγκόσμια εξουσία αντλεί την ύπαρξή της από την ευρύτερη φυσική έφεση των ανθρώπων και, συνεπώς, από το Θεό, ενώ η τυπική μορφή της συνάγεται από την πνευματική εξουσία, η οποία απορρέει από τη θεία, υπερκόσμια αρχή.²⁹ Η σχέση πνευματικής και ενδοκοσμικής εξου-

27. Βλ. διεξοδικά, P. Saenger, «John of Paris, principal author of the *Questio de potestate papae: Rex pacificus*», *Speculum*, 56 (1981), σ. 41-55. P.W. Seaver, «John of Paris, St. Thomas and the Modern State», *Dominicana*, 45 (1960), σ. 305-327. J. Coleman, «The dominican political theory of John of Paris in its context», στο D. Wood - W. Shiels (επιμ.), *The Church and Sovereignty, ca 590-1318. Essays in honour of M. Wilks*, Οξφόρδη, 1991, σ. 187-224.

28. Για τη σημασία του διατάγματος του Γρατιανού στην οικοδόμηση του εκκλησιαστικού κανονικού δικαίου, βλ. ενδεικτικά: B. Tierney, *Religion et droit dans le développement de la pensée constitutionnelle*, ό.π., σ. 25-30, όπου επισημαίνεται ότι το *Decretum* προσφέρει ένα θεμελιώδες πλαίσιο δικαίου το οποίο καθορίζει τη φύση και τη δομή της Εκκλησίας. Κάθε έννομη εκκλησιαστική αρχή, ακόμη και αυτή η παπική auctoritas, οφείλει να ασκείται εντός αυτού του πλαισίου, ένας αριθμός κανόνων του οποίου αποτέλεσε προϊόν καθολικής συναίνεσης (*universali consensu*). Βλ. περαιτέρω, St. Kuttner, «On Auctoritas in the writings of Medieval Canonists: the vocabulary of Gratian», στον τόμο D. Sourdel (επιμ.), *La notion d'autorité au Moyen Age, Islam, Byzance, Occident*, PUF, Παρίσι 1982, σ. 69-81.

29. Ιάκωβος του Viterbo, *De regimine christiano*, II, 7.

σίας προσομοιάζει προς την αριστοτελική συσχέτιση μορφής και περιεχομένου: είναι προφανές ότι χωρίς την επιδοκιμασία της πνευματικής εξουσίας καμία εγκόσμια αρχή δεν μπορεί να αποβεί αληθής και τελεία, ακριβώς όπως η θεία χάρη προσδίδει υπαρκτική τελειότητα στον φυσικό κόσμο.³⁰ Δεν υφίσταται ωστόσο ουσιαστική αλλά μόνο μεθοδολογική διαφοροποίηση μεταξύ φύσης και χάρης, εγκοσμιότητας και εκκλησιαστικής προοπτικής. Για τη δεδομένη κοσμοεικόνα, όπως την επεξεργάστηκε ο François de Meyronnes (; -1328), κατά τον ίδιο τρόπο που η διαμόρφωση των πολιτικών αρετών υπόκειται αυστηρώς στους κανόνες ενός θεολογικού υποδείγματος, έτσι και η δυναμική κάθε εγκόσμιας ηγεμονικής αρχής οφείλει να υποτάσσεται στην αντίστοιχη πνευματική αρχή, από την οποία αντλεί την ύστατη υπαρκτική δικαίωσή της.³¹ Κατά τον Ιάκωβο του Viterbo,³² η άσκηση της εξουσίας επί των ανθρώπων αποτελεί υπόθεση φυσικής τάξης· όμως η τελική νομιμοποίηση της εξουσιαστικής ισχύος των χριστιανών ηγεμόνων επί χριστιανών υπηκόων τους είναι αδιανόητη χωρίς τη ρυθμιστική διαμεσολάβηση της δυτικής Εκκλησίας. Κατ' ανάλογο τρόπο ο Aegidius Romanus υποστήριξε τη φυσική προσομοίωση της σχέσης κληρικής και εγκόσμιας εξουσίας προς την προτεραιότητα της ψυχής έναντι του σώματος,³³ και του πνευματικού έναντι του φυσικού, κοσμικού στοιχείου. Ελεγκτώντας την εν λόγω προβληματική στη σφαίρα της πολιτικής κοινωνιολογίας του κράτους, ο Ιάκωβος του Viterbo καλλιέργησε περαιτέρω τη θωμιστική τελεολογία της civitas,³⁴ αποδίδοντας έναν κατεξοχήν πνευματικό σκοπό στις πολιτικές εκείνες συσσωματώσεις που προήγαγαν ένα ηθικό υπόδειγμα του διάγειν. Κάθε ανθρώπινη ηθική στοχοθεσία οφείλει να ανάγεται στο ύψιστο και έσχατο υπαρκτικό τέλος του ανθρώπου, κατά

30. Στο ίδιο.

31. Αναφέρεται στο A. Black, *Political thought in Europe*, ό.π., σ. 51.

32. *De regimine christiano*, II, 7.

33. Aegidius Romanus, *De ecclesiastica potestate* II, 6. Βλ. επί τούτου και W. Ullmann, *Law and Politics in the Middle Ages. An Introduction to the Sources of Medieval Political Ideas*, Ithaca, Cornell Univ. Press, Νέα Υόρκη 1975, σ. 274 επ.

34. Ο Ακινάτης υποδεικνύει τη διάκριση δύο διακριτών πολιτειακών δομών στα πλαίσια της civitas: πρόκειται για τη βασιλική και την πολιτική διακυβέρνηση (*In Libros Politicorum Aristotelis Expositio*, 1.1). Στο σημείο αυτό ο Ακινάτης δεν προσφεύγει στην αριστοτελική προσομοίωση της εξουσίας προς τη φυσική υποταγή του σώματος στη ψυχή, αλλά προς τη μερικότερη, μη πλήρη υπαγωγή της επιθυμίας στη ratio (*In Libros Politicorum*, 1.3.64).

τον ίδιο τρόπο που η φυσική ωραιότητα οφείλει να τείνει προς την υπερφυσική αρμονία, εκφραστή της οποίας συνιστά το ιερατικό, κληρικό σώμα.³⁵ Αυτή η ρυθμιστική παρέμβαση της δυτικής Εκκλησίας συνέβαλε στην προοδευτική μεταλλαγή των προγενέστερων όρων νομιμοποίησης της εγκόσμιας εξουσίας, επενδύοντας με κανονιστικό περιεχόμενο την παπική-ιεροκρατική απαίτηση άμεσης υπαγόρευσης των προϋποθέσεων του εννόμου άρχειν.

Καθίσταται εκ των ανωτέρω προφανές ότι η Εκκλησία της μεσαιωνικής δυτικοευρωπαϊκής παράδοσης προβάλλει την καθολική αξίωση αναγόρευσής της σε κατεξοχήν πολιτική κοινωνία, η πληρότητα και η τελειότητα της οποίας (*societas perfecta*) την αναδεικνύει αυτοδικαίως ως την ύψιστη και πλέον περιεκτική ανθρώπινη κοινωνία.³⁶ Η δόμηση της χριστιανικής κοινωνίας οφείλει να εναρμονισθεί προς την κοσμική εκείνη αρχή, κατά την οποία κάθε πολυμορφία και πολλαπλότητα είναι αναγώγιμη προς μία μοναδικότητα, στο πλαίσιο της αυστηρώς ιεραρχικής διάρθρωσης του κόσμου. Η μεσαιωνική κοινωνική οργάνωση οφείλει να συνιστά απεικόνιση της υπερκόσμιας τάξης στη βάση της αναλογικής προσομοίωσης, γεγονός που συμβάλλει στη διασάφηση της μεσαιωνικής σύλληψης της εξουσίας ως φαινομένου με υπερβατικές καταβολές. Κάθε εξουσία απορρέει από την υπερφυσική σφαίρα με βάση δεδομένα επίπεδα διαβάθμισης, σε τρόπο ώστε οι ελάχιστονες εξουσίες διαμεσολαβούνται πάντοτε από τις υπέρτερες,³⁷ ενώ οι υπέρτερες μεταδίδουν έναν αριθμό ιδιωμάτων στις ιεραρχικώς υποκείμενες. Κατ' αυτόν τον τρόπο, μόνο μία δεδομένη σχέση υπαγωγής της εγκόσμιας στην εκκλησιαστική, παπική εξουσία προσδίδει στην κοσμική πολιτική αρχή την αναγκαία εκείνη δικαίωση με άξονα τη διασφάλιση της ενότητας της χριστιανικής κοινωνίας, στο πλαίσιο της αδιαμφισβήτητης νομικής κατοχύρωσης της ιεροκρατικής υπεροχής. Αντιθέτως όμως, κατά την οπτική του Ιωάννη εκ Παρισίων (*Jean Quidort*), η εγκόσμια αρχή δεν αντλεί τη νομιμοποιητική της δικαίωση από την εκκλησιαστική εξουσία. Και τούτο διότι τόσο η εγκόσμια όσο και η εκκλησιαστική εξουσία απορρέουν από μία υπέρτερη αρχή, ανεξαρτήτως η μία της άλλης. Αυτή η θεία, υπερκόσμια αρχή υποδεικνύει ταυτοχρόνως το πεδίο άσκησης της εκκλησιαστικής και της πολιτικής εξουσίας, με κριτήριο τη σαφή οριοθέ-

35. *De regimine christiano*, II, 7.

36. Στο ίδιο, II, 7.

37. *Aegidius Romanus, De ecclesiastica potestate*, II, 5.

τησή τους.³⁸ Η πνευματική εξουσία είναι υπέρτερη της κοσμικής, κατά τον ίδιο τρόπο που η ηθική διδασκαλία υπερέχει της γνωστικής διαδικασίας· το γεγονός αυτό ωστόσο δεν αναιρεί την ποιοτική ετερότητά τους ως δύο διακριτών ρυθμιστικών αρχών με διαφορετικά ποιοτικά ιδιώματα.³⁹ Οι ιεροκρατικές εκδοχές φαίνεται ότι ευδοκίμησαν, ως επί το πλείστον, σε παπικούς κύκλους ή μεταξύ σχολαστικών θεολόγων και κανονολόγων, ενώ εκπρόσωποι του θετού δικαίου, αλλά και άλλοι ρωμανιστές συγγραφείς, ακολούθησαν τη γνωστή δυϊστική ερμηνεία περί διάκρισης των εξουσιών.⁴⁰

β. Αρχές έννομης πολιτικής κυριαρχίας

Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που απασχόλησε τους μεσαιωνικούς σχολιαστές των πηγών της κλασικής αρχαιότητας είναι η διατύπωση προϋποθέσεων έννομης κυριαρχίας. Ήδη στα τέλη του δωδέκατου αιώνα διενεργείται μία πρώτη αναφορά στη θέση κατά την οποία η θεώρηση του ύπατου πολιτικού ανδρός (*Imperator*), ως μόνου κυρίαρχου (*dominus mundi*), συνεπάγεται την αναγόρευση του σε αποκλειστική πηγή εξουσίας, σε κατεξοχήν υπερχείμενη αρχή, ικανή να προβαίνει σε πράξεις νομοθετικού και εκτελεστικού περιεχομένου ταυτοχρόνως.

Οι παραπάνω επισημάνσεις εναρμονίζονται πλήρως προς τη θεμελιώδη παραδοχή ότι κάθε μορφή διακυβέρνησης οφείλει να ανάγεται ευθέως σε μία υπερβατική αρχή και να εκλαμβάνεται ως δεδομένη υπό του Θεού δυνατότητα ηγεμονικής κυριότητας. Κατά

38. Jean Quidort, *De potestate regia et papali*, κεφ. 5 και 13. Η σαφέστερη διάκριση την οποία προτείνει ο εν λόγω στοχαστής επιδέχεται δύο εξαιρέσεων. Πρώτον, η παπική μοναρχία και η εγγενής σε αυτήν απόλυτη εξουσία απορρέει άμεσα από τον Θεό, ενώ η ακριβής μορφή του εγκόσμιου άρχειν είναι ενδεχόμενη, συναρτώμενη προς ιστορικές, ενδοκοσμικές παραμέτρους. Κατά δεύτερον, σε αντίθεση προς την οικουμενικότητα της παπικής ρυθμιστικής δικαιοδοσίας, η εγκόσμια εξουσία ασκείται επί συγκεκριμένων εθνών.

39. Ο Jean Quidort θεωρείται, ως εκ τούτου, υπέρμαχος της δυϊστικής ερμηνείας και συνήγορος υπέρ αυτού του εθνικού κράτους. Βλ. ενδεικτικά, Jacques Krynen, *L'empire du roi. Idées et croyances politiques en France, XIIIe-XVe siècle*, ό.π., σ. 91-100, ιδίως σ. 93-97.

40. Αξίζει να υπενθυμισθεί εκ νέου ότι η ευδοκίμηση αυτών των νέων θεωρητικών αντιπαραθέσεων κατέστη δυνατή μετά την οριστική εγκατάλειψη του γελασιανού δόγματος *Duo Sunt*. Βλ. αναλυτικά: R.L. Benson, «The Gelasian Doctrine: Uses and Transformations», στον τόμο *La notion d'autorité au Moyen Age*, ό.π., σ. 13-44.

τη σαφέστατη διατύπωση του Ιωάννη του Salisbury στον *Πολικρατικό* του,⁴¹ έργο που εγράφη στα 1159, κάθε εγκόσμιος ηγεμόνας συνιστά μιαν επίγεια εικόνα της επουράνιας μεγαλοπρέπειας, με τέτοιο τρόπο ώστε να ίσεται υπεράνω των κανόνων του θετού δικαίου, μη υποκείμενος στη δικαιοδοσία τους. Αυτή η δεδομένη εφαρμογή της αρχής *princeps legibus solutus* στον δυτικό μεσαιωνικό κόσμο⁴² έχει όχι μόνο συγκεκριμένες πολιτειολογικές αλλά και νομικο-δικαιικές επιπτώσεις. Η οπτική αυτή, ενέχοντας τον κίνδυνο υποβάθμισης της σημασίας του ρωμαϊκού δικαίου χάριν της ελληνιστικής ιδέας περί εμπύχου νόμου⁴³ (*lex animata*), εντάσσεται στην ευρύτερη αυγουστίνηα θεώρηση της εξουσίας,⁴⁴ ως ανασχετικής της ανθρώπινης παρεκτροπής.⁴⁵

Απέναντι στην εν λόγω κυρίαρχη οπτική αναπτύσσεται σταδιακά ο αντίλογος και η έλλογη αμφισβήτηση. Ο διαπρεπής μεσαιωνικός σχολιαστής Azzone (1198-1230), αναφερόμενος στη νομοθετική λειτουργία και στο φορέα άσκησης της,⁴⁶ παρατηρεί ότι η εκχώρηση και μεταβίβαση εκ μέρους του ρωμαϊκού λαού ενός παρόμοιου δικαιώματος προς τον ηγεμόνα δεν κατέστη ποτέ πλήρης. Ασφαλώς αναγνωρίζεται ότι ο ηγεμόνας διαθέτει την έννομη δικαιο-

41. John of Salisbury, *Policraticus*, έκδοση C. Webb, 2 τόμοι, Οξφόρδη 1909, εν προκειμένω I, σ. 236: «in terris quaedam divinae maiestatis imago... magnum quid divinae virtutis declaratur inesse principibus».

42. Βλ. προς τούτο, J. Krynen, *L'empire du roi*, ό.π., σ. 390 επ., καθώς και A. Rigaudière, «Princeps legibus solutus est», στον τόμο *Hommages à Gérard Boulvert*, Νίκαια 1987, σ. 427-453.

43. Βλ. σχετικά, Artur Steinwenter, «ΝΟΜΟΣ ΕΜΨΥΧΟΣ. Zur Geschichte einer politischen Theorie», *Anz. d. Akad. d. Wiss. in Wien, phil.-hist. Kl.*, 83 (1946), σ. 250-268. Aalders, G.J.D., «ΝΟΜΟΣ ΕΜΨΥΧΟΣ», στον τόμο «Politeia und Respublica. Gedenkschrift R. Stark», *Palingenesis*, 4 (1969), σ. 315-329. E.R. Goodenough, «The political philosophy of Hellenistic Kingship», *Yale Classical Studies*, 1 (1928), σ. 53-102. Για τις μεσαιωνικές προεκτάσεις του εν λόγω δόγματος, βλ. L. Mayali, «Lex animata, rationalisation du pouvoir public et science juridique, (XIIe-XVe siècle)», στον τόμο A. Gouron - A. Rigaudière (επιμ.), *Renaissance du pouvoir législatif et genèse de l'Etat*, Μονπελιέ 1988, σ. 155-164. K. Pennington, *The Prince and the Law, 1200-1660. Sovereignty and Rights in the western Legal Tradition*, Univ. of California Press, Berkeley 1992.

44. Για μία αποτίμηση της αυγουστίνειας πολιτικής πρότασης, βλ. ενδεικτικά: H.X. Arquillière, *L'Augustinisme Politique. Essai sur la formation des théories politiques du Moyen Age*, Vrin, Παρίσι 2^η 1972, ειδικότερα κεφ. I και II. Al. Macintyre, *Quelle Justice? Quelle Rationalité?*, ό.π., κεφ. I.

45. John of Salisbury, *Policraticus*, ό.π., I, σ. 236-267.

46. Azzone, *Summa super codicem*, έκδ. M. Viora, Τορίνο 1966, III, 13, σ. 68.

δοσία (*juris dictio*), υπαγόρευσης νέων νόμων⁴⁷ (*merum imperium*) ο λαός όμως δεν παραιτήθηκε ποτέ από την άσκηση αυτού του δικαιώματος,⁴⁸ παρόλο που το τελευταίο περιήλθε με την πάροδο του χρόνου σε αχρησία.⁴⁹ Προς το σκοπό τεκμηρίωσης των θέσεων του, ο Azzone προσέφυγε σε μία διεξοδική ανάλυση του όρου *universitas* ως θεμελιώδους έννοιας του ρωμαϊκού δικαίου των συντεχνιών, εισάγοντας τη διάκριση μίας διττής σχέσης του ηγεμόνα προς τους υπηκόους του. Η διάκριση του λαού ως συλλογικής συσσωμάτωσης (*universitas*) και ως συνάρθρωσης ατόμων απολήγει στην αμφισημία της σχέσης του ηγεμόνα προς το λαό: *ut universis* και *ut singulis*, με συνέπεια την αδιαμφισβήτητη ηγεμονική υπεροχή έναντι μεμονωμένων ατόμων, αλλά και την υποδεέστερη θέση του έναντι της ολότητας του κοινωνικού σώματος, από το οποίο αντλεί την εξουσία του.⁵⁰

Οι επιδράσεις αυτών των θέσεων επεκτάθησαν και στη σφαίρα του κανονικού δικαίου κατά τη διερεύνηση της σχέσης του πάπα προς την ολότητα του εκκλησιαστικού σώματος.⁵¹ Στη σφαίρα του πολιτικού δικαίου σημειώθησαν περαιτέρω αναθεωρήσεις.⁵² Η έννοια της πολιτικής κυριαρχίας, καθώς οφείλουμε να υπογραμμίσουμε, δε συνδέεται κατ' ανάγκη με τη μεσαιωνική νομική ορολογία (*dominium, juris dictio*), αλλά, πρωτευόντως, με έννοιες αντλούμενες από το πεδίο του ρωμαϊκού δικαίου (*auctoritas, maiestas*). Ως εκ τούτου, η νομική υπόσταση συλλογικών συσσωματώσεων προσδίδει σε αυτές ορισμένα δικαιώματα αντιπροσώπευσης και εκλογής σε αξιώματα με βάση την αρχή της αυτο-διακυβέρνησης, αλλά δεν τις καθιστά αυτόνομες πολιτικές οντότητες. Η διεκδίκηση της οργανωτικής αυτονομίας των ιταλικών πόλεων-κρατών έναντι της αυτοκρατορικής εξουσίας δεν τους προσδίδει αυτομάτως το *status* της πολιτικής κυριαρχίας. Τούτο καθίσταται εφικτό

47. Οι δικαιοδοσίες αυτές συνάγονται από την περιφέρη αρχή *lex regia*: βλ. διεξοδικά: H. Morel, «La place de la "Lex Regia" dans l'histoire des idées politiques», στον τόμο M. Ganzin (επιμ.), *L'influence de l'Antiquité sur la pensée politique européenne*, Εξ-αν-Προβάνς, 1996, σ. 159-174.

48. Azzone, *Lectura super codicem*, έκδ. M. Viora, Τορίνο 1966, I, 14, 11, σ. 44.

49. Στο ίδιο εδάφιο VIII, 53,2, σ. 671.

50. Στο ίδιο.

51. B. Tierney, *Foundations of Conciliar Theory*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 1955, σ. 132-153.

52. Βλ. διεξοδικά, Q. Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought*, 2 τόμοι, Cambridge 1978, τόμος I, The Renaissance, σ. 53-65.

μόλις στα τέλη του 13ου αιώνα, με την παγίωση μιας νέας πολιτικής πραγματικότητας στη βόρεια Ιταλία. Το δικαίωμα νομοθετικού αυτοπροσδιορισμού αναγνωρίζεται πλέον από τη νομική ερμηνευτική διάνοηση στις αυτόνομες πόλεις, οι οποίες αποκτούν, κατά τον 14ο αιώνα, τη θεωρητική νομομοποίηση θέσπισης νόμων μη κατ' ανάγκη συμβατών προς το ρωμαϊκό δίκαιο, αλλά σαφώς μη αντιτιθέμενων προς την έννοια του φυσικού δικαίου, συμφώνως προς την αρχή ότι κάθε *civitas* προσδιορίζει το δικό της πολιτικό δίκαιο. Κατά τον διαπρεπή νομομαθή Bartolus του Sassoferrato (1314-1357), η αρχή της έννομης κυριαρχίας δεν εξαντλείται στο νομικο-δικαικό της περιεχόμενο, αλλά επεκτείνεται και στη σύλληψη των πόλεων ως αυτοτελών δημοσιονομικών οντοτήτων, μη εξαρτωμένων από υπερκείμενες πολιτικές ολότητες. Οι θέσεις αυτές ενέχουν ιδιαίτερη σημασία για τη διαμόρφωση ενός εκλογικευμένου δημοσίου δικαίου, ικανού να διενεργήσει την ταύτιση κάθε έννομης πολιτικής κυριαρχίας προς τη δυνατότητα αυτοκαθορισμού των προϋποθέσεων της συλλογικής συμβίωσης, εκ μέρους των τοπικών κοινωνιών. Οι διαπιστώσεις αυτές, μεταφερόμενες στο πολιτικό πεδίο, οδηγούν στη ριζική διάκριση μεταξύ νομοθετικής εποπτικής αρχής και εκτελεστικής δυνατότητας εφαρμογής και επιβολής αυτών των νόμων. Πραγματικό νομοθέτη, πρωταρχική και κατεξοχήν αρμόδια νομοθετική αρχή συνιστά η ολότητα του κοινωνικού σώματος, η συσσωμάτωση (*universitas*) των πολιτών θεωρουμένων ως ενιαίο σύνολο.⁵³

53. Πρόκειται για την περίφημη αρχή *civitas sibi princeps*: βλ. Bartolus, *Opera omnia*, Turin 1577 και Basel 1588, στο οποίο έργο περιλαμβάνονται τα σχόλια του συγγραφέα στον Ιουστινιάνειο Πανδέκτη (Digest). Βλ. περαιτέρω, J. Kirshner, «*Civitas sibi Faciat Civem*. Bartolus of Sassoferrato's Doctrine on the making of a citizen», *Speculum*, 48 (1973), σ. 694-713. Στο ίδιο περιβάλλον των ιταλικών πόλεων αναδύεται και μία ιδιαίτερη μορφή πολιτικο-θρησκευτικής συμβολικής, με άξονα την αποθέωση των επιτευγμάτων του δομινικανικού τάγματος στον αγώνα προς εδραίωση της κληρικής ισχύος· βλ. σχετικά: D. Russo, «Religion civique et art monumental à Florence au xive siècle», στον τόμο A. Vaucher (επιμ.), *La religion civique à l'époque médiévale et moderne*, École française de Rome, Ρώμη 1995, σ. 279-296.

4. ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ

Το πρότυπο συσσωμάτωσης που προβάλλει το μεσαιωνικό κανονικό δίκαιο είναι κατά πολύ συνθετότερο. Η συστηματικότερη προσέγγιση της δομής του κανονικού δικαίου αποκαλύπτει τη συνύπαρξη δύο ειδών εκπροσώπησης μέσω του επισκοπικού θεσμού, ι-διδιαιτέρως σημαντικών για τη διαμόρφωση της μεταγενέστερης πολιτειολογικής σκέψης. Πρόκειται για εκείνη την αντιπροσώπευση ως υποστασιοποίηση της σύνολης κοινότητας στην ιεραρχική κορυφή της, όπως και για την εκπροσώπηση ως εκχώρηση εξουσίας, διενεργούμενη από μία κοινότητα προς ένα θεσμικό πληρεξούσιο της. Ο επίσκοπος και η εκκλησιαστική σύνοδος εθεωρούντο ως τα όργανα διακυβέρνησης της Εκκλησίας. Για τη νομική σκέψη όμως, δεν έπαυσε να υφίσταται μία ορισμένη πιθανότητα μεταφοράς της επισκοπικής εξουσίας στη σύνοδο, με βάση την άμεση εφαρμογή αυτού του είδους του δικαίου των συντεχνιών στα γενικότερα προβλήματα εκκλησιαστικής διακυβέρνησης. Στο πλαίσιο αυτών των δικαϊκών ρυθμίσεων, ο επίσκοπος εκλαμβάνεται τουλάχιστον ως ισότιμος εταίρος προς τη συσσωμάτωση που διαμορφώνεται από την ολότητα των συνοδικών εκπροσώπων, η δε επισκοπική συγκατάθεση κρίνεται ως απαραίτητη για τη νομιμοποίηση κάθε μείζονος πράξης της συνοδικής ολότητας. Η γενίκευση αυτού του υποδείγματος συσσωμάτωσης δεν υπεδήλωνε μία δυνατότητα δόμησης της Εκκλησίας στη βάση ενός καθαρού ρεπουμπλικανισμού, αλλά, αντιθέτως, εδραζόταν σε ένα σύνθετο δόγμα περιορισμένης μοναρχικής, υπό στενή έννοια, μεικτής διακυβέρνησης.⁵⁴

Η υποβάθμιση της αρχής της συνοδικότητας ενίσχυσε την ιεροκρατική αξίωση που προέβαλε η Εκκλησία. Για τον Ιννοκέντιο τον IV, η έννοια της καθολικής παπικής μοναρχίας υπεδήλωνε μία γενικευμένη έννομη δικαιοδοσία και απόφαση επί παντός⁵⁵ (*de iure*). Ο Aegidius Romanus υπεστήριξε εμφανώς ότι κάθε ιδιοκτησιακό δικαίωμα, αλλά και κάθε δικαίωμα έννομης διακυβέρνησης απέρρεε ευθέως εκ του πάπα, ως ύψιστης νομιμοποιητικής αρχής. Η θεοκρατική αυτή επιχειρηματολογία υπήγαγε στην ευρύτερη έννοια της έννομης κυριότητας (*dominium*) τις υπάλληλες έννοιες της έννομης

54. B. Tierney, *Religion et droit dans le développement de la pensée constitutionnelle*, ό.π., σ. 43.

55. Στο ίδιο, σ. 49.

δικαιοδοσίας και της ιδιοκτησίας, γεγονός μη αποδεκτό για την προγενέστερη κανονολογική σαφή διαφοροποίηση των εν λόγω εννοιών.⁵⁶ Και τούτο διότι η άσκηση ενός ιδιοκτησιακού δικαιώματος δε θεωρείται ταυτόσημη της έννομης δικαιοδοσίας επί ενός αγαθού, επειδή, κατά τη διατύπωση του Jean Quidort, η έννομη απόφαση, η δικαιοδοσία των ηγεμόνων προς κρίση και διευθέτηση ατομικών διαφορών δεν ισοδυναμεί προς την ιδιοκτησία ή κυριότητα του εν λόγω αγαθού.⁵⁷ Κατά τον ίδιο συγγραφέα, παρ' όλη τη θεία προέλευση του παπικού θεσμού, η υποστασιοποίησή του σε ένα συγκεκριμένο πρόσωπο υποδηλώνει την ανθρώπινη συνέργεια, αλλά και τη δυνατότητα απέκδυσης του παπικού λειτουργήματος από ένα ορισμένο πρόσωπο μέσω μιας ανθρώπινης απόφασης. Απέναντι στην άποψη ότι μόνο ο Θεός μπορεί να άρει την παπική *jurisdictio*, ο Jean Quidort προβάλλει το επιχείρημα ότι επιβάλλεται η διάκριση μεταξύ έννομης δικαιοδοσίας ως εγγενούς και συστατικής του παπικού λειτουργήματος και του υποστασιοποιημένου φορέα της.⁵⁸

Η μεταφορά αυτών των νομολογικών σχηματοποιήσεων στο χώρο της μεταγενέστερης πολιτικής θεωρίας θίγει τα ευρύτερα ζητήματα των καταβολών της έννομης απόφασης και της εμφάνισης μιας γενικευμένης θεωρίας της συναίνεσης των κοινωνιών.⁵⁹ Το πρόβλημα των απαρχών, στην ιεραρχική εκδοχή του, τίθεται με ιδιαίτερη έμφαση από τον Ιννοκέντιο τον IV, για τον οποίο η εκκλησιαστική αυθεντία, το άμεσο θεϊκό/υπερβατικό δίκαιο και η αιρετή διακυβέρνηση συνιστούν τρεις εναλλακτικές πηγές πολιτικής νομιμοποίησης.⁶⁰ Αξιοσημείωτη είναι η εμφάνιση ενός ιεραρχικού δόγματος, το οποίο δεν εξαντλείται μόνο στη μεσαιωνική Εκκλησία αλλά, επί πλέον, αντανακλά την ιδιαιτερότητα της κοινωνικής συνείδησης· για την τελευταία, η αντίληψη μιας θεϊκά διατεταγμένης ιεραρχίας δεν περιορίζεται μόνο στα όρια της αφηρημένης θεωρητικής της σύλληψης, αφού συνιστά άμεσο εμπειρικό δεδομένο, συναγόμενο από την παρατήρηση του φυσικού κόσμου.⁶¹

Καθίσταται ως εκ τούτου εμφανές ότι η πολιτική νομιμοποίηση, μέσω της αναφοράς στην ιεραρχική δόμηση του κόσμου, αποτέλεσε

56. Στο ίδιο, σ. 48-49.

57. J.A. Watt, *John of Paris. On royal and papal power*, Τορόντο 1971, σ. 106.

58. B. Tierney, *ό.π.*, σ. 50.

59. Στο ίδιο, σ. 58 επ.

60. Στο ίδιο, σ. 52.

61. Στο ίδιο, σ. 62.

κύριο γνώρισμα κάθε αντιμεταρρυθμιστικής προσπάθειας. Η παπική θεοκρατία δεν κατέστη εντούτοις η μόνη μορφή ιεραρχικού δόγματος, κατά τον 13ο αιώνα, στο βαθμό που το εν λόγω δόγμα, συνδεδεμένο προς τις μεσαιωνικές αντιλήψεις περί μοναρχίας ενός θεϊκού δικαίου, συνέβαλε στη δικαίωση της υφιστάμενης δόμησης της κοινωνίας. Οι απόψεις αυτές, αποτρέποντας κάθε επίκληση των εννοιών της συγκατάθεσης και της αντιπροσώπευσης, προέβαλαν την ευρύτατα διαδεδομένη πεποίθηση περί ενός ιεροκρατικώς διερχομένου δυϊσμού, ασκώντας άμεση επίδραση στη μεσαιωνική πολιτική εκκλησιολογία.⁶² Για την τελευταία, όπως αναδύεται στο έργο του Laurentius Hispanus,⁶³ η παπική απόλυτη κυριαρχία θεμελιώνεται στο γεγονός ότι η παπική βούληση ενσωματώνει τη θεία βούληση με τέτοιο τρόπο ώστε κάθε παπική επιλογή εγείρει καθολικές αξιώσεις ορθότητας και αλήθειας, μη επιδεχόμενη αμφισβητήσεων. Ο ισχυρισμός ότι η βούληση αυτή στρέφεται μόνο προς την επίτευξη του αγαθού δεν αναιρεί τη θεώρηση του πάπα ως εμπύχου νόμου ή, ακριβέστερα, ως θεανθρώπινου νομοθέτη.⁶⁴ Η παπική αυτή κυριαρχική βούληση, αν και προσανατολισμένη προς την επιτέλεση του ορθού, δεν παύει να μην επιδέχεται την υπαγωγή της σε δεσμωτικούς περιορισμούς ή οριοθετήσεις. Αυτή η υποθετική εγγενής ορθότητα του παπικού πράττειν θα μετριασθεί μέσω της εισαγωγής εννόμων δεσμεύσεων της παπικής εξουσίας, κατά το αριστοτελικό πρότυπο διακυβέρνησης, αλλά η δεσποτική υφή της παρέμενε αναλλοίωτη, κατά την επισήμανση του Alain της Lille.⁶⁵

62. Στο ίδιο, σ. 62-63.

63. Βλ. αναλυτικά, K. Pennington, *Pope and Bishops. The papal monarchy in the twelfth and thirteenth centuries*, Philadelphia 1984, σ. 15-36.

64. M. Wilks, «Legislator Divinus - Humanus. The medieval Pope as Sovereign», στον τόμο P. Guichard - J.M. Poisson - M. Rubellin (επιμ.), *Papauté, Monachisme et Théories Politiques*, τόμ. 1, *Le pouvoir et l'institution ecclésiastique, Etudes d'histoires médiévales offertes à Marcel Pacaut*, Presses Univ. de Lyon/Centre d'Histoire et d'Archéologie Médiévales, Λυών 1994, σ. 181-195. Με τον τρόπο αυτό διακυβεύεται και καταλύεται και αυτή η μεσαιωνική έννοια της ελευθερίας: βλ. περαιτέρω, R.L. Benson, «Libertas in Italy (1152-1226)», στον τόμο *La notion de liberté au Moyen Age, Islam, Byzance, Occident*, Les Belles Lettres, Παρίσι 1985, σ. 191-213. Βλ. επίσης, F.X. Putallaz, *Insolente liberté: controverses et condamnations au XIIIe siècle*, Cerf, Παρίσι 1996. Al. de Libera, *Penser au Moyen Age*, Seuil, Παρίσι 1991, σ. 86 επ.

65. Wilks, «Legislator Divinus - Humanus», ό.π., σ. 194-195. Πρόκειται για το έργο του Alain της Lille, *Anticlaudianus*, viii, 196-197, μτφρ. J. Sheridan, Τορόντο 1973, σ. 178.

5. Η ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

Η αριστοτελική επίδραση καθίσταται πρόδηλη σε ένα σύνολο μεσαιωνικών πολιτειολογικών πραγματειών, που διενεργούν μία ουσιαστική παραδειγματική τομή στην πολιτισμική ιστορία και την ιστορία των ιδεών του δυτικοευρωπαϊκού Μεσαίωνα. Η εισαγωγή ενός πρωτογενούς εκκοσμικευτικού προβληματισμού, εγγενούς στον μεσαιωνικό πολιτικό στοχασμό, διαφαίνεται στην προσπάθεια αρκετών συγγραφέων να προσδιορίσουν εκ νέου τη φύση και τους στόχους κάθε πολιτικής κοινωνίας, εγκαταλείποντας την προγενέστερη δυϊστική σχηματοποίηση της πολιτικής ιστορίας με όρους ασύμβατων και ασύμμετρων πολιτικών δομών. Η στροφή υπέρ της εγγενούς αξίας της συλλογικής συνύπαρξης εδράζεται στην κατάρριψη της δεσποζουσας αυγουστίνας υπόθεσης ότι κάθε μορφή εννόμου άρχειν επεβλήθη από θεία επιταγή ως απλό αντίδοτο προς θεραπεία της ανθρώπινης αμαρτίας και της ανυπακοής έναντι του θείου νόμου.⁶⁶ Αντιθέτως, η μεσαιωνική πολιτειολογική διερώτηση απορρέει από το θεμελιώδες αξίωμα ότι κάθε δυνατότητα συλλογικού διάγειν συνιστά φυσική τάση της ανθρωπότητας,⁶⁷ καθώς και ότι η διαμόρφωση μιας πολιτικής κοινότητας προς διασφάλιση θεμελιωδών υπαρκτικών αναγκών αναδύεται *φύσει* και δεν επιβάλλεται *θέσει* στην κοινωνική συμβίωση.⁶⁸ Μία ανάλογη πολιτική συσσωμάτωση (*communicationes politicae*) όχι μόνο δεν αντιβαίνει αλλά, αντιθέτως, συμβάλλει στην προαγωγή και εκπλήρωση των σημαντικότερων επιδιώξεων της συμβίωσης, τη διασφάλιση της ειρήνης, την αποτροπή της πολυδιάσπασης του κοινωνικού ιστού και την απίσχανση των κοινωνικών συγκρούσεων.⁶⁹ Καθήκον της πολιτικής κοινωνίας καθίσταται, ως εκ τούτου, η διαμόρφωση ενός λειτουργικού πλαισίου ασφαλείας, εντός του οποίου είναι δυνατή η υλοποίηση της συλλογικής στοχοθεσίας και η επίτευξη της ευημερίας των μελών της κοινωνίας αυτής.⁷⁰

66. Βλ. διεξοδικά, H.X. Arquillière, *L'augustinisme politique*, ό.π., ειδκ. σ. 60 επ.

67. Θ. Ακινάτης, *De regimine principum*, I.1, έκδοση, R.M. Spiazzi, Τορίνο 1973, σ. 257: «naturalae autem est homini ut sit animal sociale et politicum, in multitudine vivens».

68. Στο ίδιο, I.2, σ. 259: «in civitate vero, quae est perfecta communitas».

69. Στο ίδιο, I.3, σ. 259. Henri de Rimini, *Tractatus de quatuor virtutibus cardinalibus* II.3, fol. 28^r. Aegidius Romanus, *De regimine principum*, III, 2.3.

70. Θ. Ακινάτης, *De regimine principum*, I.15, σ. 274. πρβλ. Μαρούλιου της Πά-

Οι συνέπειες των παραπάνω διαπιστώσεων είναι σαφώς καταλυτικές. Για μία δεδομένη παράδοση πολιτικού στοχασμού (Ακινάτης, Aegidius Romanus, Henri de Rimini), η συνηγορία υπέρ μιας ορισμένης μορφής μοναρχικής διακυβέρνησης (*regimen regni*)⁷¹ δε συνδέεται πλέον προς την πεποίθηση υπερβατολογικής πλαισίωσης της ηγεμονικής εξουσίας, ως φυσικής μορφής πολιτικής κυριότητας. Αντιθέτως, για τους συγκεκριμένους στοχαστές η προσφυγή στην ιστορική εμπειρία είναι η μόνη ικανή να προσφέρει τα αναγκαία πραγματολογικά ερείσματα υπέρ μιας παρόμοιας προτίμησης. Κατά συνέπεια, η θεωρητική επίκληση ενός ορισμένου είδους άριστης διακυβέρνησης πρέπει να τυγχάνει της αναγκαίας εμπειρικής επίρρωσης, γεγονός που υποχρεώνει τον Ακινάτη να προβεί σε μία κριτική αποτίμηση του μοναρχικού ιδεώδους με κριτήριο την ποιότητα της προαγωγής του κοινού οφέλους,⁷² προκειμένου να διατυπώσει την τελική προτίμησή του υπέρ μιας ορισμένης μορφής μεικτής πολιτειακής διακυβέρνησης.⁷³ προς την τελευταία φαίνεται ότι εναρμονίζεται πληρέστερα το πολιτειακό πρότυπο της ενετικής δημοκρατίας.⁷⁴

Η οριστική και σαφής προτίμηση προς μία διευρυμένη μορφή μεικτής πολιτειακής οργάνωσης (*regimen mixtum*) συναντάται ευρύτατα στη μεσαιωνική πολιτειολογική σκέψη.⁷⁵ Ο Πτολεμαίος της Lucca (ca 1236-1327) διακρίνοντας τρία θεμελιώδη είδη διακυβέρ-

---

δουα, *Defensor Pacis*, I.4.3, στο οποίο έργο προσδιορίζεται η *causa finalis civitatis*, η ύστατη υπαρκτική αιτία της civitas, ως το ιδεώδες ενός ενάρετου συλλογικού διάγειν (*ad hoc enim homines congregantur ut simul bene vivant*).

71. Θ. Ακινάτης, *De regimine principum* I, 4 (σ. 260): «sicut autem regimen regis est optimum»· του ίδιου, *Summa theologiae*, I.II.105.1: «regnum est optimum regimen». Πρβλ. Henri de Rimini, II,12, fol. 36^r. Aegidius Romanus, *De regimine principum*, III.2.3.: «regnum est optimus principatus».

72. Θ. Ακινάτης, *De regimine principum* I.5., σ. 262.

73. Θ. Ακινάτης, *Summa theologiae*, I-II, 95.4.3. Henri de Rimini, II, 15, fol. 37^r: «principatus mixtus extribus est optimus», δεδομένης της ηγεμονικής εκλογής (principes eliguntur).

74. Henri de Rimini, στο ίδιο (fol. 37^r). Η ενετική πολιτειακή οργάνωση χαρακτηρίζεται (fol.38^r, εδάφιο II,16) ως *regimen optimatum και politia populi*.

75. Βλ. αναλυτική διαπραγμάτευση του προβλήματος στο J.M. Blythe, *Ideal Government and the Mixed Constitution in the Middle Ages*, N.J. Princeton Univ. Press, Princeton 1992· του ίδιου, «The Mixed Constitution and the distinction between regal and political power in the work of Thomas Aquinas», *Journal of the History of Ideas*, 47 (1986), σ. 547-565.

νησης (μοναρχική, αριστοκρατική, δημοκρατική πολιτεία), με βάση την αριστοτελική τυπολογία των πολιτευμάτων, καταλήγει σε ανάλογα συμπεράσματα.⁷⁶ Αποστασιοποιούμενος στη συνέχεια από την αριστοτελική παράδοση, υποστηρίζει ότι η θεμελιώδης διάκριση συνίσταται στη σαφή οριοθέτηση της *res publica* εν σχέσει προς δεσποτικές μορφές πολιτικής οργάνωσης, συμπεριλαμβανομένου του μοναρχικού δεσποτισμού.⁷⁷ Το στοιχείο της πολιτικής αυτεπίγνωσης αποτελεί, στην ως άνω προοπτική, ίδιο γνώρισμα της πολιτικής ταυτότητας των ιταλικών πόλεων-κρατών.⁷⁸ Ανάλογες διαπιστώσεις εκφράζει ο Πέτρος της Auvergne (1240-1304), ο οποίος αποδίδει έμφαση στο ρόλο του πλήθους, όχι απλώς ως σταθεροποιητικής παραμέτρου της *civitas*, αλλά και ως συντεταγμένης δύναμης επηρεασμού των πολιτικών αποφάσεων.⁷⁹ Αλλά και ο Engelbert του Admont (ca 1250-1331), παρά τη διαφορετική οπτική του σε ζητήματα διακυβέρνησης,⁸⁰ υποστηρίζει ότι η μεικτή πολιτειακή οργάνωση προσφέρει τα εχέγγυα σύστασης μιας άριστης πολιτείας, απαραίτητο προαπαιτούμενο της οποίας είναι η συνεκτίμηση της λαϊκής συγκατάθεσης. Χρησιμοποιώντας ένα πραγματιστικό κριτήριο αποτίμησης της ποιότητας του κοινωνείν, ο Engelbert υποστηρίζει ότι μόνη η προαγωγή του κοινού αγαθού και η αναφορά στη συλλογική βούληση, τις ιδιαίτερες παραδόσεις και βιοτικές συνθήκες, συμβάλλει στην προαγωγή της ίδιας της πολιτείας.⁸¹ Στον Μαρσίλιο της Πάδουα όμως θα τεθεί με ιδιαίτερη έμφαση το πρόβλημα της λαϊκής κυριαρχίας. Κάθε μορφή διακυβέρνησης εδραιώνει τις δικές της αξιώσεις εγκυρότητας μόνον όταν ε-

76. Πτολεμαίος της Lucca, *De regimine principum* IV,1 (εις Thomas Aquinas, *Opuscula Omnia* έκδοση R.P. Joannes Perrier, σ. 221-445, τόμ. Α', *Opuscula philosophica*, Παρίσι, 1949), εν προκειμένω σ. 325.

77. Στο ίδιο, IV,8, σ. 336, με αναφορά στη διάκριση *regimen politicum* και *regimen despoticum*.

78. Στο ίδιο.

79. J.M. Blythe, *Ideal Government and the Mixed Constitution*, ό.π., σ. 91.

80. Ο Engelbert ισχυρίζεται ότι η ύπαρξη ενός μοναρχικού στοιχείου συμβάλλει στη δυνατότητα έλλογης, σύμφωνης προς το λόγο, διακυβέρνησης, ενώ η παρουσία του αριστοκρατικού στοιχείου υποδηλώνει τη δυνατότητα της σύννομης προς την αρετή πολιτειακής συγκρότησης. Η εμφάνιση μιας δημοκρατικής συνιστώσας εδράζεται, κατά τον ίδιο στοχαστή, στη συγκατάθεση της πλειοψηφίας, την οποία αναρριεί η ολιγαρχική οργάνωση στη βάση της διαδοχής, της κληρονομικής μεταβίβασης, της εξουσίας ή του πλούτου. Engelbert του Admont, *De regimine principum*, 1.7-9, 20-25.

81. Blythe (1992), σ. 138.

ναρμονίζεται προς τη λαϊκή βούληση.⁸² Η διατύπωση της τελευταίας αποκρυσταλλώνεται στην αναφαίρετη λαϊκή επιλογή ενός εκ των υπάρχοντων ειδών διακυβέρνησης, μεταξύ των οποίων όμως ένα και μόνο αναδεικνύεται άριστο: το μεικτό πολίτευμα.⁸³ Εξάλλου, μία ορισμένη τάση της σχολαστικής σκέψης προήγαγε μία σαφή θεωρητική σύλληψη της ουσιαστικώς συμβασιακής υφής της λαϊκής εξουσίας. Το ρεύμα αυτό διατυπώνει την πεποίθηση ότι η μετάβαση από τη συλλογικότητα της *communitas/universitas* στη *societas* υποδηλώνει την εδραίωση ενός κοινωνιακού δεσμού ο οποίος, στα όρια της μεσαιωνικής εννοιολογίας, προϋποθέτει την εκούσια, συμβολαϊκή συμμετοχή.⁸⁴ Κατ' ανάλογο τρόπο, η ανάδυση μιας συμβολαϊκής θεώρησης του θρησκευτικού θεσμού, μη αποδεκτή από τη δεσπόζουσα θωμιστική ορθοδοξία, εξελάμβανε την Εκκλησία ως κοινωνιακή δομή, η οποία απαιτεί τη βολονταριστική συγκρότηση συμβαλλομένων υποκειμένων και την αναγνώριση της ικανότητάς τους να συνέχουν μία σχέση συστατική αυτού του θεσμού.⁸⁵ Η απολυταρχική προοπτική, αντιθέτως, αντιμέτωπη προς το συμβασιακό δόγμα και στοχεύοντας στη μετουσίωση των ατομικών βουλήσεων εντός του κοινού αγαθού, καθίσταται πρόδρομος της γένεσης του μοντέρνου Κράτους.⁸⁶

82. Μαρσίλιος της Πάδουα, *Defensor Pacis* 1.8.2, στο πλαίσιο αναφοράς στη σύζευξη των κριτηρίων του κοινού αγαθού και της ανάγκης διατύπωσης της λαϊκής βούλησης, η έλλειψη των οποίων επιφέρει την παθολογική λειτουργία της πολιτείας. Εξ αυτών, υψηλότερη θέση κατέχει η συναίνεση των υπηκόων (*Defensor Pacis* 1.9.5).

83. Blythe (1992), σ. 202.

84. Πρόκειται για την ιδιαίτερη συμβολή του John Baconthorpe (στα 1330), αναφερόμενη σε μία *societas credentium* ως κοινωνίας πιστών που διασφαλίζει τη μυστηριακή μετοχή, της οποίας η Εκκλησία δεν απονέμει παρά μόνο τη δυνητική έκφρασή της. Η κοινωνιακή σύλληψη της Εκκλησίας εδράζεται, ως εκ τούτου, σε μία συμβολαϊκή αντίληψη των μυστηριακών πράξεων. Ακόμη και η ίδια η κατανόηση της θείας πραγματικότητας αποτελεί αντικείμενο συναψης ενός συμβολαίου μεταξύ θεού και γνωστικού υποκειμένου. Βλ. διεξοδικά: Al. Boureau, «Pierre de Jean Olivi et l'émergence d'une théorie contractuelle de la royauté au XIIIe siècle», στον τόμο J. Blanchard (επιμ.), *Représentation, pouvoir et royauté à la fin du Moyen Age*, Picard, Παρίσι 1995, σ. 165-175, εν προκειμένω σ. 172-173.

85. Al. Boureau, Pierre de Jean Olivi, *ό.π.*, σ. 175.

86. Η σχετική βιβλιογραφία είναι ευρύτατη. Βλ. ενδεικτικά: J. Krynen, «Les légistes idiots-politiques». Sur l'hostilité des théologiens à l'égard des juristes en France au temps de Charles V», στον τόμο *Théologie et droit dans la science politique de l'Etat moderne*, Ρώμη 1991, σ. 171-198. M. Villey, «Politique et loi dans la *Somme Théologique* de Thomas d'Aquin», στο N. Coulet - J.P. Genet (επιμ.), *L'Etat*

6. ΑΥΘΕΝΤΙΑ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ: ΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Οι τελευταίες δεκαετίες του δεκάτου-τετάρτου αιώνα συνέπεσαν με την εκδήλωση μιας πρωτοφανούς κρίσης στη δομή της δυτικής Εκκλησίας, που αφορούσε στη διερεύνηση της εκ μέρους του εκκλησιασματος δυνατότητας αμφισβήτησης, αυτής της παπικής εξουσίας. Το ειδικότερο ερώτημα που τίθεται σχετιζόταν προς τη δυνατότητα προσδιορισμού εκείνων των εννόμων πλαισίων, πέραν των οποίων η άσκηση της πνευματικής εξουσίας στερείται ουσιαστικής νομιμοποίησης και ο πραγματικός φορέας της καθίσταται αυτομάτως έκπτωτος του πνευματικού αξιώματος.

Η επίλυση ενός παρόμοιου προβλήματος αποδεικνύεται, για τα προϋποθετικά πλαίσια της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, ιδιαίτερος δυσχερής. Ήδη στα 1190, ο διαπρεπής υπομνηματιστής του *Decretum* Huguccio της Πίζα (ca. 1180-1210) προσέφερε μία πρώτη σχηματοποίηση του ζητήματος, επισημαίνοντας ότι η Εκκλησία ως συλλογικότητα βίου (*universitas*) οφείλει να διαθέτει τα αναγκαία μέσα προάσπισης και διασφάλισης της αυτονομίας της πνευματικής της υπόστασης και της γενικότερης ευημερίας της, την οποία όμως θα έθετε σε κίνδυνο κάθε εκκλησιαστική πολιτική βίας και αυθαιρεσίας.⁸⁷

Στην τελευταία αυτή περίπτωση παρέχεται, σε μία γενική εκκλησιαστική σύννοδο ως αντιπροσωπευτικού σώματος της Εκκλησίας, η δυνατότητα καθάρσεως του ύπατου εκκλησιαστικού ανδρός από

---

moderne: territoires, droit, système politique, éd. CNRS, Παρίσι, 1991. J. Krynen, «Genèse de l'Etat et histoire des idées politiques en France à la fin du Moyen Age», στον τόμο *Culture et idéologie dans la Genèse de l'Etat Moderne*, Ecole française de Rome, Ρώμη 1985, σ. 395-412. J. Verger, «Le transfert des modèles d'organisation de l'Eglise à l'Etat à la fin du Moyen Age», στον τόμο J.-Ph. Genet - B. Vincent (επιμ.), *Etat et église dans la Genèse de l'Etat Moderne*, Μαρσίτη, 1986, σ. 31-39. M. Villey, «La théologie de Thomas d'Aquin et la formation de l'Etat Moderne», στον τόμο J.-Ph. Genet - J.Yv. Tilliette (επιμ.), *Droit et théologie dans la science politique de l'Etat Moderne*, Ρώμη 1990. M.H. Jullien de Pommerol, «Textes politiques dans la bibliothèque des Papes d'Avignon», στον τόμο J.-Ph. Genet (επιμ.), *L'Etat moderne. Genèse, bilans et perspectives*, Έκδοση Πρακτικών συνεδρίου του CNRS (19/20 Σεπτεμβρίου 1989), Παρίσι, 1990, σ. 207-216.

87. Βλ. αναλυτικά, B. Tierney, *Foundations of the conciliar theory*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 1955· του ίδιου, *Origins of papal infallibility, 1150-1350. A study on the concepts of Infallibility, Sovereignty and Tradition in the Middle Ages*, Leiden 1972, σ. 31-44.

την άσκηση των πνευματικών καθηκόντων του, λόγω παραβίασης θεμελιωδών κανονιστικών αρχών και επιταγών.⁸⁸

Το επόμενο βήμα αφορά την εκ μέρους μεσαιωνικών συγγραφέων υιοθέτηση και εφαρμογή θεωριών λαϊκής, μη κληρικής κυριαρχίας στην Εκκλησία. Αιώνες αργότερα, στα 1417, ο καρδινάλιος Pierre d'Ailly (1352-1420) επαναλαμβάνει την ισχύουσα άποψη ότι η υπέρτατη εξουσία πνευματικής δικαιοδοσίας ανακεφαλαιώνεται στον ρωμαίο ποντίφικα ως διάδοχο του αποστολικού έργου, και ότι μόνο η υποτύπωση αυτής της πνευματικής ισχύος συναντάται κατ' αντιστοιχία σε θεσμικές δομές, όπως η καθολική, οικουμενική Εκκλησία και η αντιπροσωπευτική γενική εκκλησιαστική σύνοδος.⁸⁹ Το συνοδικό πρόταγμα, αντιθέτως, προβάλλεται ιδιαίτερω από τον Gerson (1363-1429), ο οποίος εκλαμβάνει την Εκκλησία ως τελειότητα συλλογικής συσσωμάτωσης (*perfecta communitas*), υπό αριστοτελική έννοια, διαθέτουσα πλήρη αυτονομία κατά την επιδίωξη ενός επιλεχθέντος σκοπού.⁹⁰

Αν όμως η Εκκλησία δε συνιστά παρά μόνο ένα είδος στο πλαίσιο του ευρύτατου γένους πολιτικών κοινωνιών, έπεται ότι επιβάλλεται η υιοθέτηση κριτηρίων νομιμοποίησης αναλόγων προς την περίπτωση εγκόσμιων μορφών διακυβέρνησης. Ο πάπας οφείλει να αντλεί το αξιωμα του από την Εκκλησία, ως προεξέχουσα μορφή ενός συλλογικού θεσμού, υπό την αίρεση ότι αποσκοπεί στην προαγωγή του κοινού οφέλους, κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο που η εγκαθίδρυση μιας εγκόσμιας πολιτικής αρχής απαιτεί τη συλλογική συγκατάθεση, με γνώμονα τη διασφάλιση της γενικής ευημερίας του κοινωνικού σώματος.⁹¹

Ο Gerson οδηγείται σε δύο ουσιώδη συμπεράσματα: Συμφώνως προς το πρώτο, η διαχειριστική φύση του παπικού λειτουργήματος αποκλείει, ή φαίνεται ασύμβατη προς κάθε προγενέστερη εξουσιαστική υπεροχή του πάπα έναντι της εκκλησιαστικής κοινότητας (*communitas*). Ως εκ τούτου, η παπική αξίωση πλήρους ισχύος (*plenitudo potestatis*) οριοθετείται έναντι της υπέρτατης εκκλησια-

88. B. Tierney, *Foundations of the conciliar theory*, ό.π., σ. 75-84, 132-135, S. Wieszawski, *Les tribulations de l'ecclésiologie à la fin du Moyen Age*, Beauchesne, Παρίσι, 1997, σ. 57 επ., 93 επ.

89. Pierre d'Ailly, *Tractatus de ecclesiae autoritate* III.1.

90. Gerson, *Œuvres complètes*, έκδοση P. Glorieux, 10 τόμοι, Παρίσι 1960-73, εν προκειμένω τόμος VI, σ. 247-248.

91. Στο ίδιο, VI, σ. 227-232.

στικής αρχής, που υποστασιοποιείται από την ίδια την Εκκλησία ή από τη γενική σύνοδο, επαρκώς και νομίμως αντιπροσωπευτική της πρώτης.⁹² Κατά δεύτερον, σε μία τέτοια σύνοδο εναπόκειται το δικαίωμα εννόμου ελέγχου των παπικών πράξεων ως σύννομων ή μη προς το όφελος της Εκκλησίας.⁹³ Κατά πολύ ριζοσπαστικότερη φαίνεται η γενική πεποίθηση του Μαρσίλιου της Πάδουα, κατά την οποία δεν αρκεί η οριοθέτηση της παπικής αυθεντίας, αλλά επιβάλλεται μία κριτική απομύθευση της ιεροκρατικής ρητορικής. Σε ενάντια περίπτωση, διακυβεύεται το ίδιο το αγαθό της πολιτικής ελευθερίας, στο βαθμό που επιτείνεται η διάσπαση του κοινωνικού δεσμού μέσω διενέξεων και συγκρούσεων, αγνώστων στην προγενέστερη αριστοτελική παράδοση. Πηγή και αιτία γενεσιουργό ενός κοινωνικού ρήγματος συνιστά η παπική αξίωση πλήρους εξουσιαστικής ισχύος (*plenitudo potestatis*), η οποία αποδίδεται, διά της ιεροκρατικής ιδεολογίας, στον Χριστό. Η παραχώρηση προς τους πάπες μιας τέτοιας δυνατότητας είναι ασφαλώς υποθετική συνιστώσα διάσταση του κυρίαρχου θρησκευτικού φαντασιακού της δεδομένης εποχής. Εντούτοις, δεν παύει να αποτελεί, κατά τον Μαρσίλιο, την προέχουσα αιτία γενίκευσης ενός κλίματος πολιτικής αστάθειας και αβεβαιότητας σε κάθε πόλη και βασίλειο της χριστιανικής οικουμένης.⁹⁴ Η καταλυτική κριτική που ασκεί ο Μαρσίλιος της Πάδουα έναντι του παπικού θεσμού αποκορυφώνεται στη ριζική άρνηση της ουσίας της ιεροκρατικής λογικής, της θείας υπερβατικής προέλευσης του παπικού αξιώματος. Απαιτείται, ως εκ τούτου, όχι η απλή διευθέτηση ενός καθαρώς εκκλησιολογικού προβλήματος, αλλά, περαιτέρω, η αποδόμηση μιας εκκλησιαστικής ιδεολογίας της εξουσιαστικής αυθεντίας, ως αναγκαία συνθήκη εγκοσμοποίησης αυτής της ίδιας της πολιτικής.

92. Στο ίδιο, VI, σ. 232: «*potestas ecclesiastica in summa plenitudine est in Ecclesia*».

93. Στο ίδιο, VI, σ. 233.

94. *Defensor Pacis* I.19.12: «*affectio principatus... per christum tradita plenitudine potestatis, cause est singularis illa quam intranquillitatis seu discordiae, civitatis aut regni factivam diximus*».

7. ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΣΧΕΤΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΤΙΚΟ ΑΙΤΗΜΑ: Η ΕΚΚΟΣΜΙΚΕΥΣΗ ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ

Το κύριο επιχείρημα κατά της ολιστικής παπικής κοσμοσύλληψης είναι το ακόλουθο: η παπική υπεροχή έναντι των υπολοίπων τοπικών Εκκλησιών συνιστά προϊόν ανθρώπινης διευθέτησης, κατ' ουσίαν μία συμβατική επιλογή υπέρ ενός εκπροσώπου της Εκκλησίας. Η προτίμηση αυτή πρέπει να διερμηνευθεί ως παράγωγο της ιστορικής τυχαιότητας ή της συνύφανσης ενδεχομενικών παραμέτρων και στοιχείων της δεδομένης ιστορικής συγκυρίας. Η αποδοχή της πρωτοκαθεδρίας της Εκκλησίας της Ρώμης παραπέμπει στο γεγονός μιας ευσεβούς θρησκευτικής προσήλωσης στην ισχύ των παραδόσεων, η τήρηση των οποίων αποτέλεσε ζήτημα υιοθέτησης μιας ορισμένης εθιμικής πρακτικής. Σε μία εκκοσμικευτική προοπτική, η παπική ηγεμονία απεκδύεται των αναγκαιών ιδεολογικών επενδύσεών της: εμφανίζεται πλέον ως προϊόν της ανθρώπινης συνθήκης, ως κατεξοχήν συνέπεια της ελεύθερης βούλησης και απόφασης των ανθρώπων, όπως συμβαίνει και με κάθε άλλο ανεγνωρισμένο κοινωνικό λειτουργήμα. Η αδιαμφισβήτητη, προεξέχουσα, ηγετική θέση της Αγίας Έδρας εντός της δυτικής χριστιανοσύνης δε θεμελιώνεται σε μία πρωταρχική σωτηριολογική στρατηγική αντιθέτως, συνιστά απλή διατύπωση της ελεύθερης βούλησης του εκκλησιαστικού σώματος, του μη-αναγώγιμου σε μία υποστασιοποιημένη θρησκευτική αυθεντία.

Ανάλογα συμπεράσματα μπορούν να συναχθούν στο πεδίο της πολιτικής εξουσίας. Η συνένωση των ατόμων σε διακριτές συσσωματώσεις, διευρυνόμενες σε διαφορετικά οργανωτικά επίπεδα με κριτήριο το σχηματισμό νέων πολιτικών κοινωνιών, συνέβαλε στη θεωρητική εκλογίκευση νέων πολιτειολογικών σημασιολογικών δομών. Ειδικότερα, η θεμελιώδης διάκριση μεταξύ μιας ελλόγως διαρθρωμένης συλλογικότητας και ενός απρόσωπου πλήθους τυχαιών ατόμων έγκειται στο γεγονός ότι μόνη η συσσωμάτωση αυτή, και όχι τα μεμονωμένα άτομα, είναι σε θέση να υποδείξει μία υπερεκείμενη αρχή, διαθέτουσα άμεση εποπτική δικαιοδοσία επί της κοινότητας. Αυτό το νομικο-δικαιικό δόγμα που προϋποθέτει τη συγκατάθεση των κοινωνιών, άσκησε άμεσες επιδράσεις στη μεταγενέστερη πολιτική σκέψη των απαρχών της νεοτερικότητας, για την οποία η σύναψη ενός κοινωνικού συμβολαίου προηγείται της σύστασης αυτής της πολιτικής κοινωνίας και του τρόπου διακυ-

βέρνησής της.⁹⁵ Για τη μεσαιωνική νομική προβληματική, η δημιουργία της συσσωμάτωσης σε διακριτά, ιεραρχικώς διαρθρωμένα επίπεδα συλλογικότητας, συνιστά ουσιώδη προϋπόθεση της απονομής και επιδίκασης κάθε έννομης δικαιοδοσίας και αρχής.⁹⁶

Το πρόβλημα της πολιτικής εκκλησιολογίας έχει ωστόσο βαθύτατες καταβολές. Κατά τη διατύπωση του Harold J. Berman,⁹⁷ σε αντίθεση προς τις μοντέρνες μεταγενέστερες ιδέες περί διαχωρισμού Κράτους και Εκκλησίας, η Εκκλησία, κατά τις αρχές του 11ου αιώνα, δεν εξελαμβάνετο ως μία ορατή, νομική δομή στο επίπεδο μιας συλλογικής συσσωμάτωσης, αντικείμενη και αντιτιθέμενη προς τις επιδιώξεις της πολιτικής εξουσίας. Αντιθέτως, θεωρούμενη ως *ecclesia*, περιελάμβανε την ολότητα του κοινωνικού σώματος της χριστιανοσύνης (*populus christianus*) το οποίο εκυβερνάτο, τόσο από εγκόσμους όσο και από κληρικούς ηγεμόνες (διαπλοκή *regnum* και *sacerdotium*). Προϋπόθεση τούτων αποτέλεσε σαφώς η συνάφεια των στοχοθεσιών της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (μεταγενέστερα: του γερμανικού έθνους) και της ιδέας μιας καθολικής Εκκλησίας, της οποίας οι οικουμενικές αξιώσεις ισχύος αποτέλεσαν το έρεισμα για την εδραίωση μιας ενιαίας χριστιανικής κουλτούρας (*Einheitskultur*): η τελευταία, σε σύγκριση τόσο με την αρχαία όσο και με τη βυζαντινή Εκκλησία, προσέφερε μία νέα ιστορική αρχική συνθήκη μιας νέας σχέσης μεταξύ εκκλησιαστικής και πολιτικής εξουσίας.⁹⁸

Οι απαρχές αυτών των σημαντικών εξελίξεων εντοπίζονται, κατά τον Troeltsch,⁹⁹ στη μεταρρύθμιση του Γρηγορίου VII, με βάση την αυγουστίνηα παράδοση και στόχο, όχι απλώς την οικοδόμηση μιας ενοειδούς κληρικής Εκκλησίας, αλλά και τη διαμόρφωση μιας νέας σχέσης προς το Κράτος, διαμεσολαβούσης τις υπερ-

95. B. Tierney, *Religion et droit*, ό.π., σ. 54.

96. Accursius, *Glose ord. ad Cod.* 3,13.3.

97. Harold J. Berman, *Law and Revolution. The formation of the western legal tradition*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass., 1983, σ. 91.

98. W. Schluchter (1988), σ. 48. Για μία συστηματική ανάλυση των διαδικασιών κατάρρευσης της αυτοκρατορικής εποπτείας της εκκλησίας (*Reichskirche*) λόγω του αιτήματος της *libertas ecclesiae* του Γρηγορίου VII, βλ. R. Dufraisse, *Le Saint Empire Romain germanique*, στον τόμο J. Tulard (επιμ.), *Les empires occidentaux de Rome à Berlin*, [Histoire générale des systèmes politiques, τόμ. I], PUF, Παρίσι 1997, σ. 247-326, ειδικ. σ. 311 επ.

99. Ernst Troeltsch, *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*, Aalen ³1977 (1912), σ. 195.

βατικές εκκλησιαστικές αξίες προς την καθημερινή κοινωνική διαβίωση. Οι μεταγενέστερες όμως πολιτικές ανακατατάξεις και κυρίως η έριδα περί περιβολής συνέβαλαν στην προοδευτική αποδόμηση της εν λόγω σχέσης, στη βάση ενός υποδείγματος σύγκρουσης ή ανταγωνισμού δύο διακριτών δομών εξουσίας (auctoritas και potestas), με διαφορετικές έννομες δικαιοδοσίες. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η κατάρρευση του οράματος του πολιτικού αυγουστινισμού απέφερε τη γένεση μιας διαρκούς ρήξης στο πλαίσιο ενός οργανωτικού και νομομοποιητικού δυϊσμού μεταξύ πολιτικής και ιεροκρατικής εξουσίας. Αυτός ήταν ένας λόγος εξαιτίας του οποίου στην Ευρωπαϊκή Δύση δεν επεκράτησε, τελικώς, ούτε ο καισαροπαπισμός ούτε η ιεροκρατία, αλλά μια διαρκώς ανακλύπτουσα ανακατανομή της εξουσιαστικής ισχύος μεταξύ δύο ανταγωνιστικών σφαιρών.¹⁰⁰ Ο πρώτος θεμελιώδης μετασχηματισμός μετά την καρολίνεια περίοδο, η παπική και η φεουδαλική επανάσταση, θα παραχωρήσει σταδιακά τη θέση του, κατά τη σχηματοποίηση που εισηγείται ο W. Schluchter,¹⁰¹ στο δεύτερο δομικό μετασχηματισμό που στοχεύει στην ηθική και κανονιστική θεμελίωση ενός υποδείγματος αστικού διάγειν, με την πρόταξη των αρετών του αυτόνομου ατομικού πράττειν. Η δυτικοευρωπαϊκή ιστορική εμπειρία μαρτυρεί ότι τούτο δεν κατέστη δυνατό παρά μόνο μετά μία μακρά πορεία, στα πλαίσια της οποίας ο ρόλος της θρησκευτικής μεταρρύθμισης απέβη καθοριστικός.¹⁰² Η θρησκευτική μεταρρύθμιση, στις διαδοχικές επί μέρους ιστορικές της εκφάνσεις, σε συνδυασμό με την εγκαθίδρυση ενός ανθρωποκεντρικού κοσμοειδώλου κατά την Αναγέννηση, συνετέλεσαν στην απαξίωση ενός δόγματος πολιτικής εκκλησιολογίας και στην ευρύτερη αποδέσμευση της σκέψης από τον θεολογικο-πολιτικό προκαθορισμό.¹⁰³

100. W. Schluchter (1988), σ. 49.

101. Στο ίδιο, σ. 25 επ.

102. Βλ. αναλυτικά, D.J. Elazar, *Covenant and Commonwealth. From christian separation through the protestant reformation*, New Brunswick, N. J., Rutgers Univ. Press, 1996, σ. 147 επ., 171 επ.

103. Για τη σύγχρονη επιστροφή του θεολογικο-πολιτικού, βλ. ενδεικτικά: Cl. Lefort, «Permanence du théologico-politique», στον τόμο του ίδιου, *Essais sur le politique, XIXe-XXe siècles*, Seuil, Παρίσι 1986, σ. 251-300.

8. ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η δυτικοευρωπαϊκή μεσαιωνική ιστορική μαρτυρία αποκαλύπτει την εμφανή συνθετότητα που διέπει το πεδίο των σχέσεων εκκλησιαστικής και πολιτικής εξουσίας.¹⁰⁴ Η διαρκής ρευστότητα των κοινωνικο-πολιτικών σχηματισμών και οι συντελούμενες διεργασίες στην πολιτικο-οικονομική σφαίρα συνέβαλαν στην προοδευτική αποδέσμευση της πολιτικής εξουσίας από την επικυριαρχία της δυτικής Εκκλησίας και τη βαθμιαία διαμόρφωση μιας έννοιας εξουσίας, αυτονομημένης από τους προγενέστερους θεολογικούς προκαθορισμούς της. Η εξέλιξη αυτή αποτέλεσε, σε σημαντικό βαθμό, συνέπεια της βαθμιαίας εκκοσμίκευσης των συλλογικών παραστάσεων που ανεδύθησαν στην εκκλησιαστική σφαίρα,¹⁰⁵ σύμφωνα με τις οποίες η ορατή μορφή της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας εθεωρείτο ως πολιτικό σώμα και ως δομή εξουσίας διαρθρωμένη προς ένα και μοναδικό ύπατο εκκλησιαστικό ηγέτη.¹⁰⁶ Η μελέτη της διαδικασίας αυτονόμησης της πολιτικής, ως ανεξάρτητης ρυθμιστικής αρχής, οφείλει να προβεί στη συνεκτίμηση εκείνων των παραμέτρων που ενσωματώνουν τη διάδραση θρησκευτικού και πολιτικού: απαιτείται προς τούτο η συνεξέταση εκείνης της θεματικής, της εννοιολογίας και των αναπαραστάσεων της εξουσίας που συνέχουν και τις δύο διακριτές σφαίρες, με έμφαση στην προοδευτική προσαρμογή αυτών των εννοιών στις λειτουργικές και οργανωτικές ανάγκες των κοσμικών Κρατών.¹⁰⁷

Ένα δεύτερο πρόβλημα αφορά την προβληματική των καταβολών της πολιτικής εξουσίας. Πρόκειται για δύο αντιθετικές συλλήψεις της εξουσίας ως θείου θεσμού, επενδυμένου με υπερβατολογι-

104. Βλ. περαιτέρω, Marcel Pacaut, *La Théocratie: L'Eglise et le pouvoir au Moyen Age*, Desclée, Παρίσι 2^η 1989, καθώς και B. Tierney, *The crisis of Church and State 1050-1300*, Τορόντο 1988.

105. Πρβλ. G. de Lagarde, *La naissance de l'esprit laïque au déclin du Moyen Age*, 5 τόμοι, Παρίσι-Louvain 1956-1963. A. Vauchez, *Les laïques au Moyen Age. Pratiques et expériences religieuses*, Παρίσι 1987.

106. Βλ. F.H. Kantorowicz, *The King's Two Bodies: A study in Medieval Political Theology*, Princeton, 1957.

107. W. Ullmann, *Medieval Foundations of Renaissance Humanism*, Λονδίνο 1977, ειδικότερα κεφ. II και III. J.C. Schmitt, «Problèmes religieux de la genèse de l'Etat moderne», στον τόμο *Etat et église dans la genèse de l'Etat moderne*, ό.π., σ. 55-62. M. Onory, *Fonti canonistiche dell'idea moderna dello stato*, Μιλάνο 1951. P. Legendre, *Le désir politique de Dieu. Etude sur les montages de l'Etat et du Droit*, Fayard, Παρίσι 1988, σ. 235 επ.

κή εγκυρότητα στο πλαίσιο ενός αυστηρώς ιεραρχικού κόσμου, η ως ανθρώπινου έργου το οποίο απαιτεί την προσφυγή στην πράξη της συγκατάθεσης και του συμβολαίου. Και σ' αυτό το σημείο διαφαίνεται η ευδοκίμηση, στον εκκλησιαστικό χώρο, ορισμένων απόψεων που επέτρεπαν τη διασύνδεση ιδεών μεταφυσικής προέλευσης και ενός αξιώματος ανθρώπινης εκλογής. Οι εν λόγω τάσεις κατέστησαν δυνατή τη μετάβαση προς τη θέση κατά την οποία η θέσμιση της εξουσίας στοχεύει στο κοινό αγαθό και τη συλλογική ωφέλεια των κοινωνιών, κατ' αντιστοιχία της θεωρίας περί προτεραιότητας και υπεροχής μιας γενικής συνόδου επί της ατομικής αυθεντίας του πάπα.¹⁰⁸ Τα προβλήματα αυτά ανέκλυψαν στην εκκλησιαστική σφαίρα, ενώ έπεται η εισαγωγή τους στο πεδίο της εγκοσμότητας με βάση την αντίληψη περί εξουσίας, ως εργαλείου στην υπηρεσία της πολιτικής κοινότητας και της ειδικότερης εκάστοτε στοχοθεσίας της.¹⁰⁹

Το επόμενο πρόβλημα αφορά τη δυνατότητα συμβολαιακής θεώρησης της φύσης της εξουσίας, η οποία αντλεί τις καταβολές της από δεδομένες τάσεις της μεσαιωνικής πολιτειολογικής σκέψης. Η μεταγενέστερη πολιτική φιλοσοφία προβαίνει στην ολοκλήρωση της εκκοσμίκευσης της πολιτικής σκέψης, την κατάφαση της πολιτικής ως αυτονομίου πεδίου και τη διάσπαση κάθε συντεκτικού δεσμού προς μία προβληματική της αρετής και της οικονομίας της χριστιανικής σωτηρίας, ως αναγκαίων δεσμεύσεων της άσκησης της εξουσίας. Αυτή η ριζική στροφή διενεργείται με την εγκατάλει-

108. Βλ. περαιτέρω: W. Ulmann, *Medieval Papalism. The political theories of the Medieval Canonists*, Λονδίνο, 1949. B. Tierney, *Foundations of the Conciliar Theory*, ό.π.: F. Oakley, *Natural Law, Conciliarism and Consent in the Late Middle Ages*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1984· του ιδίου, *Omnipotence, Covenant and Order*, Cornell Univ. Press, Ithaca N.Y., 1984. M.P. Gilmore, *Arguments from Roman Law in Political Thought 1200-1600*, Cambridge, Mass. 1941. J. Coleman, «The interrelationship between church and State during the Conciliar Period: Theory and Practice», στον τόμο *Etat et église dans la genèse de l'Etat Moderne*, ό.π., σ. 41-54. J. Miethke, «Zur Bedeutung der Ekklesiologie für die Politische Theorie im späten Mittelalter», Al. Zimmermann (επιμ.), *Soziale Ordnungen im Selbstverständnis des Mittelalters*, 2ος τόμος, de Gruyter, Βερολίνο, 1980, σ. 369-388. Για μία πληρέστερη διερεύνηση της μεσαιωνικής μεθερμηνείας των βιβλικών αντιλήψεων περί κυριαρχίας και εξουσίας, κατά την εξηγητική παράδοση των γλωσσογράφων (glossateurs), βλ. Ph. Buc, *L'Ambigüité du Livre. Prince, pouvoir et peuple dans les commentaires de la Bible au Moyen Age*, Beauchesne, Παρίσι 1994, σ. 69 επ., 239 επ.

109. B. Tierney, *Religion et droit*, ό.π., σ. 24. Ακριβέστερα, πρόκειται για μία αμοιβαία αλληλόδραση εκκλησιαστικών και εγκόσμιων αντιλήψεων.

ψη της ιδέας ενός ιεραρχικώς δομημένου κόσμου¹¹⁰ και της συνακόλουθης οργανικής διάρθρωσης της πολιτικής κοινωνίας, γεγονός που μετουσιώνεται σε μία νέα οπτική κατά την οποία τα άτομα συνθέτουν ένα πρωταρχικό δεδομένο, προγενέστερο κάθε αναφοράς σε μία συμβασιακή εκδοχή του κοινωνικού δεσμού.¹¹¹ Η εν λόγω έκπτωση του μεσαιωνικού σχήματος διαδοχικών λογικών υπαγωγών διανοίγει τον ορίζοντα προς την κατίσχυση μιας νέας πραγματιστικής προσέγγισης της εξουσίας σε όρους συμβολαίου, συναίνεσης και ωφελιμότητας στην κατεύθυνση της διαρκούς εκκοσμίκευσης της σκέψης, τόσο ως προς τα ηθικά και κανονιστικά όσο και ως προς τα λειτουργικά της περιεχόμενα.¹¹²

Δεν πρέπει, ως εκ τούτου, να διαφύγει της προσοχής το γεγονός ότι, κατά τον ύστερο Μεσαίωνα και τις απαρχές της Αναγέννησης, η ανεξαρτησία της πολιτικής κοινότητας έναντι εξωγενών επιδράσεων προσλαμβάνει μία νέα σημασία.¹¹³ Η εξουσία διαμορφώνεται πλέον στη βάση υιοθετούμενων πολιτικών ισορροπίας, οι οποίες δεν αποβλέπουν ούτε στο οικουμενικό κοινό αγαθό ούτε στο ενοειδές του ανθρώπινου γένους ούτε στο ιδεώδες της καθολικότητας της χριστιανικής διακυβέρνησης (*res publica christiana*). Αντιθέτως, νέες πολιτικές αναδύονται με γνώμονα το ιδιαίτερο, μερικότερο αγαθό, όχι μιας ορισμένης ομάδας ή ενός λαού, αλλά ενός ή

110. Βλ. A. Koyré, *Du monde clos à l'univers infini*, Παρίσι 1962. γερμ. μτφρ., *Von der geschlossenen Welt zum unendlichen Universum*, Φρανκφούρτη 1980, σ. 11-12.

111. Για μία επισκόπηση των διαστάσεων και της ανάπτυξης του ατομικισμού κατά τον Μεσαίωνα, βλ. ενδεικτικά: B. Tierney, «Conciliarism, Corporatism and Individualism; the doctrine of individual rights in Gerson», *Christianesimo nella storia*, 9 (1988), σ. 81-111. A.S. McCrude, «Ockham and the birth of individual rights», στο B. Tierney - P. Linehan (επιμ.), *Authority and Power*, Cambridge, 1980, σ. 149-166· W. Ullmann, *The individual and Society in the Middle Ages*, Βαλτιμόρη 1966. C. Morris, *The discovery of the individual, 1050-1200*, Λονδίνο 1972. L. Dumont, *Essais sur l'individualism*, ό.π., σ. 37 επ.

112. R. Seve, *La politique moderne: rupture et continuité*, στον τόμο *Droit et théologie dans la Science Politique de l'Etat Moderne*, ό.π.· πρβλ. επίσης, G. Vattimo (επιμ.), *La sécularisation de la pensée*, Seuil, Παρίσι 1988. A. Funkestein, *Théologie et imagination scientifique du Moyen Age au XVIIe siècle*, μτφρ. J.P. Rothschild, PUF, Παρίσι 1995, σ. 308 επ.

113. M. Gauchet, «L'Etat au miroir de la raison d'Etat: La France et la chrétienté», στον τόμο Yves-Ch. Zarka (επιμ.), *Raison et déraison d'Etat. Théoriciens et théories de la raison d'Etat aux XVIIe et XVIIIe siècles*, PUF, Παρίσι 1994, σ. 193-244, ιδίως σ. 198 επ., εν προκειμένω σ. 214 (υπογράμμιση στο πρωτότυπο).

άλλου ηγεμόνα.¹¹⁴ Η γένεση της μοντέρνας πολιτικής υλοποιείται στις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες το «ενδιαφέρον του Κράτους» επιφέρει, εκ των ένδον, τη σαφή οριοθέτηση πολιτικής συμμετοχής και θρησκευτικών πεποιθήσεων, ενώ, ταυτοχρόνως, διαρρηγνύει την ενότητα του ρωμαιοκαθολικού χριστιανικού κόσμου.¹¹⁵ Εντούτοις, η έλευση της μοντέρνας πολιτικής λογικής δεν αναιρεί τον εξέχοντα ρόλο που διεδραμάτισαν οι μεσαιωνικές εκκλησιολογικές και θεολογικές αντιλήψεις κατά τη διαδικασία θεμελίωσης της νεοτερικής κατηγορίας της πολιτικής κυριαρχίας.¹¹⁶ Στο πλαίσιο αυτό, η ανάδυση της έννοιας του Κράτους καθίσταται λογικά συναφής μόνον όταν δεν αυτονομείται από τη συνολικότερη διαδικασία κατάρρευσης της δυτικής χριστιανικής κοινωνίας (*societas christiana*). Τούτο έχει ως συνέπεια τη διαμόρφωση μιας μη-αναγώγιμης πολλαπλότητας πολιτικών κοινοτήτων, ευρισκομένων σε αμοιβαία αλληλόδραση, ενώ εγκαταλείπεται ριζικά η προγενέστερη σύλληψη μιας καθολικής κοινωνίας, η οποία διαρθρωνόταν με κριτήριο την ενότητα πίστης και εξουσίας, βασιλικής και κληρικής ισχύος. Εντούτοις, η προγενέστερη ιεροποίηση της ηγεμονικής εξουσίας εξακολουθεί να υφίσταται επί μακρόν,¹¹⁷ στα πλαίσια μιας ευρύτερης ρήξης των παραδοσιακών προτύπων προς ένα μοντέρνο σύστημα κατανόησης των σχέσεων Θεού, ανθρώπου και κόσμου.¹¹⁸ Πρόκειται τελικώς για μία νέα διαφορετική συνύφανση θρησκείας και πολιτικής, για μία ανακύπτουσα σύγκρουση μεταξύ των ενδιαφερόντων του εμφανιζομένου εθνικού Κράτους και της προτεραιότητας του κοινού αγαθού, για μία δυνατότητα επιλογής μεταξύ ανεξαρτήτων εθνικών υποστάσεων και του ιδεώδους της χριστιανικής καθολικότητας, με τελική συνέπεια την απαξίωση και

114. Στο ίδιο, σ. 200.

115. Βλ. διεξοδικά, Yves - Ch. Zarka (επιμ.), *Hobbes et la pensée politique moderne*, PUF, Παρίσι, 1995, Chr. Lazzeri - Dominique Reynié (επιμ.), *La raison d'Etat: politique et rationalité*, PUF, Παρίσι 1992, των ιδίων (επιμ.), *Le pouvoir de la raison d'Etat*, PUF, Παρίσι 1992.

116. Βλ. αναλυτικά, Jean-Fr. Courtine, «L'héritage scholastique dans la problématique théologico-politique de l'âge classique», στο H. Méchoulan (επιμ.), *L'Etat Baroque, 1610-1652*, Παρίσι, 1985, σ. 91-118. Επίσης, Yv.-Ch. Zarka (επιμ.), *Aspects de la pensée médiévale dans la philosophie politique moderne*, PUF, Παρίσι υπό έκδοση.

117. Βλ. για τα ζητήματα αυτά, Al. Boureau - C.S. Ingerflom (επιμ.), *La royauté sacrée dans le monde chrétien*, E.H.E.S.S., Παρίσι 1992.

118. Al. Touraine, *Critique de la modernité*, Fayard, Παρίσι 1992, σ. 354-356.

ριζική αμφισβήτηση εκείνων των παραδοσιακών αρχών πολιτικού στοχασμού, στις οποίες διαφαινόταν η επίδραση κανονιστικών προβληματικών της κλασικής αρχαιότητας.¹¹⁹

Οι ανταγωνιστικές θεωρητικές συλλήψεις που απετέλεσαν αντικείμενο αυτής της μελέτης, συνιστούν ένα πολύτιμο κληροδότημα που θα εμπλουτίσει τις μεταγενέστερες συζητήσεις του 16ου και 17ου αιώνα στα ζητήματα της λαϊκής κυριαρχίας, της κοινοβουλευτικής διακυβέρνησης ή της δικαίωσης της βασιλικής απολυταρχίας. Το ιεροκρατικό επιχείρημα θα διατυπωθεί εκ νέου από τους F. de Vitoria (1483-1546), F. Suárez (1548-1627), Th. de vio Cajetan (1468-1534) και R. Bellarmin (1542-1621), στο πλαίσιο της παπικής αντι-μεταρρύθμισης, ενώ, αντιθέτως, ο απόηχος των ιδεών που εξέφρασαν οι ιταλοί νομομαθείς του 14ου αιώνα, Bartolus και Baldus, ο Jean Quidort και ο Μαρσίλιος φτάνει ως τους Locke και Rousseau.¹²⁰ Οι μεσαιωνικοί κοσμικοί συγγραφείς, έργο των οποίων αποτελούν οι παραπάνω πολιτειολογικές αντιλήψεις, θα καταστούν αντικείμενο ειδικότερης αναφοράς σε νομικούς και διοικητικούς κύκλους, τουλάχιστον έως την παρουσία του Hobbes, συμβάλλοντας κατ' αυτόν τον τρόπο στην προαγωγή των διαδικασιών θεμελίωσης του νεότερου εθνικού κράτους· η μεσαιωνική λόγια κοσμική διανόηση διεκδικεί μία αναμφισβήτητη θέση στην ιστορία των ευρωπαϊκών πολιτικών ιδεών, ενώ δεν παύει να θεωρείται ως πρόδρομος των ανερχόμενων καλλιεργημένων ευρωπαϊκών ελίτ των νεότερων χρόνων.¹²¹

119. Βλ. περαιτέρω, Jacques Bouineau, «Le référent antique dans la révolution française: légitimation d'une société sans l'église», στον τόμο *L'influence de l'Antiquité sur la pensée politique européenne (XVIIe - XXIe siècles)*, Κέντρο Μελετών και ερευνών Ιστορίας των πολιτικών ιδεών, Presses Universitaires de Aix-Marseille, Εξ-αν-Προβάνς 1996, σ. 317-337. J. Coleman, *Ancient and Medieval Memories. Studies in the Reconstruction of the Past*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 1992.

120. Βλ. και J. Coleman, *L'individu dans l'État médiéval*, στον τόμο υπό την επιμέλεια της ίδιας, *L'individu dans la théorie politique et dans la pratique*, PUF, Παρίσι 1996, σ. 1-42, εν προκειμένω σ. 42.

121. Βλ. προς τούτο, W. Reinhard, «Elites du pouvoir, serviteurs de l'Etat, classes dirigeantes et croissance du pouvoir d'Etat», στον τόμο υπό την επιμ. του ίδιου, *Les élites du pouvoir et la construction de l'Etat en Europe*, PUF, Παρίσι 1996, σ. 1-24.

Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ΑΠΟ ΤΑ ΓΕΙΤΟΝΙΚΑ ΜΑΣ ΣΚΟΠΙΑ

Τάσκο Γκεοργκίεφσκι
Το κόκκινο άλογο

Μετάφραση Βάσκου Καρατζά

Ένα μυθιστόρημα για τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο, για τον οδυνηρό εκπατρισμό, για το όνειρο της επιστροφής και της δικαίωσης. «Ένα αριστούργημα με βαθύτερες ανθρωπίνες διαστάσεις».

LE MONDE

Τάσκο Γκεοργκίεφσκι

Ακαδημαϊκός, γεννημένος το 1935 στην Κερασιά (Κροντσέλοβο) της Έδεσσας, από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της μεταπολεμικής βαλκανικής πεζογραφίας.

Βάσκο Καρατζά

Δόκιμος μεταφραστής, γεννημένος το 1925 στο Δενδροχώρι (Δίμπενι) Καστοριάς. Μαχητής του Δημοκρατικού Στρατού και πολιτικός πρόσφυγας, επέστρεψε στα Σκόπια το 1963. Έχει μεταφράσει στην ελληνική γλώσσα αξιόλογα έργα πεζογράφων και ποιητών της γειτονικής μας χώρας.

εκδόσεις φιλίστωρ

Θεμιστοκλέους 31 • 106 77 Αθήνα

Τηλ. 3818.457 • Fax 3819167

Κ Α Τ Α Θ Ε Σ Ε Ι Σ

ΕΚΛΟΓΕΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

Στις 16 Ιανουαρίου 1998, πραγματοποιήθηκε στη Λευκωσία η ημερίδα «Εκλογές, πολιτική και κοινωνία στην Κύπρο», την οποία οργάνωσε το Τμήμα Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου της Κύπρου. Τα τρία κείμενα που ακολουθούν βασίζονται στις σχετικές ανακοινώσεις της Κ. Αγαπίου-Ιωσηφίδου και των Γ. Μαυρή και Χρ. Χριστοφόρου. Πιστεύουμε ότι η «κατάθεση» και η δημοσιοποίηση αυτού του υλικού είναι πολλαπλά χρήσιμη και αντανακλά την επιθυμία της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης για ένα συστηματικότερο διάλογο με την κυπριακή πολιτική επιστήμη.

Η ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΑΓΑΠΙΟΥ-ΙΩΣΗΦΙΔΟΥ*

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ:
ΓΥΝΑΙΚΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ/ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ,
ΚΡΑΤΗ-ΜΕΛΗ, ΚΥΠΡΟΣ

*«La vraie démocratie ce n'est pas
de reconnaître des égaux, mais
d'en faire»*

GAMBETTA

Η ευρωπαϊκή ενοποίηση αποτελεί μια μακρόπνη, πολυσχιδή και πολυδιάστατη διαδικασία, η οποία, σε διάστημα μόλις μισού αιώνα, έχει επιτύχει σε μεγάλο βαθμό να δημιουργήσει άρρηκτους δεσμούς και «μια διαρκώς στενότερη ένωση μεταξύ των ευρωπαϊκών λαών».¹ Υποκαθιστώντας «στις προαιώνιες αντιζηλίες μια συγχώνευση των ουσιωδών συμφερόντων τους»,² οι ευρωπαίοι εταίροι άνοιξαν το δρόμο στην ανάπτυξη της «κοινωνίας των πολιτών» σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Με δεδομένους τους φιλόδοξους αυτούς στόχους και τη μεθοδολογία των «μικρών βημάτων που τελικά οδηγούν μακριά»,³ θα ήταν ενδιαφέρον να επιχειρηθεί μια ενδοσκοπήση στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης με θεματικό άξονα το δίπτυχο Γυναίκα και Πολιτική.⁴

* Η Καλλιόπη Αγαπίου-Ιωσηφίδου είναι Λέκτορας Ευρωπαϊκής Ενοποίησης στο Τμήμα Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Κύπρου.

1. Βλ. Προοίμιο της ιδρυτικής Συνθήκης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας.

2. Βλ. Προοίμιο της ιδρυτικής Συνθήκης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα.

3. Hans Peter Schwarz. Βλ. άρθρο του P. Servent, «Petits pas, grands effets», *Le Monde*, 10.12.91.

4. Η παρουσίαση της θεματικής Γυναίκα και Πολιτική στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης δεν παραπέμπει σε ένα από τα δύο σκέλη του δίπολου γυναίκες/άνδρες σε σχέση με την πολιτική, αλλά σε ένα πλέγμα κοινωνικών σχέσεων όπου τα θέματα που αφορούν τη γυναίκα προσεγγίζονται όχι ως γυναικεία θέματα αλλά ως προβληματισμοί που απασχολούν τις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες και τα πολιτεύματά τους.

Το θέμα Γυναίκα και Πολιτική τέθηκε επιτακτικά στη διεθνή πολιτική και ακαδημαϊκή ατζέντα από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, ως ζήτημα δημοκρατικού ελλείμματος, διάτρητης κατοχύρωσης ανθρωπίνων δικαιωμάτων και πολιτιστικών και παραδοσιακών φραγμών που στερούν την ανθρωπότητα από το ήμισυ των ταλέντων και των ικανοτήτων της.

Για μια πρώτη διερεύνηση της διάστασης που προσέλαβε (ή δεν προσέλαβε) το θέμα Γυναίκα και Πολιτική στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, τόσο σε κοινοτικό όσο και σε εθνικό επίπεδο, η ανάλυση θα γίνει διαδοχικά:

1. Σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπου η θεσμική μετεξέλιξη της γυναίκας-εργαζομένου δυναμικού στην κοινή αγορά σε γυναίκα-πολίτη της Ε.Ε. δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί.

2. Σε επίπεδο κρατών-μελών, όπου η ουσιαστική συμμετοχή της γυναίκας στη δημόσια ζωή και στα κέντρα λήψης αποφάσεων ποικίλει ανάλογα με το γεωγραφικό μοντέλο στο οποίο εντάσσεται η κάθε χώρα, και

3. Στο επίπεδο της Κύπρου, όπου η συμμετοχή της γυναίκας στην πολιτική βρίσκεται σε δραματικά χαμηλά επίπεδα και η εναρμόνιση με το κοινοτικό κεκτημένο πρέπει συνεπώς να αντιμετωπιστεί συνεκδοχικά.

1. ΣΕ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΟΤΗΤΑ ΑΜΟΙΒΩΝ ΣΤΗΝ ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΟΠΟΛΙΤΕΙΑ;

Η διάσταση που προσέλαβε το θέμα Γυναίκα και Πολιτική είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη φύση και την πορεία που ακολούθησε η ίδια η διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Το γεγονός ότι οι Κοινότητες ιδρύθηκαν για να προωθήσουν την ευρωπαϊκή ενοποίηση αρχικά στο χώρο της «χαμηλής πολιτικής» (low politics), σύμφωνα με την κλασική διάκριση του Stanley Hoffmann, επηρέασε νομοτελειακά όλους ανεξαιρέτως τους τομείς.

Συνεπώς, η παντελής απουσία ρητής ή εξυπακουόμενης πρόνοιας για τη συμμετοχή της γυναίκας στην πολιτική δεν είναι τυχαία, αλλά αποτελεί στην ουσία ανάγλυφη αποτύπωση των ιστορικών συγκυριών και των θεωρητικών προσεγγίσεων που διαμόρφωσαν το κοινοτικό γίγνεσθαι τόσο κατά τη γένεσή του όσο και κατά την εξέλιξή του.

Διακρίνουμε τρεις φάσεις στην εξέλιξη της ισότιμης συμμετοχής των γυναικών.

1η ΦΑΣΗ: ΙΣΟΤΗΤΑ ΣΤΙΣ ΑΜΟΙΒΕΣ (1958-1975)

Η ιδρυτική Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας διαλαμβάνει ένα βασικό άρθρο, το άρθρο 119, τίτλος VIII (Κοινωνική πολιτική, παιδεία, επαγγελματική εκπαίδευση και νεολαία), το οποίο κατοχυρώνει την αρχή «της ισότητας των αμοιβών για όμοια εργασία μεταξύ εργαζομένων ανδρών και γυναικών». Τα κράτη-μέλη ανέλαβαν την υποχρέωση να εξασφαλίσουν κατά τη διάρκεια του πρώτου σταδίου και να διατηρήσουν στη συνέχεια την εφαρμογή της παραπάνω αρχής [...] Κατά την πρώτη φάση η γυναίκα αντικρίζεται ως μέλος του εργατικού δυναμικού της Κοινής Αγοράς και η ισότητα περιορίζεται στην ισομοσθία. Δεν παρατηρείται οποιαδήποτε συναφής νομοθετική δράση. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η απόφαση του Δικαστηρίου Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων στην υπόθεση 80/70 (Defrenne).

2η ΦΑΣΗ: ΙΣΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ (1976-1980)

Με νομική βάση το παραπάνω άρθρο και σε σχέση με τους πολιτικούς στόχους της ευρωπαϊκής ενοποίησης, κτίστηκε στη συνέχεια το κοινοτικό κεκτημένο για την ισότητα της γυναίκας στην αγορά εργασίας.⁵ Κατά τη φάση αυτή παρατηρείται μια πιο έντονη νομο-

5. Ισότητα στην αγορά εργασίας και στην κοινωνία: κοινοτικό κεκτημένο.

- Άρθρο 119, Συνθήκη ΕΟΚ
  - Επτά οδηγίες ισότητας που αφορούν
  - την αρχή της ίσης αμοιβής (75/117/ΕΟΚ)
  - την ισότητα στην πρόσβαση στην απασχόληση, κατάρτιση και επαγγελματική ανέλιξη (76/207/ΕΟΚ)
  - την ισότητα σε θέματα κοινωνικής πολιτικής (79/7/ΕΟΚ, 86/378/ΕΟΚ, 86/613/ΕΟΚ)
  - τη βελτίωση συνθηκών εργασίας για προστασία της μητρότητας (92/85/ΕΟΚ) τη γονική άδεια (96/34/ΕΟΚ)
  - Αποφάσεις του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (Υποθέσεις Defrenne 80/70, 43/75, 149/77, Kalanke C-450/93)
  - Κοινοτικός Χάρτης των Θεμελιωδών Κοινωνικών Δικαιωμάτων των Εργαζομένων: Ίση μεταχείριση και ίσες ευκαιρίες (§16)
  - Συντάσεις, Ψηφίσματα (κείμενα μη δεσμευτικού χαρακτήρα)
  - Πρωτοβουλίες και Προγράμματα Δράσης
  - Συνθήκη του Άμστερνταμ.
- Άρθρο 2 (Ισότητα: στόχος της Κοινότητας).
- Άρθρο 3.2. (Εξάλειψη ανισότητας, προαγωγή ισότητας).
- Άρθρο 6Α (Δυνατότητα ανάληψης δράσης για καταπολέμηση των διακρίσεων).

θετική δραστηριότητα, η οποία διευρύνει την ισότητα στην αγορά εργασίας (ισότητα στην πρόσβαση στην απασχόληση, κατάρτιση και επαγγελματική ανέλιξη). Επιβεβαιώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο, βάσει της νεολεειτουργικής θεωρίας, τη λογική της «εκχειλίσις» των λειτουργιών ή τη λογική της «διάχυσις» (spillover).

3η ΦΑΣΗ: ΙΣΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ (1981-ΣΗΜΕΡΑ)

Κατά την τρίτη φάση, παρατηρείται συνέχιση τόσο της νομοθετικής δραστηριότητας όσο και της διεύρυνσης της ισότητας, σύμφωνα με την οποία η γυναίκα αντικρίζεται ως ισότιμο μέλος στην κοινωνία και όχι μόνο στην αγορά εργασίας. Η διεύρυνση του πεδίου εφαρμογής της ισότητας συμπίπτει, διαπλέκεται και επηρεάζεται από την έντονη δράση στη διεθνή σκηνή⁶ για αναβάθμιση του ρόλου της γυναίκας στην κοινωνία.

Η θεματική της ισόρροπης συμμετοχής ανδρών και γυναικών στη λήψη αποφάσεων αποτελεί αναπόσπαστο μέρος και επιστέγασμα της ισότιμης συμμετοχής στην κοινωνία. Αναδείχθηκε κατά την επεξεργασία του 3ου προγράμματος δράσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης (1990-1995) και αποτελεί αναπόσπαστο μέρος και δεδηλωμένη πολιτική στο πλαίσιο του 4ου προγράμματος δράσης (1996-2000)⁷ για ίσες ευκαιρίες ανδρών και γυναικών. Η δραστική μείωση των κονδυλίων του 4ου προγράμματος από 60 σε 30 εκατ. ECU από το Συμβούλιο⁸ περιορίζει δραματικά τις δυνατότητες επιτυχίας του και δημιουργεί εύλογα ερωτηματικά ως προς την πολιτική βούληση των 15 να αξιοποιήσουν τη σύσταση της 2ας Δεκεμβρίου 1996 με την οποία δεσμεύονται να ακολουθήσουν «μια ο-

6. Οι σημαντικότερες προσπάθειες έγιναν στο πλαίσιο (α) του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, με αποκορύφωμα τις τέσσερις παγκόσμιες διασκέψεις για τη γυναίκα: Μεξικό (1975), Κοπεγχάγη (1980), Ναϊρόμπι (1985), Πεκίνο (1995), (β) του Συμβουλίου της Ευρώπης, (γ) της Διακοινοβουλευτικής Ένωσης.

7. Στόχοι του 4ου Προγράμματος Δράσης είναι:

- i. Ανάπτυξη της εταιρικής σχέσης μεταξύ ανδρών και γυναικών.
- ii. Προώθηση της ισότητας ευκαιριών σε μια μεταβαλλόμενη οικονομία.
- iii. Συμφιλίωση της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των ανδρών και των γυναικών.
- iv. Προώθηση της ισόρροπης συμμετοχής ανδρών και γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων.
- v. Διευκόλυνση άσκησης των δικαιωμάτων των γυναικών με την καλύτερη εφαρμογή της κοινοτικής νομοθεσίας.

8. Απόφαση 95/593/CE της 22ας.12.1995, *Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, L 335/30.12.1995, σ. 37.

λοκληρωμένη σφαιρική στρατηγική με στόχο την προώθηση της ισόρροπης συμμετοχής των γυναικών και των ανδρών στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, και να αναπτύξουν ή εισαγάγουν, για να επιτύχουν, τα ενδεικνυόμενα μέτρα, όπως, εν τοιαύτη περιπτώσει, νομοθετικά και/ή κανονιστικά μέτρα καθώς και/ή κινήτρα».⁹

Η εξελικτική πορεία της ισότητας των δύο φύλων μέσα από τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης φαίνεται να ακολουθήσε την πορεία των «μικρών βημάτων». Η θέσπιση της ευρωπαϊκής ιθαγένειας από τη Συνθήκη του Μάαστριχτ (1992) και η συμπερίληψη στη Συνθήκη του Άμστερνταμ (1997) ρητών διατάξεων για την ισότητα (βλ. υποσημείωση 5) σηματοδοτούν, στην ουσία, την απαρχή της θεσμικής μετεξέλιξης της γυναίκας-εργαζόμενου δυναμικού σε γυναίκα-πολίτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης ήταν και είναι κατά κανόνα υψηλότερο από τον αντίστοιχο μέσο όρο των κρατών-μελών. Στην Επιτροπή (1995-2000) πέντε από τις είκοσι θέσεις Επιτρόπων κατέχονται από γυναίκες, ενώ ο μέσος όρος στα κράτη-μέλη είναι 23,8% για τη συμμετοχή γυναικών σε κυβερνητικούς σχηματισμούς. Ο αντίστοιχος αριθμός στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (Ε.Κ.) είναι 173 έδρες σε σύνολο 626 και ποσοστό 27,6% σε σύγκριση με 20,2%, μέσο όρο στα Κοινοβούλια των κρατών-μελών. Το ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό παρουσίας των γυναικών στο Ε.Κ., αποτέλεσε και επενέργησε ευθύς εξ αρχής ως «κριτική μάζα», οδηγώντας από το 1979¹⁰ στην ίδρυση ad hoc επιτροπής για τη Γυναίκα στην Ευρώπη και το 1984 στην ίδρυση μόνιμης επιτροπής. Όσο για την ερμηνεία του φαινομένου των σχετικά υψηλών επιδόσεων, αξίζει να σημειωθεί ότι η απουσία ειδικών προνοιών στις Συνθήκες και θέσπισης «θετικών δράσεων» ενισχύουν την άποψη ότι τα πολιτικά κόμματα, κάτω από την πίεση της διεθνούς δυναμικής, παρουσίασαν στις λίστες των ευρωπαϊκών εκλογών μεγαλύτερο αριθμό γυναικών απ' ό,τι στις εθνικές εκλογές, γιατί θεώρησαν τον ευρωπαϊκό χώρο, γενικότερα, και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, ειδικότερα ως λιγότερο σημαντικό από την πολιτική της πρωτεύουσας.¹¹

9. 96/694/CE, *Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης* L 319/11.

10. Ημερομηνία πρώτων εκλογών με άμεση και καθολική ψηφοφορία για ανάδειξη ευρωβουλευτών. Οι γυναίκες απέσπασαν 17% των εδρών.

11. Εκτίμηση της Marie-Claude Vayssade, επίτιμη ευρωβουλευτίς. Βλ. Fr. Gas-

2. ΣΕ ΕΠΙΠΕΔΟ ΚΡΑΤΩΝ-ΜΕΛΩΝ: ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΜΕΝΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΜΟΝΤΕΛΑ

Έρευνες σε παγκόσμια κλίμακα έχουν αποκαλύψει ότι «σε καμία χώρα η γυναίκα δεν χαιρεί ισότιμοι πολιτικού status, ισότιμης πρόσβασης και επιρροής με τον άνδρα». Επίσης, «στις περισσότερες κουλτούρες υπάρχει ένας πολύπλοκος πίνακας (matrix) της πολιτικής εξουσίας που συγκροτείται από σωρεία κοινωνικών ιεραρχιών, από τις οποίες το φύλο δεν είναι παρά μία παράμετρος».¹²

Μια πρώτη διαπίστωση που προκύπτει από τη μελέτη των στατιστικών πορτρέτων των ευρωπαϊκών χωρών, και ιδιαίτερα αυτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στον τομέα της συμμετοχής της γυναίκας στην πολιτική, με βάση τα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών στα κοινοβούλια και σε κυβερνητικούς σχηματισμούς, είναι ότι έχουν να επιδείξουν συγκριτικά καλύτερες επιδόσεις από χώρες άλλων ηπείρων. Μια δεύτερη διαπίστωση είναι ότι με κανέναν τρόπο δε συγκροτούν μια ομοιογενή ομάδα. Τρίτη σημαντική διαπίστωση είναι ότι παρατηρούνται σημαντικές συγκλίσεις και αποκλίσεις στις μεταξύ τους επιδόσεις. Οι πιο πάνω διαπιστώσεις μπορούν να ερμηνευθούν μέσα από τους παράγοντες επιτυχίας/αποτυχίας μιας χώρας στα ποσοστά συμμετοχής της γυναίκας στην πολιτική.

Οι παράγοντες αυτοί είναι πολυάριθμοι και περιστρέφονται γύρω από τρεις θεματικούς άξονες: τις συνταγματικές και νομοθετικές προϋποθέσεις, τις δημόσιες πολιτικές και το βαθμό ανάπτυξης και ωριμότητας της κοινωνίας των πολιτών. Σχηματικά αναφέρονται οι εξής παράγοντες επιτυχίας:

- Συνταγματικό και νομικό πλαίσιο απαλλαγμένο από κάθε είδους διάκριση,
- ύπαρξη δεδηλωμένης κυβερνητικής πολιτικής με υψηλή προτεραιότητα στα θέματα της ισότητας,
- υιοθέτηση θετικών δράσεων,
- ύπαρξη ικανοποιητικής υποδομής για παροχή κοινωνικών διευκολύνσεων,
- δημιουργία ενδογενών πιέσεων προς τους κοιμματικούς σχηματισμούς,

---

pard, *Les Femmes dans la prise de décision en France et en Europe*, L'Harmattan, Παρίσι 1997, σ. 57-58.

12. Barbara Nelson - Najma Chowdhury, *Women and Politics Worldwide*, Yale University Press, New Haven 1994, σ. 3.

- αξιοποίηση εξωγενών παραγόντων,
- υιοθέτηση θετικών δράσεων από μέρους των κομμάτων,
- ύπαρξη θετικών στοιχείων στον κοινωνικό, πολιτιστικό και πολιτισμικό ιστό,
- θετική και ενεργός στάση των μέσων μαζικής ενημέρωσης
- δυναμικοί μη κυβερνητικοί οργανισμοί (NGOs),
- αξιοποίηση δημοκρατικών διαδικασιών για ενεργοποίηση μοχλών πίεσης (π.χ. εκλογικές αναμετρήσεις).

Οι παράγοντες αποτυχίας δεν είναι δύσκολο να εντοπισθούν. Ακολουθούν την ίδια θεματική αλλά διαμετρικά αντίθετη ή σημαντικά αποκλίνουσα δυναμική.

Στηριζόμενοι στους παραπάνω παράγοντες μπορούμε να προχωρήσουμε στη σκιαγράφηση τριών γεωγραφικών μοντέλων: το σκανδιναβικό, το ηπειρωτικό (βορειοευρωπαϊκό) και το μεσογειακό.

Το **σκανδιναβικό μοντέλο** χαρακτηρίζεται από ένα υψηλό ποσοστό γυναικείας συμμετοχής στη μαχόμενη πολιτική, της τάξης του 30% και άνω. Διαθέτει ένα νομικό πλαίσιο καθ' όλα απαλλαγμένο από διακρίσεις βασισμένες στο φύλο. Έχει να επιδείξει, από μέρους της πολιτείας, δημόσιες πολιτικές με καταλυτικά θετικές επιδράσεις στην ισότιμη προσφορά των δύο φύλων στην κοινωνία και στην πολιτεία. Έχει δημιουργηθεί η εκ των έσω πίεση για την ανάλογη προσαρμογή των αντιλήψεων και των πολιτικών των κομμάτων. Παρατηρείται επίσης, από μέρους ενεργοποιημένων μη κυβερνητικών οργανισμών (NGOs), αξιοποίηση των δημοκρατικών διαδικασιών όπως οι εκλογικές αναμετρήσεις για ποιοτικές μεταβολές στο κοινωνικο-πολιτικό σύστημα. Τέλος, δεν υπάρχουν α-προσπέλαστοι παραδοσιακοί φραγμοί.

Στο **ηπειρωτικό μοντέλο** συναντάμε ένα ποσοστό γυναικείας συμμετοχής στα κέντρα λήψης αποφάσεων της πολιτικής ζωής που κυμαίνεται μεταξύ 10-30% και μια αρχικά ανεπτυγμένη κοινωνία των πολιτών. Ως προς τους υπόλοιπους παράγοντες, παρατηρούνται ελαφρές συγγλίσσεις και αποκλίσεις ανάλογα με την πολιτική κουλτούρα της κάθε χώρας, με χαρακτηριστικότερο αποκλίνον παράδειγμα τη Γαλλία,¹³ η οποία συνδυάζει χαρακτηριστικά ηπειρωτικού και μεσογειακού μοντέλου.

Τα βασικότερα χαρακτηριστικά στο **μεσογειακό μοντέλο** είναι το

13. Βλ. William Safran, *The French Polity*, Longman Publisher USA, 4η έκδ., 1995, σ. 43-50.

πολύ χαμηλό ποσοστό γυναικείας συμμετοχής, κάτω του 10%, ο «συμπληγαδικός» ρόλος των κομμάτων, που καθιστά τις κομματικές ηγεσίες και την εμπλοκή της γυναίκας στην πολιτική απόρθητο φρούριο, η υιοθέτηση και εφαρμογή δημόσιων πολιτικών χωρίς ιδιαίτερη ευαισθησία στον παράγοντα φύλο και η ύπαρξη σημαντικών παραδοσιακών φραγμών. Τέλος, οι δυνάμεις της κοινωνίας των πολιτών παραμένουν ασύντακτες και ανενεργές.

3. ΣΤΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ: ΣΥΝΕΚΔΟΧΙΚΗ ΕΝΑΡΜΟΝΙΣΗ

Η προοπτική ένταξης της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση ως αδιαμφισβήτητη επιτακτική προτεραιότητα της Κυπριακής Δημοκρατίας με καθορισμένο χρονικό ορίζοντα, και ως κοινά αποδεκτός στόχος των πολιτικών δυνάμεων, έχει δημιουργήσει μια άνευ προηγουμένου πολυσχιδή και πολύπλευρη εκσυγχρονιστική δυναμική, που αγγίζει όλους τους τομείς της πολιτειακής, οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής της Κύπρου. Η δυναμική αυτή αναπτύσσεται κυρίως στο πλαίσιο της διαδικασίας εναρμόνισης με το κοινοτικό κεκτημένο.

Στον τομέα της ισότιμης συμμετοχής της γυναίκας στην πολιτική, η Κύπρος κατατάσσεται αδιαμφισβήτητα στο «μεσογειακό μοντέλο» και παρουσιάζει δραματικά χαμηλές επιδόσεις σε σχέση με τους μελλοντικούς της εταίρους. Σε τριάντα οκτώ χρόνια πολιτειακής ιστορίας (1960-1998), η Κύπρος έχει να παρουσιάσει μόνο δύο γυναίκες που διετέλεσαν υπουργοί και οκτώ συνολικά κοινοβουλευτικές έδρες που κληρώθηκαν από γυναίκες.¹⁴ Επιδόσεις πολύ χαμηλές για μια χώρα που σέβεται πραγματικά το άρθρο 21 της Οικουμενικής Διακήρυξης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Κατά την τελευταία πενταετία του 20ού αιώνα, τα ποσοστά παραμένουν σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα: 0% γυναίκες στην κυβέρνηση, 5,4% στη Βουλή, 12,1% στο δημαρχιακό αξίωμα και 16,9% στα δημοτικά συμβούλια (βλ. Πίνακα). Υποδηλώνουν δε την ύπαρξη μιας διττής ιεραρχίας αξιών των πολιτικών θέσεων, αφενός μεταξύ εκτελεστικής και νομοθετικής εξουσίας και, αφετέρου, μεταξύ εθνικής και τοπικής πολιτικής.

Οι σημαντικότεροι φραγμοί εστιάζονται γύρω από το δίπτυχο πολιτικά κόμματα και κοινωνία των πολιτών. Τα πολιτικά κόμματα

14. Μια έδρα το 1981, μια το 1985, τρεις το 1991 και τρεις το 1996.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

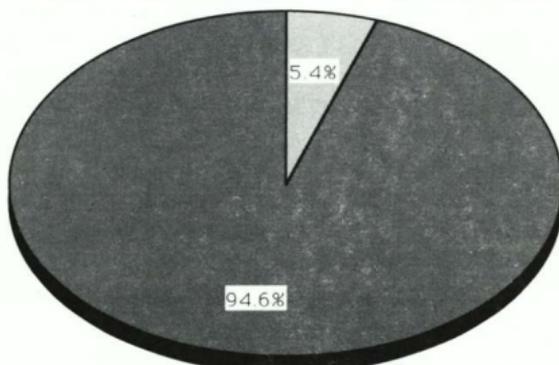
Γυναίκα και πολιτική στην Κύπρο

I. ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΟΣ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ

Σύνολο: 11

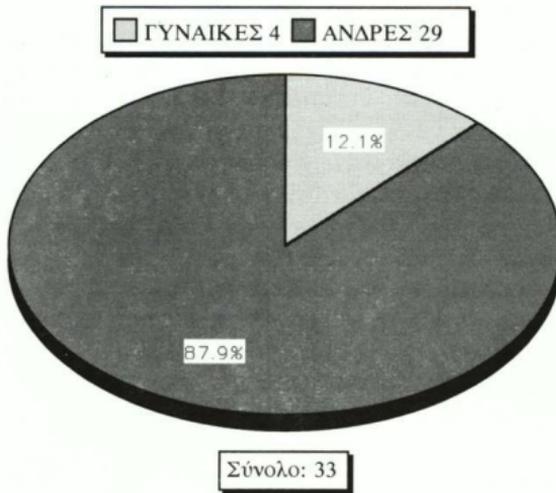
II. ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ

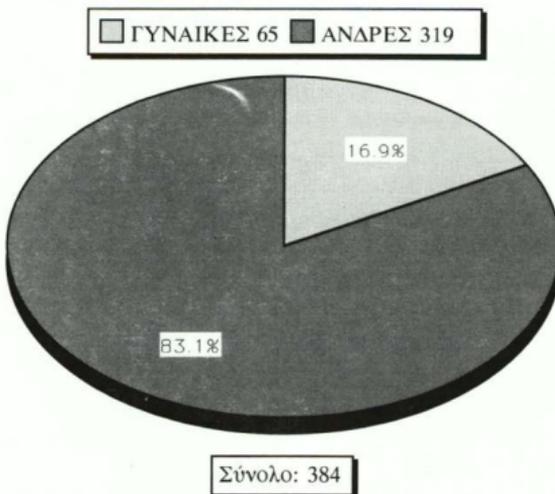
Σύνολο:56

III. ΤΟΠΙΚΗ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ

1. ΔΗΜΑΡΧΟΙ

2. ΔΗΜΟΤΙΚΟΙ ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

τα ως αποκλειστικοί φρουροί της οδού προς την πολιτική αρένα αποτελούν τους φορείς προώθησης ή μη της ισότιμης συμμετοχής ανδρών και γυναικών στην πολιτική. Όλα τα στοιχεία καταδεικνύουν μια φραστικά θετική αλλά πρακτικά έντονη αρνητική στάση των κομμάτων. Οι γυναικείες οργανώσεις των κομμάτων ακολουθούν, στον τομέα αυτό, μια μάλλον «συμβατική» και εκτελεστική παρά μια δημιουργική και διεκδικητική πολιτική. Η κινητήρια δύναμη των κοινωνικών αλλαγών που είναι οι φορείς της κοινωνίας των πολιτών (συντεχνίες, γυναικείες οργανώσεις κ.ά.) παραμένουν ασύντακτες και (σχεδόν) ανενεργές ως προς τη διεκδίκηση ισότιμης συμμετοχής στην πολιτική.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το συνταγματικό και νομικό πλαίσιο δεν είναι ακόμη πλήρως απαλλαγμένο από διατάξεις που εμπεριέχουν διάκριση βάσει του φύλου.¹⁵ Επίσης, οι παραδοσιακοί πολιτισμικοί παράγοντες αποτελούν, όπως και στις περισσότερες χώρες, άδηλους φραγμούς στην ισότιμη συμμετοχή της γυναίκας στην πολιτική.

Διαπιστώνεται από τα προαναφερθέντα ότι όλοι οι παράγοντες που χαρακτηρίζουν το μεσογειακό μοντέλο συνυπάρχουν, συχνά στην πιο έντονη τους μορφή, και καθιστούν δύσκολο το μετασχηματισμό του συστήματος λόγω της διαπλοκής αλυσιδωτών ανασταλτικών παραγόντων.

Η ενταξιακή πορεία της Κύπρου, με επίσημη ημερομηνία έναρξης την 30η Μαρτίου 1998, αναμένεται ότι θα διαδραματίσει καταλυτικό ρόλο στον εκσυγχρονισμό της Κυπριακής Δημοκρατίας και της κοινωνίας των πολιτών της. Απαραίτητη προϋπόθεση γι' αυτό είναι η εναρμόνιση να αντιμετωπιστεί σφαιρικά, αποτελεσματικά και συνεκδοχικά ως μια δημιουργική διαδικασία –στο νομοθετικό, διοικητικό και πολιτισμικό επίπεδο– που προσφέρει στους λαούς της Ευρώπης υψηλό επίπεδο ποιότητας ζωής.

15. Ενδεικτικά αναφέρονται το άρθρο 2.7.(α) του Συντάγματος: Η ύπανδρος γυνή ανήκει εις την κοινότητα του συζύγου αυτής και το άρθρο 4 του Περί Πολίτου της Κυπριακής Δημοκρατίας Νόμου (Ν. 43/1967) όπως τροποποιήθηκε μέχρι το 1997 (Παραχώρηση της κυπριακής ιθαγένειας μόνο εξ αρρενογονίας). Στις 29/1/1998 το Υπουργικό Συμβούλιο ενέκρινε τροποποιητικό Νομοσχέδιο για κατάργηση της σε βάρος της γυναίκας διάκριση, αλλά η έγκρισή του από τη Βουλή δεν είναι δεδομένη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- D'AMICO, FRANCINE - BECKMAN, PETER, *Women in World Politics*, Bergin & Garvey, Westport 1994.
- DUBY, GEORGES - PEROT, MICHELLE (επιμ.), *Histoire des femmes*, 5 τόμοι, Plon, Παρίσι 1991.
- DUVERGER, MAURICE, *The Political Role of Women*, UNESCO, Παρίσι 1955.
- GASPARD, FRANÇOISE (επιμ.), *Les Femmes dans la prise de décision en France et en Europe*, L'Harmattan, Παρίσι 1996.
- JAQUETTE, JANE (επιμ.), *Women in Politics*, Wiley, Νέα Υόρκη 1974.
- KARL, MARILEE, *Women and Empowerment: Participation and Decision-Making*, 2η έκδ., Λονδίνο 1995.
- LE BRAS-CHOPARD, ARMELLE - MOSSUZ-LAVAU, JANINE, *Les femmes et la politique*, L'Harmattan, Παρίσι 1997.
- LOVENDUSKI, JONI - NORRIS, PIPA, *Gender and party politics*, Sage, Λονδίνο 1993.
- LOVENDUSKI, JONI - NORRIS, PIPA, *Les femmes et les hommes dans l'Union Européenne*, Portrait statistique, Λουξεμβούργο 1995.
- NELSON, BARBARA - CHOWDHURY, NAJMA, *Women and Politics Worldwide*, Yale University Press, New Haven 1994.
- PHILIPS, ANNE, *Engendering Democracy*, Polity Press, Cambridge/Οξφόρδη 1997.
- ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΜΑΛΟΥΤΑ, ΜΑΡΩ, *Γυναίκες και Πολιτική*, Gutenberg, Αθήνα 1992.
- RIOT-SARCEY, MICHELE, *Démocratie et représentation*, Kimé, Παρίσι 1995.
- SEAGER, JONI, *The State of the Women in the World Atlas*, Νέα Έκδοση, Penguin Reference, Λονδίνο 1997.
- Sénat de Belgique, Rapport de Première Conférence des Commissions Parlementaires chargées de la politique de l'égalité des chances des femmes et des hommes dans les Etats membres de l'Union Européenne et au Parlement Européen (CCEC), «Le droit à l'égalité des femmes et des hommes dans les Traités Européens», 6, 1997.
- UN, *The Worlds Women 1995: Trends & Statistics*, UN, Νέα Υόρκη 1995.
- UNION INTERPARLEMENTAIRE, «Les femmes dans les Parlements au 30 juin 1995», Γενεύη.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΗΣ*

ΒΑΣΙΚΕΣ ΣΥΝΤΕΤΑΓΜΕΝΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΣΥΓΚΛΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΙΣΕΙΣ

Για την ανάλυση της κυπριακής πολιτικής κουλτούρας χρησιμοποιούνται τα εμπειρικά δειγματοληπτικά δεδομένα της *Παγκύπριας Έρευνας Πολιτικής Συμπεριφοράς*, που διεξήχθη κατά την προεκλογική περίοδο των βουλευτικών εκλογών του Μαΐου 1996, σε δείγμα 1.086 ατόμων.¹ Για τα ελλαδικά δεδομένα χρησιμοποιούνται, αντιστοίχως, εμπειρικά δειγματοληπτικά δεδομένα –βασικά– δύο πανελλαδικών πολιτικών ερευνών, που διεξήχθησαν κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου του Σεπτεμβρίου 1996: (α) του ινστιτούτου V.PRC,² σε δείγμα 1.600 ατόμων και (β) της προεκλογικής έρευνας δύο φάσεων του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, σε δείγμα 1.196 ατόμων.³

Στην παρουσίαση που ακολουθεί, από το σύνολο των ευρημάτων, απομονώνονται και παρουσιάζονται εκείνα που αφορούν *μια θεμελιώδη περιοχή της πολιτικής κουλτούρας*: την πολιτική συμμετοχή. Ως γνωστόν, η ανάμειξη στην πολιτική εξαρτάται από

* Ο Γιάννης Μαυρής είναι Διδάκτωρ Πολιτικής Επιστήμης.

1. V.PRC-CYMAR, *Παγκύπρια Προεκλογική Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς*, σε δείγμα 1089 ατόμων 18 ετών και άνω, Απρίλιος 1996. Πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό του ΡΙΚ.

2. Ινστιτούτο V.PRC, *Πανελλαδική Προεκλογική Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς*, 1.624 άτομα, 18 ετών και άνω, Σεπτέμβριος 1996. Πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό της εφημερίδας *Τα Νέα* και της ΕΡΤ.

3. *Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Προεκλογική Έρευνα Δύο φάσεων, 1996*. Τα ευρήματα της έρευνας σε: α) Δ. Δώδος - Π. Καφετζής - Η. Νικολακόπουλος: «Εκλογές 1996: Διαστάσεις πολιτικής συμπεριφοράς και πολιτικής κουλτούρας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 92-93, σ. 241-266· β) Π. Καφετζής, «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση της πολιτικής», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9 Απρίλιος 1997, σ. 168-178· Π. Καφετζής, «Έρευνες πολιτικής κουλτούρας στην Ελλάδα», δακτυλογραφημένο κείμενο, υπό δημοσίευση.

πολλούς παράγοντες: τη συγκυριακή και, κυρίως, τη μακροπρόθεσμη δομή και ένταση του πολιτικού ανταγωνισμού, το εύρος των ιστορικών διαιρετικών τομών, την ισχύ και το εύρος των παραταξιακών ταυτίσεων, τη θεσμική συγκρότηση του πολιτικού συστήματος και το βαθμό κοινωνικής νομιμοποίησής του από την κοινή γνώμη. Στα διαθέσιμα εμπειρικά δεδομένα η πολιτική συμμετοχή διερευνάται σε τρεις διαστάσεις της, που αποτυπώνονται εμπειρικά, αντιστοίχως στις εξής τρεις μεταβλητές: Πρώτον, το ενδιαφέρον για την πολιτική, δεύτερον, τα συναισθήματα απέναντι στην πολιτική, τρίτον, την παρακολούθηση και τις μορφές συμμετοχής στην προεκλογική περίοδο.⁴

1. ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Το ενδιαφέρον για την πολιτική αποτελεί μια βασική διάσταση της ανάμειξης/ εμπλοκής στην πολιτική. Ως μεταβλητή αποτυπώνει όχι τη συμπεριφορά απέναντι στην πολιτική, αλλά την *ψυχολογική στάση* ανάμειξης σε αυτήν (Καφετζής).

1.1. Το ενδιαφέρον για την πολιτική (ΕγΠ) στην Κύπρο καταγράφεται στην προεκλογική περίοδο του 1996 ελαφρώς χαμηλότερο από το αντίστοιχο ελλαδικό, 45%, έναντι 48% (πολύ+αρκετά ενδιαφερομένων για την πολιτική) (πίνακας 1). Η «ενεργός» στάση απέναντι στην πολιτική, που υποδηλώνεται από το «πολύ ενδιαφέρον» εμφανίζει σχετικά υψηλότερο ποσοστό στην Ελλάδα: 19,5%, έναντι 14,7%, ενώ η ανυπαρξία ενδιαφέροντος (όσοι δηλώνουν ότι δεν τους ενδιαφέρει «καθόλου» η πολιτική) ελαφρώς χαμηλότερη (19,6%, έναντι 21,5%). Θα πρέπει εντούτοις να σημειωθεί ότι στην Ελλάδα το ΕγΠ επηρεάστηκε σαφώς από την πολιτική συγκυρία των τελευταίων ετών. Σε έρευνες του προηγούμενου έτους 1995 (πίνακας 1, 3η στήλη) καταγράφονται εντελώς διαφορετικά ποσοστά. Το ΕγΠ παρουσίασε στην Ελλάδα το 1996 σημεία ανάκαμψης, ύστερα από τη σοβαρή υποχώρηση κατά τη διάρκεια του 1995, στην μεταβατική περίοδο από την εξασθένιση του Α. Παπανδρέου μέχρι τη διαδοχή του από τον Κ. Σημίτη (Ιανουάριος 1996).

4. Π. Καφετζής, «Έρευνες πολιτικής κουλτούρας στην Ελλάδα», ό.π.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ενδιαφέρον για την πολιτική

Πόσο ενδιαφέρονται:	Κύπρος 1996 N=1086	Ελλάδα 1996 N=1624	Ελλάδα 1995 N=3000
Πολύ	14,8	19,5	14,7
Αρκετά	29,8	28,5	24,5
Λίγο	33,4	32,0	29,8
Καθόλου	21,5	19,6	30,6
ΔΓ/ΔΑ	0,5	0,4	0,3
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0

Πηγή: V.PRC-CYMAR, Παγκύπρια Προεκλογική Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς, σε δείγμα 1089 ατόμων 18 ετών και άνω, Απρίλιος 1996. Πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό του ΡΙΚ.

Ινστιτούτο V.PRC, Πανελλαδική Προεκλογική Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς, 1.624 άτομα, 18 ετών και άνω, Σεπτέμβριος 1996. Πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό της εφημερίδας Τα Νέα και της ΕΡΤ.

Ινστιτούτο V.PRC, Πανελλαδική Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς, 3.000 άτομα, 18 ετών και άνω, Ιούνιος 1995. Πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό του ΠΑΣΟΚ.

1.2. Τόσο στην Κύπρο όσο και στην Ελλάδα η ψυχολογική διάσταση της εμπλοκής στην πολιτική παραμένει υψηλότερη από την αντίστοιχη των χωρών της νότιας Ευρώπης, αλλά και από τον μέσο όρο των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Πρόκειται για το φαινόμενο της παραδοσιακής «υπερπολιτικοποίησης», που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη ελληνική πολιτική ιστορία και τις εντάσεις της. Αντανакλά τις παράλληλες εμπειρίες πολιτικής κοινωνικοποίησης τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Κύπρο. Είναι εύλογο να υποθέσει κανείς ότι η διατήρηση και αναπαραγωγή του εθνικού προβλήματος στην Κύπρο –που συνιστά αντικειμενικά μια έκτακτη κατάσταση– έχει επηρεάσει σημαντικά (και συντηρεί) το πολιτικό ενδιαφέρον.

1.3. Είναι γνωστό, ότι το ΕγΠ ανδροκρατείται. Το φύλο επηρεάζει την πολιτική συμμετοχή καθοριστικά. Η χαμηλότερη ανάμειξη των γυναικών στην πολιτική, όπως αποτυπώνεται στο δείκτη ενδιαφέροντος, επιβεβαιώνεται από τα εμπειρικά δεδομένα, τόσο στην Κύπρο όσο και στην Ελλάδα (πίνακας 2). Εντούτοις στην Κύπρο η α-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ενδιαφέρον για την πολιτική κατά φύλο, 1996

	ΚΥΠΡΟΣ N=1086		ΕΛΛΑΔΑ N=1624	
	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες
Πολύ	20,2	9,7	26,2	13,1
Αρκετά	34,5	25,4	27,9	29,1
Λίγο	29,7	36,9	30,2	33,8
Καθόλου	15,2	27,3	15,2	23,8
ΔΓ/ΔΑ	0,4	0,7	0,5	0,2

Πηγή: V.PRC-CYMAR, Παγκύπρια Προεκλογική Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς, σε δείγμα 1089 ατόμων 18 ετών και άνω, Απρίλιος 1996. Πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό του ΡΙΚ.

Ινστιτούτο V.PRC, Πανελλαδική Προεκλογική Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς, 1.624 άτομα, 18 ετών και άνω, Σεπτέμβριος 1996. Πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό της εφημερίδας *Τα Νέα* και της ΕΡΤ.

νάμειξη των γυναικών στην πολιτική παραμένει αισθητά χαμηλότερη από ό,τι στην Ελλάδα (35,1%, έναντι 42,2%) και αυτό συνιστά μια σημαντική διαφοροποίηση κυπριακής/ελλαδικής πολιτικής κουλτούρας.

Το γυναικείο ενδιαφέρον αντιπροσωπεύει στην Κύπρο το 60% του ανδρικού ($\lambda=0,6$) ενώ στην Ελλάδα το 80% ($\lambda=0,8$). Επομένως, στην Κύπρο περισσότερο από την Ελλάδα η φυλετική ανισότητα, ως προς την πολιτική συμμετοχή, εμφανίζεται εντονότερη.

1.4. Τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Κύπρο το ενεργό ενδιαφέρον (υποδηλώνεται από την κατηγορία «ενδιαφέρονται πολύ») των νέων (ηλικιακή ομάδα 18-24) παραμένει εξαιρετικά χαμηλό και λίγο υψηλότερο στην Κύπρο (Ε 6,3%, έναντι Κ 8,9%). Γεγονός που συνιστά ένα πρώτο κοινό στοιχείο (πίνακας 3). Αυτή η ηλικιακή κατανομή του πολιτικού ενδιαφέροντος συνιστά μια σαφή ένδειξη για τη σταδιακή απομάκρυνση των νέων από την πολιτική. Φαινόμενο διεθνές και γενικευμένο, σύμπτωμα της κρίσης της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και της πολιτικής: συγχρόνως, βεβαίως, και τάση μετασχηματισμού της πολιτικής ζωής στην Κύπρο και στην Ελλάδα. Από την άλλη πλευρά όμως, στην Ελλάδα, το ΕγΠ εμφανίζεται, συγκριτικά με την Κύπρο, περισσότερο ενισχυμένο

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ενδιαφέρον για την πολιτική κατά ηλικιακή ομάδα, 1996

	ΚΥΠΡΟΣ N=1086		ΕΛΛΑΔΑ N=1624	
	1	2	1	2
18-24	36,7%	62,0%	36,6%	63,0%
25-34	41,8%	57,7%	40,2%	59,8%
35-44	42,0%	57,4%	48,8%	50,8%
45-54	49,4%	50,2%	52,7%	46,5%
55-64	49,7%	50,3%	52,9%	47,1%
65+	45,5%	53,7%	56,5%	42,8%

Σημείωση: (1) πολύ+αρχητό ενδιαφέρον· (2) λίγο+καθόλου ενδιαφέρον.

Πηγή: V.PRC-CYMAR, *Παγκύπρια Προεκλογική Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς*, σε δείγμα 1089 ατόμων 18 ετών και άνω, Απρίλιος 1996. Πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό του ΡΙΚ·

Ινστιτούτο V.PRC, *Πανελλαδική Προεκλογική Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς*, 1.624 άτομα, 18 ετών και άνω, Σεπτέμβριος 1996. Πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό της εφημερίδας *Τα Νέα* και της ΕΡΤ.

στις μεγάλες ηλικίες. Μεταξύ των ελλαδιτών ηλικιωμένων (ηλικιακή ομάδα 65+) το «πολύ ενδιαφέρον» εμφανίζεται *τετραπλάσιο* από το αντίστοιχο των νέων, της ηλικιακής ομάδας 18-24: 26,4, έναντι 6,3 (Για την Ε, ο δείκτης υπεραντιπροσώπευσης λ υπολογίζεται σε 4,2, ενώ για την Κ σε 2,3). Η διαφορά αυτή φαίνεται καλύτερα, αν λάβουμε υπόψη μας το αθροιστικό ενδιαφέρον «πολύ+αρχητά» (Ε: 56,5, Κ: 45,5 – πίνακας 3). Θα πρέπει να προστεθεί αναφορικά με την Κύπρο, ότι το ΕγΠ εμφανίζεται ενισχυμένο στις ηλικιακές ομάδες 45-54 και 55-64, γενιές που η πολιτική τους κοινωνικοποίηση σημαδεύεται από την εμπειρία του (εθνικοαπελευθερωτικού) αγώνα 1955-1959.

1.5. Η γενική τάση της θετικής συσχέτισης ΕγΠ και μορφωτικού επιπέδου, που παρατηρείται διεθνώς, επιβεβαιώνεται τόσο στην Κύπρο όσο και στην Ελλάδα. Το ενδιαφέρον μεταξύ των αποφοίτων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης κυμαίνεται στην Ελλάδα σε επίπεδα κάτω από 50% και στην Κύπρο κάτω από 40%, ενώ στους αποφοίτους τριτοβάθμιας σε ποσοστά 60% και άνω (Ε: 59,4, Κ: 65,8). Σε αυτό το σημείο αποκαλύπτεται μια *έντονη*

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Ενδιαφέρον για την πολιτική κατά επίπεδο εκπαίδευσης, 1996

	ΚΥΠΡΟΣ N=1086		ΕΛΛΑΔΑ N=1624	
	1	2	1	2
Α' βήθμα	36,6%	62,8%	44,3%	55,4%
Β' βήθμα	37,3%	52,0%	46,7%	52,9%
Γ' βήθμα	65,8%	34,0%	59,4%	40,6%
Λόγος λ=A:Γ	(1,8%)	(0,5%)	(1,3%)	(0,7%)

Σημείωση: (1) πολύ+αρκετό ενδιαφέρον· (2) λίγο+καθόλου ενδιαφέρον.

Πηγή: V.PRC-CYMAR, *Παγκύπρια Προεκλογική Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς*, σε δείγμα 1089 ατόμων 18 ετών και άνω, Απρίλιος 1996. Πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό του ΡΙΚ·

Ινστιτούτο V.PRC, *Πανελλαδική Προεκλογική Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς*, 1.624 άτομα, 18 ετών και άνω, Σεπτέμβριος 1996. Πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό της εφημερίδας *Τα Νέα* και της ΕΡΤ.

διαφοροποίηση. Μπορεί να ειπωθεί ότι ως προς τη μεταβλητή της εκπαίδευσης και το βαθμό επιρροής στην ανάμειξη στην πολιτική, εμφανίζεται μεγαλύτερη *πολιτισμική κοινωνική πόλωση* στην Κύπρο και μικρότερη στην Ελλάδα. Στην Κύπρο διαπιστώνεται μια *εγκάρσια τομή* ανάμεσα στους αποφοίτους πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, από τη μια, και στους αποφοίτους Πανεπιστημίου, από την άλλη (πίνακας 4). Παρατηρούμε πως το ΕγΠ μεταξύ των αποφοίτων τριτοβάθμιας στην Κύπρο είναι σχεδόν διπλάσιο από ό,τι στους αποφοίτους της πρωτοβάθμιας. Ο δείκτης υπεραντιπροσώπησης λ, υπολογίζεται για την Κύπρο σε 1.8, ενώ για την Ελλάδα σε 1.3.

Για να συνοψίσουμε, συγκρίνοντας τις κατανομές του ΕγΠ ως προς τις δύο βασικές δημογραφικές μεταβλητές, την *ηλικία* και την *εκπαίδευση*, διαπιστώνουμε ότι *στην Ελλάδα το ΕγΠ είναι περισσότερο «πολωμένο» ηλικιακά και, παράλληλα, λιγότερο πολωμένο μορφωτικά*. Αντιθέτως, *στην Κύπρο το ΕγΠ είναι λιγότερο πολωμένο ηλικιακά (εμφανίζει δηλαδή δια-ηλικιακά χαρακτηριστικά) και, παράλληλα, περισσότερο πολωμένο μορφωτικά*.

2. ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Δεύτερη διάσταση της πολιτικής συμμετοχής που θα διερευνηθεί είναι η «συναισθηματική ανάμειξη στην πολιτική» (πίνακες 5 και 6). Η μέτρηση αυτής της διάστασης γίνεται με την ερώτηση: «τι αισθήματα σας προξενεί η πολιτική» και με χρήση μιας 10θέσιας κλίμακας συναισθημάτων, που αρχίζουν από τα πολύ θετικά και καταλήγουν στα πολύ αρνητικά. Εδώ, το εντυπωσιακό είναι ότι διαπιστώνεται μια ριζικά διαφορετική δομή συναισθηματικής κινητοποίησης απέναντι στην πολιτική, η οποία παραπέμπει στη διαφορετική φάση του φαινομένου της «κρίσης της πολιτικής» στην Ελλάδα και στην Κύπρο. Η συναισθηματική ανάμειξη στην πολιτική εμφανίζεται σαφώς περισσότερο ενισχυμένη στην Κύπρο και η συναισθηματική ταύτιση/φόρτιση χαρακτηρίζεται από εμφανώς θετικότερες στάσεις. Με βάση την ανακωδικοποίηση των απαντήσεων σε θετικά, ουδέτερα και αρνητικά συναισθήματα απέναντι

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

*Αισθήματα απέναντι στην πολιτική:
Κύπρος 1996, Ελλάδα 1995*

	ΚΥΠΡΟΣ N=1086	ΕΛΛΑΔΑ N=1624
Αδιαφορία	14,8	17,4
Ενθουσιασμός	9,8	2,0
Απογοήτευση	11,5	30,8
Δυσπιστία	11,5	22,3
Ενδιαφέρον	31,3	12,6
Αηδία	2,8	10,7
Επιθυμία συμμετοχής	7,9	3,8
Οργή	3,7	-
Ανία	2,6	-
Πάθος	1,8	-
ΔΓ/ΔΑ	2,2	0,4
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0

Πηγή: V.PRC-CYMAR, *Παγκύπρια Προεκλογική Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς*, σε δείγμα 1089 ατόμων 18 ετών και άνω, Απρίλιος 1996. Πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό του ΡΙΚ.

Ινστιτούτο V.PRC, *Πανελλαδική Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς*, 3.000 άτομα, 18 ετών και άνω, Ιούνιος 1995. Πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό του ΠΑΣΟΚ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Αισθήματα απέναντι στην πολιτική: Κύπρος 1996, Ελλάδα 1995

	ΚΥΠΡΟΣ N=1086	ΕΛΛΑΔΑ N=3000	ΔΙΑΦΟΡΑ (+/-)
Θετικά (+)	19,0	12,5	+6,5
Ουδέτερα (ο)	46,0	16,2	+29,8
Αρνητικά (-)	35,0	71,2	-36,2

Πηγή: V.PRC-CYMAR, Παγκύπρια Προεκλογική Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς, σε δείγμα 1089 ατόμων 18 ετών και άνω, Απρίλιος 1996. Πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό του ΡΙΚ.

Ινστιτούτο V.PRC, Πανελλαδική Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς, 3.000 άτομα, 18 ετών και άνω, Ιούνιος 1995. Πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό του ΠΑΣΟΚ.

στην πολιτική, προκύπτει η ακόλουθη εικόνα (πίνακας 6): Τα θετικά συναισθήματα που ενεργοποιεί η πολιτική στην Κύπρο υπολογίζονται αθροιστικά σε 19%, έναντι 12,5% στην Ελλάδα. Στην τελευταία, τα αρνητικά συναισθήματα συγκεντρώνουν ποσοστό 71,2%, έναντι 35% στην Κύπρο. Το κύριο χαρακτηριστικό που τείνει να εδραιωθεί στην κυπριακή κοινή γνώμη απέναντι στην πολιτική είναι η «ουδέτερότητα», ενώ στην ελλαδική η καθολική «εχθρότητα». Τα ουδέτερα συναισθήματα συγκεντρώνουν στην Κύπρο ποσοστό 46%, έναντι 16,2% στην Ελλάδα, σχεδόν τριπλάσιο. Συμπερασματικά, στην Κύπρο βρίσκεται σε εξέλιξη μια διαδικασία προϊούσας αποξένωσης από την πολιτική, όχι όμως με την ένταση που έχει προσλάβει το φαινόμενο στην Ελλάδα.

3. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΗΝ ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ

Διερευνώνται, τέλος, οι δραστηριότητες της πολιτικής συμμετοχής στην προεκλογική περίοδο, που αποτυπώνουν τη «συμπεριφορική ανάμειξη στην πολιτική». Για το σκοπό αυτό υιοθετούνται τρεις μεταβλητές, που έχουν χρησιμοποιηθεί συχνά στην εμπειρική πολιτική έρευνα: (α) *Η υποστήριξη ενός κόμματος, ή υποψηφίου* (που θεωρείται συλλογική πρακτική και διερευνάται με την ερώτηση: «όταν γίνονται εκλογές, εσείς πόσο συχνά αφιερώνετε χρόνο υποστηρίζοντας ένα κόμμα ή έναν υποψήφιο στην εκστρατεία του;»),

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Πολιτική συμμετοχή στην προεκλογική εκστρατεία
και έκθεση στην πολιτική επικοινωνία, 1996

Συχνότητα συμμετοχής σε:	ΚΥΠΡΟΣ	ΕΛΛΑΔΑ
A. Υποστήριξη κόμματος- υποψηφίου	15,7	12,6
Συμμετοχή σε συγκεντρώσεις	21,2	24,9
Άσκηση επιρροής στην ψήφο	16,4	16,5
B. Παρακολούθηση συζητήσεων TV	65,1	80,3
Παρακολούθηση συζητήσεων Ρ/Φ	43,9	42,5

Σημείωση: Η ερώτηση της παρακολούθησης των πολιτικών συζητήσεων στην Ελλάδα υποβλήθηκε με 5βάθμια κλίμακα: (1) Καθημερινά (=πολύ συχνά)· (2) 3-4 ημέρες την εβδομάδα· (3) 1-2 μέρες την εβδομάδα (2+3=συχνά)· (4) Σπάνια. (5) Ποτέ.

Πηγή: V.PRC-CYMAR, *Παγκύπρια Προεκλογική Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς*, σε δείγμα 1089 ατόμων 18 ετών και άνω, Απρίλιος 1996. Πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό του ΡΙΚ·

Ινστιτούτο V.PRC, *Πανελλαδική Προεκλογική Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς*, 1.624 άτομα, 18 ετών και άνω, Σεπτέμβριος 1996. Πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό της εφημερίδας *Τα Νέα* και της ΕΡΤ· *Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Προεκλογική Έρευνα Δύο φάσεων, 1996.*

Τα ευρήματα της έρευνας σε:

α) Δ. Δώδος -Π. Καφετζής - Η. Νικολακόπουλος: «Εκλογές 1996: Διαστάσεις πολιτικής συμπεριφοράς και πολιτικής κουλτούρας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 92-93, σ. 241-266.

β) Π. Καφετζής: «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση της πολιτικής», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9 Απρίλιος 1997, σελ.168-178· Π. Καφετζής: *Έρευνες πολιτικής κουλτούρας στην Ελλάδα*, δακτυλογραφημένο κείμενο, υπό δημοσίευση.

(β) η συμμετοχή σε προεκλογικές συγκεντρώσεις (επίσης συλλογική πρακτική, που μετράται με την ερώτηση: «όταν γίνονται εκλογές, εσείς πόσο συχνά πηγαίνετε σε προεκλογικές συγκεντρώσεις;»), και (γ) η άσκηση επιρροής στην ψήφο (ατομικιστική πρακτική, η οποία μετράται με την ερώτηση: «όταν γίνονται εκλογές, πόσο συχνά προσπαθείτε να πείσετε κάποιον να ψηφίσει όπως εσείς;»). Αυτές οι τρεις μορφές εμπλοκής στην προεκλογική περίοδο συγκροτούν τον παραδοσιακό/συμβατικό τρόπο πολιτικής συμμετοχής και συνιστούν ένα βασικό δείκτη για την πολιτική κουλτούρα της χώρας.⁵

5. Π. Καφετζής, ό.π.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Δείκτης πολιτικής συμμετοχής στην προεκλογική εκστρατεία, 1996

	ΚΥΠΡΟΣ	ΕΛΛΑΔΑ
(-) 0.00	71,2	66,3
1.00	12,8	20,7
2.00	7,6	5,8
(+) 3.00	8,4	7,2

Πηγή: V.PRC-CYMAR, *Παγκύπρια Προεκλογική Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς*, σε δείγμα 1089 ατόμων 18 ετών και άνω, Απρίλιος 1996. Πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό του ΡΙΚ.

Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Προεκλογική Έρευνα Δύο φάσεων, 1996.

Τα ευρήματα της έρευνας σε:

α) Δ. Δώδος -Π. Καφετζής - Η. Νικολακόπουλος: «Εκλογές 1996: Διαστάσεις πολιτικής συμπεριφοράς και πολιτικής κουλτούρας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 92-93, σ. 241-266.

β) Π. Καφετζής: «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση της πολιτικής», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9 Απρίλιος 1997, σελ.168-178· Π. Καφετζής: *Έρευνες πολιτικής κουλτούρας στην Ελλάδα*, δακτυλογραφημένο κείμενο, υπό δημοσίευση.

Η συγκριτική παράθεση των δεδομένων για την Κύπρο και την Ελλάδα δίδεται στον πίνακα 7. Στην Κύπρο παρατηρείται σχετικά ενεργότερη *υποστήριξη του κόμματος και των υποψηφίων*, ενώ η *συμμετοχή στις συγκεντρώσεις* εμφανίζεται μικρότερη και η *άσκηση επιρροής στην ψήφο* *ισοδύναμη*. Με βάση τις εν λόγω μεταβλητές κατασκευάζεται ο *αθροιστικός δείκτης πολιτικής συμμετοχής*, ο οποίος λαμβάνει τιμές από 0 έως 3 (πίνακας 8).⁶ Τόσο στην Κύπρο όσο και στην Ελλάδα η πολιτική συμμετοχή στην προεκλογική περίοδο εμφανίζεται σε *χαμηλά επίπεδα*. Οι 7 στους 10 Κυπρίους (71,2%) και οι 2 στους 3 Ελλαδίτες (το 66,3%) δεν ενεργοποιήθηκαν σε καμία από τις παραδοσιακές μορφές συμμετοχής, κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας των τελευταίων βουλευτικών εκλογών του 1996. Μόνον το 8,4% του εκλογικού σώματος στην Κύπρο και το 7,2% στην Ελλάδα ενεργοποιήθηκε και στις τρεις πρακτικές της προεκλογικής περιόδου. Η πτωτική τάση της

6. Βλ. τον αντίστοιχο υπολογισμό για την Ελλάδα στο Π. Καφετζής, *ό.π.*, πίνακας 10.2.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Δείκτης πολιτικής συμμετοχής, κατά φύλο, Κύπρος 1996

	Άνδρες	Γυναίκες
(-) 0.00	61,1	80,4
1.00	15,6	10,1
2.00	11,2	4,4
(+) 3.00	12,1	5,1

Πηγή: V.PRC-CYMAR, Παγκύπρια Προεκλογική Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς, σε δείγμα 1089 ατόμων 18 ετών και άνω, Απρίλιος 1996. Πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό του ΡΙΚ.

πολιτικής συμμετοχής στην προεκλογική εκστρατεία για την Ελλάδα έχει διαπιστωθεί και τεκμηριωθεί και εμπειρικά. Δυστυχώς στην Κύπρο δε διατίθενται διαχρονικές σειρές για τις εν λόγω μεταβλητές, επομένως είναι εφικτή μόνο μια στατική αποτύπωση της πραγματικότητας.

3.1. Η σημασία του φύλου αποκαλύπτεται και σε αυτή τη διάσταση της συμμετοχής. Η απουσία των γυναικών είναι εμφανής. Η μη συμμετοχή στη συμβατική προεκλογική περίοδο είναι σαφώς υψηλότερη στις γυναίκες και προσεγγίζει το 80,4% (οι 8 στις 10 Κύπριες δε συμμετείχαν μέσω παραδοσιακών μορφών στην προεκλογική εκστρατεία των περασμένων βουλευτικών), ενώ στους άνδρες σαφώς χαμηλότερη (61%, ή οι 6 στους 10 – πίνακας 9).

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Δείκτης πολιτικής συμμετοχής στην προεκλογική εκστρατεία κατά ηλικιακή ομάδα, Κύπρος 1996

	18-24	25-34	35-44	45-54	55-64	65+
(-) 0.00	77,2	71,3	74,2	69,6	65,5	69,2
1.00	10,1	12,9	11,1	13,2	14,9	15,8
2.00	3,8	8,4	7,0	8,4	7,4	9,0
(+) 3.00	8,9	7,4	7,7	8,8	12,2	6,0

Πηγή: V.PRC-CYMAR, Παγκύπρια Προεκλογική Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς, σε δείγμα 1089 ατόμων 18 ετών και άνω, Απρίλιος 1996. Πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό του ΡΙΚ.

3.2. Όπως είναι αναμενόμενο, η συμμετοχή αυξάνει με την ηλικία (πίνακας 10). Σύμφωνα με τα δεδομένα, φαίνεται να υπάρχει μια διαχωριστική γραμμή στην ηλικία των 45 ετών. Η νεότερη ηλικιακή ομάδα 18-24 ετών εμφανίζει το υψηλότερο ποσοστό αποχής από τις συμβατικές μορφές συμμετοχής στην προεκλογική περίοδο (77%). Αντιθέτως, η πιο δραστήρια ηλικιακή ομάδα είναι η κατηγορία 55-64 ετών, η γενιά των (εθνικοαπελευθερωτικών) αγώνων της δεκαετίας του '50. Από τη συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα δε συμμετέχει με κανέναν τρόπο το 65,5% (το χαμηλότερο ποσοστό), ενώ συμμετέχει και στις τρεις μορφές το 12,2% (το υψηλότερο).

3.3. Πολιτική συμμετοχή και ενδιαφέρον για την πολιτική. Υφίσταται μια ευθύγραμμη σχέση πολιτικής συμμετοχής στην προεκλογική περίοδο και πολιτικού ενδιαφέροντος (πίνακας 11). Όμως, μεταξύ «απαθών» και «ενεργών» ψηφοφόρων στην Κύπρο παρατηρείται μεγαλύτερη πώλωση από ό,τι στην Ελλάδα. Το τμή-

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Δείκτης πολιτικής συμμετοχής στην προεκλογική εκστρατεία και ενδιαφέρον για την πολιτική, 1996
(% των πολύ+αρκετά ενδιαφερομένων, ανά θέση στο δείκτη)

	ΚΥΠΡΟΣ	ΕΛΛΑΔΑ
(-) 0.00	30,0	36,3
1.00	71,3	39,5
2.00	81,7	73,2
(+) 3.00	92,4	71,4

Πηγή: V.PRC-CYMAR, *Παγκύπρια Προεκλογική Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς*, σε δείγμα 1089 ατόμων 18 ετών και άνω, Απρίλιος 1996. Πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό του PIK.

Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Προεκλογική Έρευνα Δύο φάσεων, 1996.

Τα ευρήματα της έρευνας σε:

α) Δ. Διάδος -Π. Καφετζής - Η. Νικολακόπουλος: «Εκλογές 1996: Διαστάσεις πολιτικής συμπεριφοράς και πολιτικής κουλτούρας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 92-93, σ. 241-266.

β) Π. Καφετζής: «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση της πολιτικής», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9 Απρίλιος 1997, σελ.168-178· Π. Καφετζής: *Έρευνες πολιτικής κουλτούρας στην Ελλάδα*, δακτυλογραφημένο κείμενο, υπό δημοσίευση.

μα του εκλογικού σώματος που δε συμμετέχει με κανέναν τρόπο χαρακτηρίζεται ταυτοχρόνως και από εξαιρετικά χαμηλή στάθμη «ενδιαφέροντος για την πολιτική», χαμηλότερη από την αντίστοιχη στην Ελλάδα (30%, έναντι 36,3%). Και, αντιστρόφως, το τμήμα των πολιτών που συμμετέχει ενεργά στην προεκλογική περίοδο (και στις τρεις υπό διερεύνηση δραστηριότητες) χαρακτηρίζεται από υψηλότερο ενδιαφέρον: 92,4% στην Κύπρο έναντι 72,4% στην Ελλάδα. Επομένως, μπορεί να ειπωθεί, σχηματικά, ότι στην Κύπρο, οι «απολίτικοι» ψηφοφόροι είναι πιο «απολίτικοι» και οι «πολιτικοποιημένοι» πιο «πολιτικοποιημένοι». Το εντυπωσιακό όμως εύρημα είναι ότι το 49,3% του εκλογικού σώματος (535 άτομα στο δείγμα), δηλαδή ο ένας στους δύο κυρίους ψηφοφόρους δε συμμετείχε στην προεκλογική εκστρατεία και δεν εκδηλώνει ενδιαφέρον για την πολιτική.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

*Παρακολούθηση της προεκλογικής εκστρατείας
σε τηλεόραση και ραδιόφωνο στην Κύπρο και στην Ελλάδα, 1996*

Κύπρος	1	2	3	4
Παρακολούθηση των πολιτικών συζητήσεων στην τηλεόραση	29,7	35,4	21,8	13,1
Παρακολούθηση των πολιτικών συζητήσεων στο ραδιόφωνο	17,9	26,0	33,7	22,3

Σημείωση: (1) Πολύ συχνά· (2) Αρκετά συχνά· (3) Σπάνια· (4) Ποτέ.

Πηγή: V.PRC-CYMAR, *Παγκύπρια Προεκλογική Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς*, σε δείγμα 1089 ατόμων 18 ετών και άνω, Απρίλιος 1996. Πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό του PIK.

Ελλάδα	1	2	3	4
Παρακολούθηση των πολιτικών συζητήσεων στην τηλεόραση	53,6	25,7	10,4	9,0
Παρακολούθηση των πολιτικών συζητήσεων στο ραδιόφωνο	23,0	19,5	22,6	34,6

Σημείωση: (1) Καθημερινά· (2) 3-4 ημέρες την εβδομάδα και 1-2 μέρες την εβδομάδα· (3) Σπάνια· (4) Ποτέ.

Πηγή: Ινστιτούτο V.PRC, *Πανελλαδική Προεκλογική Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς*, 1.624 άτομα, 18 ετών και άνω, Σεπτέμβριος 1996. Πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό της εφημερίδας *Τα Νέα* και της ΕΡΤ.

3.4. Πολιτική συμμετοχή στην προεκλογική περίοδο και ΜΜΕ (Εκθεση στην πολιτική επικοινωνία). Η υποχώρηση των παραδοσιακών μορφών συμμετοχής στην προεκλογική περίοδο έχει συντελεστεί διεθνώς και στην Ελλάδα, αλλά, όπως αποκαλύπτουν τα ευρήματα της έρευνας, και στην Κύπρο, προς όφελος των ΜΜΕ και κυρίως της τηλεόρασης (πίνακας 12). Πρόκειται για το φαινόμενο της υπαγωγής των εκλογών στα ΜΜΕ. Αποτέλεσμα της ανάδειξης και ασφυκτικής κυριαρχίας της τηλεόρασης στην κάλυψη των εκλογών, τόσο κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου όσο και την ημέρα των εκλογών. Ιδίως με την υιοθέτηση των σύγχρονων μεθόδων πρόβλεψης του εκλογικού αποτελέσματος, όπως π.χ. οι δημοσκοπήσεις εξόδου (exit polls), η ενσωμάτωση της κοινής γνώμης στην τηλεοπτική διαμεσολάβηση της πολιτικής είναι καθολική. Αν και το ποσοστό είναι σημαντικά χαμηλότερο απ' ό,τι στην Ελλάδα,⁷ η διαμεσολάβηση της προεκλογικής περιόδου από τα ΜΜΕ είναι πλέον γεγονός και στην Κύπρο. Στις τελευταίες βουλευτικές εκλογές το 65% του κυπριακού εκλογικού σώματος παρακολούθησε τις πολιτικές συζητήσεις στην τηλεόραση, ενώ το 44% στο ραδιόφωνο (πίνακας 12).⁸

3.5. Αποτίμηση της συμμετοχής του κυπριακού εκλογικού σώματος στις Βουλευτικές εκλογές του '96. Συνδυάζοντας αθροιστικά τις έντε μορφές πολιτικής συμμετοχής, δηλαδή τις τρεις συμβατικές μορφές πολιτικής συμμετοχής με τις δύο νέες μορφές πολιτικής επικοινωνίας, μπορούμε να καταλήξουμε σε μια συνολικότερη αποτίμηση της πολιτικής συμμετοχής του εκλογικού σώματος, διαχωρίζοντας 5 διακριτές μερίδες του εκλογικού σώματος (πίνακας 13). Σύμφωνα με αυτήν την τυπολογία, οι *απαθείς/αδιάφοροι* για την προεκλογική περίοδο (δε συμμετείχαν πουθενά, ούτε παρακολούθησαν τις προεκλογικές συζητήσεις στα ΜΜΕ) αποτελούν το 1/3 του εκλογικού σώματος. Το ποσοστό αδιαφορίας που εντοπίζεται στις γυναίκες είναι διπλάσιο απ' ό,τι στους άνδρες (42,4% έναντι 20,2%), ενώ το ποσοστό των νέων 18-24 ανέρχεται σε 53,2%

7. Ενδεχομένως να οφείλεται και σε διαφορετική διατύπωση της ερώτησης.

8. Η παρακολούθηση των πολιτικών συζητήσεων στην TV εξακολουθεί να παραμένει πρόνομιο των ανδρών. Στην TV η τακτική παρακολούθηση των προεκλογικών συζητήσεων είναι διπλάσια στους άνδρες απ' ό,τι στις γυναίκες (40,3%, έναντι 19,9%). Στο Ρ/Φ η υπεραντιπροσώπευση των ανδρών είναι ακόμη μεγαλύτερη: 25,4%, έναντι 11,1%.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

*Η κυπριακή Κοινή Γνώμη απέναντι στις βουλευτικές εκλογές του 1996
Τυπολογία στάσεων απέναντι στην προεκλογική περίοδο*

N=1086	%	Περιγραφή
347	31,9	Δε συμμετείχαν πουθενά, ούτε παρακολούθησαν τις προεκλογικές συζητήσεις στα ΜΜΕ
154	14,2	Παρακολούθησαν τις εκλογές, μόνο μέσω της τηλεόρασης
260	23,9	Παρακολούθησαν μόνο τηλεόραση και ραδιοφωνο
75	6,9	Συμμετείχαν σε 1-2 δραστηριότητες, με βασική την παρακολούθηση στο ραδιόφωνο ^[α]
253	23,3	Συμμετείχαν σε 3-5 δραστηριότητες της προεκλογικής περιόδου. ^[β] Στις 3 ή 4 δραστηριότητες, η συνδυαστική πολιτική χρήση (παρακολούθηση) της τηλεόρασης και του ραδιοφώνου αντιπροσωπεύει το 78% και 68% αντιστοίχως

(α) Σε 1 δραστηριότητα 26 άτομα ή 2,4% συμμετείχαν -2 (για 14 από τα οποία (54%) η μοναδική δραστηριότητα εντοπίζεται στην παρακολούθηση του ραδιοφώνου. Σε 2 δραστηριότητες συμμετείχαν 49 άτομα, όπου η δεύτερη δραστηριότητα είναι ουσιαστικά ραδιόφωνο (43 άτομα, ή 88%).

(β) Πλήν όμως, από αυτούς, στα 202 άτομα, δηλαδή στο 80% αυτής της κατηγορίας περιλαμβάνονται ταυτοχρόνως η πολιτική χρήση (παρακολούθηση) της τηλεόρασης και του ραδιοφώνου.

Πηγή: V.PRC-CYMAR, Παγκύπρια Προεκλογική Έρευνα Πολιτικής Συμπεριφοράς, σε δείγμα 1089 ατόμων 18 ετών και άνω, Απρίλιος 1996. Πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό του PIK.

(ο ένας στους δύο). Αντιθέτως, το μορφωτικό επίπεδο, όπως είναι αναμενόμενο, επιδρά ευνοϊκά: στους Αποφοίτους πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης ανέρχεται σε 37%, ενώ μεταξύ των αποφοίτων της τριτοβάθμιας περιορίζεται κάτω από 20% (18,4%). Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να διευκρινιστεί, ότι η κοινή γνώμη τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Κύπρο –και γενικότερα– μπορεί να εμπλέκεται στην πολιτική, δηλαδή να εκδηλώνει έναν ορισμένο βαθμό πολιτικού ενδιαφέροντος, χωρίς κατ' ανάγκην να μετέχει και ενεργά στην πολιτική, στις πολιτικά και πολιτισμικά ενεργότερες πρακτικές πολιτικής επικοινωνίας. Όπως παρατηρεί ο Π. Καφετζής: «Αν και βεβαίως σχετίζονται, η διεύρυνση παθητικότερων μορφών της τελευταίας, δε μεταφράζεται ευθύγραμμα ή αυτομάτως και σε μείωση του επιπέδου πολιτικότητας του πληθυσμού».⁹

9. Π. Καφετζής, *ό.π.*, σ. 15.

Εν κατακλείδι, μπορεί να ειπωθεί ότι η κυπριακή και η ελλαδική κοινή γνώμη ακολουθούν παράλληλη πορεία. Στην Κύπρο οι σχέσεις των πολιτών με την πολιτική αλλάζουν, ενώ το κομματικό σύστημα που συγκροτήθηκε ιστορικά βρίσκεται σε μεταβατική περίοδο. Με κάποια υστέρηση, που πρέπει να αποδοθεί στις ιδιομορφίες της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας εμπλέκεται στον κοινό κύκλο της κρίσης της πολιτικής, η οποία παράγει τα φαινόμενα της αποπολιτικοποίησης, της αποξένωσης από την πολιτική, ιδίως των νέων, και της εντεινόμενης παθητικοποίησης του εκλογικού σώματος μπροστά στην ανερχόμενη δύναμη των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας. Πρόκειται για μια διαδικασία αργόσυρτη και καθόλου γραμμική ή προδιαγεγραμμένη. Οι ρυθμοί και οι μορφές της θα εξαρτηθούν άμεσα από την πολιτική συγκυρία και, ασφαλώς, από την έκβαση του εθνικού προβλήματος. Υπό ομαλές συνθήκες, η πορεία ενσωμάτωσης της Κύπρου στην Ευρώπη και η αλλαγή της «ατζέντας» που θα επέλθει μετά την επίλυση του εθνικού είναι κάτι παραπάνω από σίγουρο ότι θα επηρεάσουν καθοριστικά και τα κόμματα και το πολιτικό σύστημα στην Κύπρο. Θα έχει ριζικές επιπτώσεις, τόσο στο ιστορικά διαμορφωμένο κυπριακό κομματικό σύστημα όσο όμως, και αυτό είναι το πιο ενδιαφέρον, και στις σχέσεις των Κυπρίων με την πολιτική.

ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΕΚΛΟΓΙΚΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ

Αντικείμενο του παρόντος είναι η εκλογική συμπεριφορά στην Κύπρο, σε συνάρτηση με συγκεκριμένες παραμέτρους οι οποίες συνάπτονται με την κοινωνιολογική διάσταση των επιλογών των εκλογέων. Η αναφορά στη γεωγραφία δεν καθιστά το χώρο αυτόνομο παράμετρο αλλά εισάγει τη δυνατότητα για ανίχνευση μέσα από το χώρο ιστορικών, δημογραφικών και κοινωνικών-οικονομικών παραγόντων που οροθετούν τις επιλογές.

Μέθοδος εργασίας είναι η ανάλυση (στατιστική και ποιοτική) των ίδιων των εκλογικών αποτελεσμάτων, στο επίπεδο όχι μόνο του εκλογικού κέντρου αλλά και της οδού. Χρονικά, εξετάζεται η περίοδος μετά το 1981, με ορισμένες αναφορές σε όσα είχαν προηγηθεί.

Οι εκδηλώσεις συμπεριφοράς που μας ενδιαφέρουν είναι η συμμετοχή στην ψηφοφορία ή μάλλον το φαινόμενο της αποχής και οι επιλογές του εκλογικού σώματος, θετικές και αρνητικές. Οι θετικές εκφράζονται με την απόδοση ψήφου προς υποψηφίους ή κόμματα και οι αρνητικές με τη λευκή ή άκυρη ψήφο. Διερευνάται η εξέλιξη τους μέσα στο χρόνο σε συνάρτηση με τα πληθυσμιακά μεγέθη, την οικονομική δραστηριότητα και τη διάκριση ανάμεσα σε αγροτικές και αστικές περιοχές. Το αποτέλεσμα θα ήταν ανεπαρκές, με σημαντικά κενά ή παραλείψεις αν δεν εισάγονταν επίσης κριτήρια πολιτικής υφής, είτε συγκυριακά είτε μακρύτερης διάρκειας.

Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί μια πρώτη, συνολική προσέγγιση στο θέμα που μας ενδιαφέρει. Ευρύτερη και βαθύτερη προσπάθεια είναι αναγκαία για πλήρη, συνθετική διερεύνησή του.

* Ο Χριστόφορος Χριστοφόρου είναι διδάκτωρ Πολιτικών Επιστημών.

1. Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ

α. Η αξιοπιστία του συστήματος

Ο βαθμός προσέλευσης στις κάλπες ή, εκφραζόμενο αρνητικά, η αποχή από την ψηφοφορία αποτελεί μια πρώτη ένδειξη για τη λειτουργία της δημοκρατίας και, σε κάποιο βαθμό, της αξιοπιστίας του πολιτεύματος και των θεσμών. Αυτό δεν προβάλλεται ως θέση ή αξίωση σύμφωνα με την οποία ψηλότερα ποσοστά παραπέμπουν σε μεγαλύτερο βαθμό δημοκρατικότητας του συστήματος.

Στο προκείμενο, η προσέλευση συναρτάται μάλλον με την αντίληψη του πολίτη για αξιόπιστο ή μη σύστημα και την ικανότητα των θεσμών να εξυπηρετούν τη δημοκρατική λειτουργία.

Ως εισαγωγή στο θέμα της γενικής εικόνας που εμφανίζει η αποχή, συγκρίνουμε τα ποσοστά που σημειώθηκαν, με αφετηρία τις πρώτες προεδρικές εκλογές του 1959 μέχρι το 1981. Διαπιστώνουμε ότι ο τύπος της εκλογής (προεδρικές-βουλευτικές) και η αξιοπιστία του εκλογικού συστήματος και της ίδιας της αναμέτρησης, ως προς την ικανότητα να υπηρετήσουν ουσιαστικά την ανάδειξη αντιπροσώπων, επηρεάζουν το βαθμό συμμετοχής. Στις προεδρικές του 1959 και του 1968 η αποχή περιορίζεται σε 8,8% και 6,6% αντίστοιχα, ενώ στις βουλευτικές του 1960, του 1970 και του 1976, τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 35,8% και 24,2% και 14,7%. Η διαφοροποίηση ορισμένων εκλογικών περιοχών στη Λευκωσία με αποχή πέραν του 70% δεν εμπίπτει στα συνήθη φαινόμενα διαφοροποίησης αστικών και αγροτικών περιοχών. Η εκλογή του 1960 αντιμετώπιστηκε με δυσπιστία αναφορικά με το ρόλο που όφειλε να εκπληρώσει, λαμβανομένου υπόψη ότι υπήρξε συμφωνία που δημοσιοποιήθηκε μεταξύ Πατριωτικού Μετώπου και ΑΚΕΛ, με αποτέλεσμα να προκαθορίζεται ακόμα και το όνομα όσων θα εκλέγονταν.

Στην περίπτωση του 1970 και του 1976 οι παράγοντες που καθόρισαν την αποχή αναφέρονται στην αξιοπιστία των ίδιων των πολιτικών σχημάτων και του συστήματος γενικά. Το 1970, τα πρόσωπα που μετείχαν, τα προγράμματα των κομμάτων και ο ευκαιριακός χαρακτήρας σχημάτων και διακηρύξεων δημιουργούσαν σε σημαντικό μέρος των εκλογέων μάλλον σύγχυση και αποστροφή παρά κίνητρο για προσέλευση στις κάλπες. Το εκλογικό σύστημα, τόσο στις εκλογές του 1970 όσο και του 1976 έδωσε αναξιόπιστα αποτελέσματα εξαιτίας των δυνατοτήτων χειραγώγη-

σης, οι οποίες έτυχαν εκμετάλλευσης στο χώρο πέραν της δεξιάς.¹

Η εκλογική μεταρρύθμιση του 1981 με την ψήφιση της ενισχυμένης αναλογικής και η είσοδος στη μετά τον Μακάριο ιστορία της Κύπρου, η δημιουργία νέων κομμάτων και οι διαφαινόμενες δυνατότητες του νέου συστήματος να εκπληρώσει καλύτερα και δικαιότερα το ρόλο του για ανάδειξη αντιπροσώπων αλλάζουν το σκηνικό. Ευρύτερα στρώματα διαβλέπουν την αλλαγή και η αποχή μειώνεται σε 4,25%.

Φυσικά, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το ρόλο της πρόνοιας του νόμου που εισάγει την υποχρεωτικότητα της ψήφου· διαφάνηκε όμως ότι και χωρίς την πρόνοια αυτή η προσέλευση στις κάλπες θα ακολουθούσε την ίδια τάση.

Η νέα αλλαγή στο εκλογικό σύστημα με την υιοθέτηση της απλής αναλογικής, στις βουλευτικές του 1996, ενίσχυσε τις δυνατότητες επιλογής και το βαθμό αντιπροσωπευτικότητας του εκλογικού αποτελέσματος και επενέργησε κατά τρόπο που καθήλωσε το ποσοστό αποχής στο ίδιο με το 1991, ενώ, ταυτόχρονα, μείωσε τα λευκά και άκυρα ψηφοδέλτια.

β. Γενική εικόνα της αποχής μετά το 1981

Στην περίοδο 1981-1996 διεξάχθηκαν 13 αναμετρήσεις, 4 βουλευτικές, 3 προεδρικές, 3 δημοτικές και 3 κοινοτικές. Σε κάθε δημοτική εκλογή διεξάγονται 2 ψηφοφορίες, για δήμαρχο και δημοτικά συμβούλια, ενώ στις κοινοτικές έχουμε την ανάδειξη με χωριστές ψηφοφορίες, προέδρου κοινότητας και συμβουλίου βελτιώσεως.

Συγκρίνοντας τα ποσοστά αποχής μέσα στο χρόνο, διαπιστώνουμε ότι το είδος της εκλογικής αναμέτρησης αποτελεί παράγοντα που καθορίζει το ύψος τους. Τα πιο ψηλά ποσοστά παρουσιάζονται στις κοινοτικές εκλογές και ακολουθούν οι δημοτικές,

1. Στις εκλογές του 1970 υπήρξε αλληλοπριμοδότηση σε ορισμένες περιοχές, ανάμεσα στο ΑΚΕΛ, την ΕΔΕΚ και την Προοδευτική Παράταξη, όπως επίσης ανάμεσα σε φιλομακαριακούς, ανεξάρτητους υποψηφίους. Στόχος ήταν ο αποκλεισμός κάθε δυνατότητας για την εξασφάλιση αυτοδυναμίας στη Βουλή των Αντιπροσώπων από το Ενιαίο Κόμμα του Γλαύκου Κληρίδη.

Το 1976, ο συνασπισμός Δημοκρατικής Παράταξης (σημερινό ΔΗΚΟ), της ΕΔΕΚ και του ΑΚΕΛ απέκλεισε τη συμμαχία Δημοκρατικού Συναγερμού-ΔΕΚ από τη Βουλή, παρά το ότι εξασφάλισε 27% περίπου των ψήφων. Επίσης, η Δημοκρατική Παράταξη, με ισχύ μικρότερη του 30% παίρνει 60% των εδρών, ενώ το ΑΚΕΛ μόνο 26% των εδρών.

οι προεδρικές (πρώτος γύρος) και οι βουλευτικές.²

Το γενικό ποσοστό καθορίζεται από διάφορους παράγοντες, μπορούμε όμως να εισηγηθούμε τρεις, ως τους πλέον σημαντικούς: Είναι η σημασία που αποδίδει ο πολίτης στην αναμέτρηση, ιδιαίτερα ως προς το αποτέλεσμα που παράγεται για τον τόπο, το φάσμα των επιλογών και η προσωπική αντίληψη για τους υποψηφίους, κόμματα ή πρόσωπα. Φυσικά κάθε παράγοντας εμπεριέχει ποικίλα άλλα στοιχεία, ενώ, ταυτόχρονα, η βαρύτητα του καθενός στην κρίση του εκλογέα ποικίλλει ανάλογα με την περίπτωση.

Στις τοπικές και δημορχιακές εκλογές το αποτέλεσμα δεν μπορεί να επενεργήσει πέραν από το χώρο στον οποίο διεξάγεται η αναμέτρηση, ενώ την ίδια στιγμή εισάγεται ένα πλέγμα τοπικών και προσωπικών σχέσεων, διαφορών, προσωπικών κρίσεων και άλλων στοιχείων που αυξάνουν το ποσοστό των απεχόντων από την εκλογή.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι προεδρικές εκλογές, τόσο ως προς τη βαρύτητα κάθε παράγοντα όσο και τη δυναμική που αναπτύσσεται: Στον πρώτο γύρο παρουσιάζονται πιο λίγες επιλογές στον ψηφοφόρο από όσες στις βουλευτικές (προηγούμενες κατά 20 μήνες), με αποτέλεσμα την άνοδο του ποσοστού αποχής. Στην εκλογή προέδρου της Δημοκρατίας το Φεβρουάριο του 1998, παρά την παρουσία επτά υποψηφίων συνεχίστηκε η αυξητική τάση στο ποσοστό αποχής. Όμως, στον δεύτερο γύρο των προεδρικών, ανάμεσα σε δύο υποψηφίους, μειώνεται το ποσοστό αποχής (τόσο το 1993 όσο και το 1998), όχι μόνο σε σύγκριση με τον πρώτο γύρο αλλά και με τις προηγούμενες βουλευτικές. Είναι σαφές ότι η σημασία της εκλογής, ως κριτήριο, είναι ουσιωδέστερο για τον ψηφοφόρο από τους περιορισμούς στις επιλογές (σε σχέση με τον πρώτο γύρο) ή τυχόν προσωπικές (αρνητικές) κρίσεις που υπάρχουν για τον ένα ή τον άλλο των υποψηφίων.³ Εξάλλου, στη συνέχεια θα διαπιστώσουμε ότι ο ρόλος του περιορισμού των επιλογών ή των προσωπικών τοποθετήσεων εκδηλώνεται περισσότερο σε άλλο επίπεδο, με το λευκό και άκυρο ψηφοδέλτιο.

2. Δε λαμβάνουμε τα παγκύπρια αποτελέσματα αλλά απομονώνουμε τις περιοχές που παρέχουν συγκρίσιμα μεγέθη για όλες τις αναμετρήσεις.

3. Η μεγαλύτερη κινητοποίηση των εκλογέων, η άφιξη στην Κύπρο εργαζομένων και φοιτητών από το εξωτερικό είναι οι πιο σημαντικοί λόγοι για τη μείωση της αποχής.

γ. Ανοδική πορεία

Όταν διαχωρίσουμε τα αποτελέσματα κάθε τύπου εκλογών, διαπιστώνουμε σταθερή ανοδική τάση των ποσοστών σε κάθε ομάδα. Η αφετηρία και το πιο ψηλό μέγεθος είναι διαφορετικά, παραμένει όμως η ίδια κατάσταση αναφορικά με τη συνάρτηση της αποχής, με το είδος της εκλογής.

Μοναδική εξαίρεση στην ανοδική πορεία της αποχής αποτελούν οι βουλευτικές του 1996. Το ποσοστό της παραμένει καθηλωμένο στο επίπεδο του 1991, αποτέλεσμα χωρίς αμφιβολία της εισαγωγής της απλής αναλογικής αλλά και της δημιουργίας τριών νέων πολιτικών σχημάτων.⁴ Σε αντίθεση, στις δημοτικές του 1996 που ακολούθησαν τις βουλευτικές συνεχίζει να αυξάνεται, παρά το γεγονός ότι η αποχή στις προηγούμενες δημοτικές είχε ήδη υπερβεί το 9%.

Οι λόγοι που προκαλούν τη συνεχή αύξηση της αποχής συναρτώνται μάλλον με την ποιότητα της πολιτικής ζωής, την έλλειψη εμπιστοσύνης ή την καχυποψία στους πολιτικούς και τα κόμματα όσο και στο ρόλο του συστήματος για εξυπηρέτηση του κοινού καλού. Αυτό διαφαίνεται από δημοσκοπήσεις και επιβεβαιώθηκε από τα αποτελέσματα του 1996, όταν αλλαγές στους όρους του παιχνιδιού καθώς και η βάσιμη ελπίδα για μεγαλύτερη εκπροσώπηση ιδεών στη Βουλή, καθήλωσαν την αποχή. Ταυτόχρονα, μεγαλύτερη κινητικότητα του πληθυσμού αλλά και η επενέργεια της αστικοποίησης ενισχύουν την αποχή.

Από τη σύγκριση ανάμεσα σε αστικές και αγροτικές περιοχές⁵ διαπιστώνουμε ότι σε όλες τις βουλευτικές εκλογές οι ψηφοφόροι των πόλεων και των μεγάλων σε πληθυσμό δήμων απέχουν από

4. Ιδρύθηκαν το ΚΕΔ (Κίνημα Ελευθέρων Δημοκρατών), οι Νέοι Ορίζοντες και το Κίνημα Οικολόγων Περιβαλλοντιστών.

5. Για το διαχωρισμό δεν ακολούθησα τα κριτήρια του Τμήματος Στατιστικής και Ερευνών, που είναι καθαρά γεωγραφικά, αλλά τα πληθυσμιακά μεγέθη, με καθοριστικό κριτήριο τον αριθμό ψηφοφόρων το 1985. Στην κλίμακα 0 τοποθετώ τις κοινότητες που έχουν μέχρι 200 εγγεγραμμένους ψηφοφόρους και τις υπόλοιπες ως ακολούθως:

- 1 = 200- 500 ψηφοφόροι
- 2 = 500-1.500 ψηφοφόροι
- 3 = 1.500-3.000 ψηφοφόροι
- 4 = 3.000-10.000 ψηφοφόροι
- 5 = 10.000+ ψηφοφόροι

Ταξινομάω τις κοινότητες μέχρι και την κλίμακα 3 ως αγροτικές.

τις κάλπες σε πιο μεγάλο ποσοστό. Παρόμοια είναι η εικόνα και στην περίπτωση του πρώτου γύρου των προεδρικών εκλογών.

Η ερμηνεία του φαινομένου είναι σχετικά απλή: Ο πληθυσμός των πόλεων και των μεγάλων δήμων χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη κινητικότητα (ταξίδια στο εξωτερικό, φοιτητές, τουρισμός κ.λπ.), ενώ η αντιμετώπιση των κοινών και της πολιτικής χαρακτηρίζεται από αδιαφορία σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι στις αγροτικές περιοχές.

Συγχρόνως, οι κοινωνικές σχέσεις και ο τρόπος ζωής στις πόλεις περιορίζουν τη συμμετοχή στον κομματικό ανταγωνισμό και την κινητοποίηση για εξασφάλιση ψήφων.

Μεταβαίνοντας στο άλλο επίπεδο, στη διαβάθμιση των αγροτικών κοινοτήτων διαπιστώνουμε σημαντικές αποκλίσεις με την ομάδα των μεγαλύτερων αγροτικών κοινοτήτων (μέχρι 3000) να ανταγωνίζεται σε χαμηλό ποσοστό αποχής τις πιο μικρές κοινότητες (μέχρι 200 ψηφοφόρους).

Αν λάβουμε υπόψη ότι μεγαλύτερες σε ηλικία ομάδες ενισχύουν το ποσοστό αποχής, φαίνεται μη φυσιολογικό για τις μικρότερες κοινότητες, των οποίων ο μέσος όρος ηλικίας νεανικού πληθυσμού (μέχρι 15 ετών) είναι ο πιο χαμηλός παγκύπρια,⁶ να έχουν και το πιο χαμηλό ποσοστό αποχής.

Η ερμηνεία του φαινομένου βρίσκεται μάλλον σε τεχνικούς λόγους: σε κάθε εκλογικό κέντρο ψηφίζουν οι εγγεγραμμένοι σε αυτό αλλά και οι υπάλληλοι που έχουν την ευθύνη της ψηφοφορίας, που συνήθως προέρχονται από άλλες κοινότητες. Οι 3-6 υπάλληλοι ψηφίζουν απαραίτητα χωρίς να υπάρχει διάκριση από τους ντόπιους. Σε μικρές κοινότητες, κάτω από 200 ψηφοφόρους, αυτό συντελεί σημαντικά στην εμφάνιση μειωμένης αποχής.

Το αντίθετο συμβαίνει στις πιο μεγάλες αγροτικές κοινότητες: Παρουσιάζουν μεγαλύτερο ποσοστό νέων, την πιο μεγάλη αύξηση πληθυσμού στη δεκαετία 1982-1992 και τον πιο έντονο κομματικό ανταγωνισμό, μια και εδώ τα δυο μεγάλα κόμματα έχουν τα πιο ψηλά ποσοστά τους.

Οι κοινότητες με 200-500 ψηφοφόρους κατέχουν, σαφώς, την πρώτη θέση στην αποχή, μετά από μεγάλο άλμα το 1991. Το φαινόμενο πρέπει να αποδοθεί στους ετεροδημότες, που δημιουργούνται με το πέρασμα του χρόνου χάρη στη ρύθμιση να ψηφίζει

6. Βλ. απογραφή 1992.

κάποιοι στο χώρο καταγωγής αντί της κατοικίας.⁷

Με το αυξημένο ποσοστό νεανικού πληθυσμού, άρα και τις πιθανότητες επαγγελματικής δραστηριότητας και την απόσταση από την πόλη, αυξάνει η πιθανότητα μη επανόδου στο χωριό για την άσκηση του εκλογικού δικαιώματος.

Αξίζει επίσης να αναφερθεί η συνέχιση αύξησης της αποχής, στοιχείο που υποδεικνύει ότι ούτε η απλή αναλογική ούτε η δημιουργία νέων σχημάτων επενέργησαν προς ανάσχεση ή μείωσή της στις αγροτικές κοινότητες.

Τα μειωμένα ποσοστά των μικρών κομμάτων στην ύπαιθρο υποδεικνύουν περιορισμένη σχετικά απήχηση οικολογικών μηνυμάτων ή άλλων ιδεών, πέραν αυτών που κυριαρχούν σε αυτούς τους παραδοσιακούς και συντηρητικούς χώρους.

δ. Η συμμετοχή των προσφύγων

Η δυνατότητα διάκρισης της προσφυγικής ψήφου που μας παρέχεται στις βουλευτικές εκλογές υποβοηθά τη μελέτη της συμπεριφοράς τους καθώς και τις συγκρίσεις με το σύνολο. Οι διαφορές στη συμπεριφορά είναι πολύ περιορισμένης έκτασης, τουλάχιστον στα συνολικά μεγέθη. Και παρόλο που η αποχή είναι ελαφρώς πιο υψηλή στους πρόσφυγες συγκριτικά με το σύνολο, οι τάσεις εμφανίζονται ομοιόμορφες. Παρατηρούμε ότι το 1996 καθλώνεται και στους πρόσφυγες το ποσοστό αποχής.

- Η μεγαλύτερη κινητικότητα του προσφυγικού πληθυσμού με την εγκατάσταση σε προσφυγικούς οικισμούς και τη φυγή των νεότερων μπορεί να ερμηνεύσει τη διαφορά στην προσέλευση στις κάλπες προσφύγων και μη.
- Συγχρόνως, ο υψηλός βαθμός κομματικού ανταγωνισμού, λόγω της αυξημένης ισχύος του ΔΗΣΥ και του ΑΚΕΛ, αποτελεί στοιχείο που δεν αφήνει να αναπτυχθούν τάσεις αύξησης της αποχής.
- Ο διαχωρισμός ανάλογα με την επαρχία καταγωγής αποκαλύπτει διαφοροποιήσεις στη συμπεριφορά. Στους Κερυνειώτες είναι σαφώς πιο υψηλό το ποσοστό αποχής, ακολουθούν οι προερχόμενοι από την Αμμόχωστο και τη Λευκωσία.

Πιστεύω πως υπάρχουν δυο βασικοί λόγοι για τη διαφορά: Η α-

7. Ως αποτέλεσμα, παρατηρούμε ότι ο πληθυσμός εμφανίζεται στις απογραφές να μειώνεται δραστικά σε όλες τις μικρές κοινότητες, ενώ ο αριθμός ψηφοφόρων παραμένει σταθερός ή αυξάνεται.

πογοίτευση και το αίσθημα ότι «έχει ξεχαστεί ή διαγραφεί η Κερυνεία» καθώς και το γεγονός ότι υπάρχει μεγαλύτερος διασκορπισμός και σε πιο μικρές ομάδες των Κερυνειωτών, ίσως προκαλούν καταστάσεις απομόνωσης του πληθυσμού, ασθενή κοινωνική συνοχή και αποστροφή ορισμένων από τη συμμετοχή στις εκλογές.

Είναι αξιοπρόσεκτη επίσης η μείωση της αποχής το 1996 ανάμεσα στους Κερυνειώτες, που συνδυάζεται με το υψηλό ποσοστό (2,5%) που πήρε το Κόμμα Νέοι Ορίζοντες⁸ (1,7% παγκύπρια). Στην ίδια ομάδα, στις εκλογές του 1985, που σημάδεψαν κομματικές αντεγκλήσεις ενός χρόνου, είχε σημειωθεί αύξηση της αποχής κατά 43% έναντι 27% παγκύπρια.

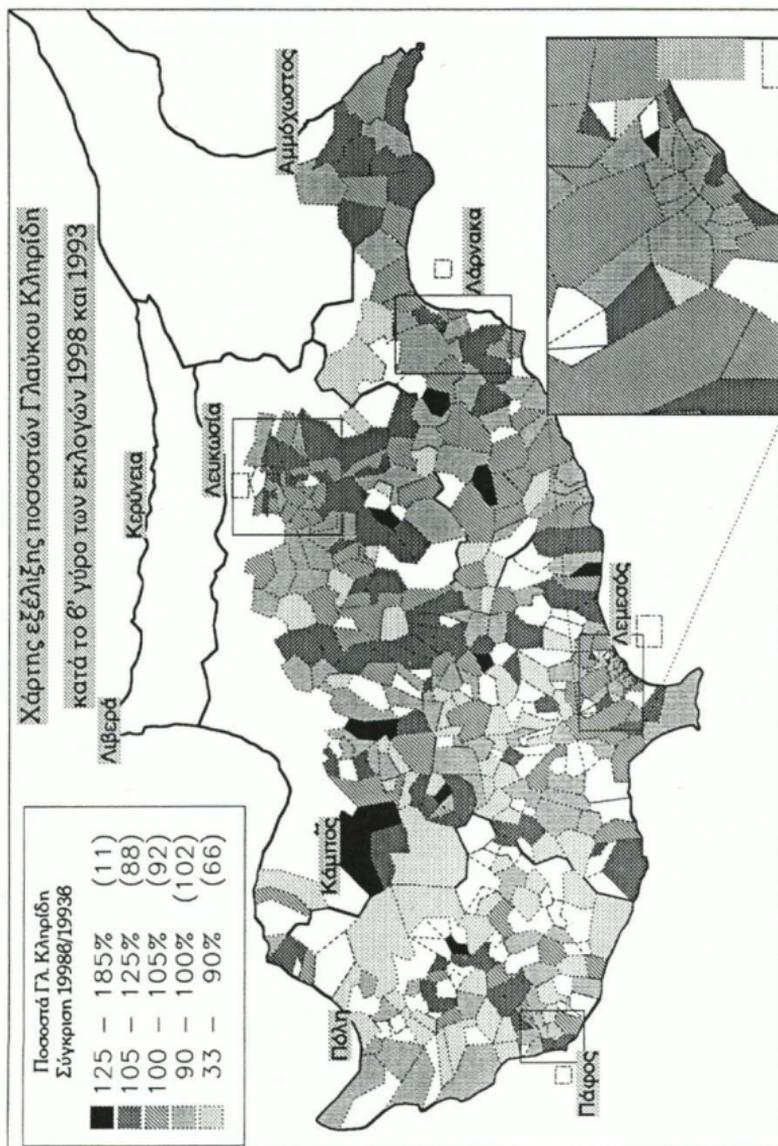
ε. Γεωγραφική κατανομή της αποχής

Παρατηρώντας την κατανομή στο χάρτη, διαπιστώνουμε ότι στην καρδιά των πόλεων παρουσιάζονται τα πιο υψηλά ποσοστά αποχής. Αυτό δεν αφορά μόνο τις πιο παραδοσιακές περιοχές που συχνά πάσχουν από εγκατάλειψη και μείωση του πληθυσμού τους, αλλά και σύγχρονα τμήματα της πόλης, με τις κάθετες κατοικίες και τον περιορισμένο βαθμό ανάπτυξης ανθρώπινων σχέσεων και επικοινωνίας. Πέρα όμως από το κέντρο της πόλης, ανάλογα φαινόμενα διαπιστώνουμε και στο κέντρο κοινοτήτων της περιφέρειας, όπως το παραδοσιακό κέντρο στο Καϊμακλί, που εμφανίζει παρόμοια συμπεριφορά με τις περιοχές των πολυκατοικιών.

Σε μερικές περιπτώσεις, ιδιαίτερα υψηλό είναι το ποσοστό αποχής σε προσφυγικούς συνοικισμούς, όπου επίσης διαπιστώνουμε εκροές των κατοίκων τους. Είναι γενικό το φαινόμενο της φυγής των νέων από τους συνοικισμούς μετά το γάμο. Φεύγουν όμως και άλλες οικογένειες, μόλις επιτύχουν μια σχετική οικονομική άνεση που τους επιτρέπει την ενοικίαση ή απόκτηση ιδιόκτητης κατοικίας.

Στις αγροτικές περιοχές, η μεγάλη αποχή αφορά ορισμένα από τα Κοκκινοχώρια και τα απομακρυσμένα ορεινά χωριά της Λεμεσού και της Πάφου και σε μικρότερο βαθμό της Λευκωσίας.

8. Κύριος άξονας των θέσεων του κόμματος είναι η αντίθεση στην ομοσπονδία που υιοθετούν οι υπόλοιπες πολιτικές δυνάμεις.

στ. Η άρνηση έκφρασης προτίμησης

Η υποχρεωτικότητα της ψήφου οδηγεί τους ψηφοφόρους να αναζητήσουν τρόπους πέραν της αποχής προκειμένου να εκφράσουν τη δυσαρέσκειά τους ή την αδιαφορία τους για την πολιτική ζωή και τις εκλογές. Η άκυρη ή λευκή ψήφος είναι το πλέον ανώδυνο μέσο, αφού η αδικαιολόγητη αποχή τιμωρείται από το νόμο.

Η γενική εικόνα και οι τάσεις αναφορικά με την άρνηση έκφρασης προτίμησης ταυτίζονται σε γενικές γραμμές με αυτή της αποχής: Το είδος της αναμέτρησης καθορίζει τα ποσοστά λευκών και άκυρων ψηφοδελτίων, με τις κοινοτικές στην πρώτη θέση, τις δημοτικές και τις βουλευτικές να ακολουθούν· τις προεδρικές χαρακτηρίζει ιδιόμορφη κατάσταση λόγω της ύπαρξης πρώτου και δεύτερου γύρου.

Η εισαγωγή της απλής αναλογικής και η αύξηση των επιλογών το 1996 συμβάλλουν, επίσης, στη σημαντική μείωση του ποσοστού άκυρων και λευκών.

Οι δημοτικές εκλογές παρουσιάζουν εντυπωσιακά χαρακτηριστικά, αφού τα λευκά και τα άκυρα το 1996 είναι υπερδιπλάσια (250%) από το ποσοστό των αντίστοιχων βουλευτικών. Είναι πρόδηλο ότι οι προσωπικές σχέσεις και οι διαφορές μεταξύ δημοτών και υποψηφίων οδηγούν περσιότερους εκλογείς σε απόρριψη όλων των επιλογών. Δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητο το γεγονός ότι η αποχή και η άρνηση έκφρασης προτίμησης συγκεντρώνουν στις δημοτικές πέραν του 17% των εγγεγραμμένων ψηφοφόρων.

Η ιδιομορφία των προεδρικών και η μεγάλη σημασία που αποδίδεται στο αποτέλεσμα επενεργούν ανασχετικά στο ποσοστό λευκών και άκυρων, καθιλώνοντάς το σε επίπεδο κατώτερο των βουλευτικών. Όμως, ορισμένοι νιώθουν ότι η μείωση των επιλογών στο δεύτερο γύρο, δεν αφήνει άλλη δυνατότητα από την άρνηση έκφρασης προτίμησης. Αυτό συμβαίνει το 1988, όταν τριπλασιάζονται (276%) σχεδόν τα λευκά και άκυρα. Το 1993 διαφοροποιείται η κατάσταση και η κρίσιμη σημασία που δόθηκε στην αναμέτρηση περιόρισε δραστικά το ρυθμό αύξησης από τον πρώτο στον δεύτερο γύρο (μόνο 40%). Το 1998 σημειώνεται η ρήξη με τα αποτελέσματα των προηγούμενων προεδρικών εκλογών, αφού, για πρώτη φορά, το ποσοστό λευκών και άκυρων ψηφοδελτίων μειώθηκε στον δεύτερο γύρο κατά μία και πλέον μονάδα σε σύγκριση με τον πρώτο.

Οι αγροτικές και αστικές περιοχές συμπεριφέρονται σχεδόν παμοιοτύπα σε όλες τις βουλευτικές, με εξαίρεση το 1985, όταν οι αγροτικές κοινότητες απορρίπτουν σε πιο μεγάλο ποσοστό την έκφραση προτίμησης (2,83% έναντι 2,30%). Το 1996, ίσως λόγω της εισαγωγής της απλής αναλογικής, η διαφοροποίηση είναι οριακή.

Η κατάσταση στις μικρές κοινότητες (μέχρι 3000 ψηφοφόρους) είναι αρκετά διαφορετική. Το ποσοστό άκυρων/λευκών τριπλασιάζεται μεταξύ 1981 και 1985 στις ομάδες κοινοτήτων μέχρι 500 ψηφοφόρους. Το φαινόμενο ανάγεται στον περιορισμό των επιλογών, αφού τρία κόμματα που είχαν μετάρχει στις εκλογές του 1981 δε μετέχουν πια. Τα κόμματα αυτά είχαν ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά στις πολυάριθμες μικρές κοινότητες της Πάφου και του Τροόδου, όπου συγκεντρώνεται επίσης μεγάλο ποσοστό λευκών και άκυρων. Το 1996 οι διαφορές περιορίζονται και εμφανίζεται μια σχετικά ομοιόμορφη συμπεριφορά, με τις μικρές αγροτικές κοινότητες να ανταγωνίζονται τις πιο μεγάλες σε υψηλότερο ποσοστό άκυρων/λευκών.

Εξετάζοντας το θέμα σε συνάρτηση με την ηλικία, διαπιστώνουμε ότι, τόσο στις αστικές όσο και στις αγροτικές περιοχές, ψηλότερο ποσοστό νέων παραπέμπει σε μικρότερο ποσοστό άκυρων-λευκών. Στο θέμα, φυσικά, υπεισέρχονται διάφοροι παράγοντες και δεν είναι εύκολη η απομόνωση τους για την εξακριβωση του ρόλου καθενός από αυτούς. Αναφέρουμε, για παράδειγμα, ότι το υψηλότερο ποσοστό νέων παρατηρείται σε περιοχές με δραστική αύξηση του πληθυσμού και υψηλά ποσοστά των δυο πόλων, του ΑΚΕΛ και του ΔΗΣΥ.

Αναφορικά με τη συμπεριφορά των προσφύγων διαπιστώνουμε, για άλλη μια φορά, ότι οι διαφορές τους με το σύνολο είναι οριακές, χωρίς σημασία. Διακρίνεται όμως απόκλιση ανάμεσα στους ίδιους τους πρόσφυγες: Οι Λευκωσιάτες αποφεύγουν πιο πολύ την έκφραση προτίμησης, ενώ οι Κερυνειώτες, που έχουν ήδη το πιο υψηλό ποσοστό αποχής, παρουσιάζουν χαμηλότερα ποσοστά άκυρων/λευκών.

Η κατανομή των άκυρων και λευκών στο χάρτη παρουσιάζει ευρεία διασπορά, ξεχωρίζουν όμως μερικές περιοχές με υψηλά ποσοστά, όπως τα Κοκκινοχώρια, το παραλιακό μέτωπο της Λεμεσού και της Λάρνακας, καθώς επίσης ορισμένα χωριά στα δυτικά της Λευκωσίας και στις ορεινές περιοχές της Πάφου και του Τροόδου. Είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς κοινά χαρακτηριστικά πέρα από όσα αναφέρθηκαν σε σχέση με το μέγεθος των κοινοτήτων.

2. Η ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΗΣ ΚΟΜΜΑΤΙΚΗΣ ΙΣΧΥΟΣ

α. Γενικά

Η αναφορά στη γεωγραφία και κοινωνιολογία των εκλογικών αποτελεσμάτων στην Κύπρο, ειδικά των αποτελεσμάτων μετά το 1974, πρέπει να λαμβάνει υπόψη δύο σημαντικά στοιχεία τα οποία, εκ των πραγμάτων, επηρέασαν συνήθη σχήματα, όπως τον ιδεολογικό διαχωρισμό με βάση τον άξονα δεξιά-αριστερά ή τη συνάρτηση του χώρου με την εξέλιξη της κοινωνίας, των δομών και των χαρακτηριστικών του πληθυσμού.

Στην περίπτωση των αξόνων ιδεολογικής αναφοράς, από τη γένεση της Κυπριακής Δημοκρατίας δημιουργήθηκε ο διαχωρισμός μεταξύ μακαριακών-αντιμακαριακών ή γριβικών ή ενωτικών. Στα δύο τμήματα που αποκαλούμε δεξιά και αριστερά, ο άξονας με σημείο αναφοράς τον Μακάριο διχοτομούσε κατά κύριο λόγο τη δεξιά και αποσπούσε ένα τμήμα της, που μπορούσε πιο εύκολα να συμμαχήσει με την Αριστερά προς υποστήριξη του Μακαρίου.

Το πολιτικό και κομματικό σκηνικό θα διαμορφωθεί με την αναφορά στον Μακάριο να υπέχει θέση άξονα διαχωρισμού.

Σε ότι αφορά στην κοινωνία, η εισβολή και η κατοχή προκάλεσαν τη βίαιη μετακίνηση πληθυσμών και την εγκατάσταση κατά τρόπο που αλλοιώνει αυτό που θα ήταν το κοινωνιολογικό πρόσωπο της Κύπρου με αναφορά στο χώρο. Η έννοια του αστικού ή περιαστικού χώρου δεν μπορεί να είναι η ίδια με αυτή που εμφανίζεται σε μια κοινωνία η οποία γνώρισε ομαλή εξέλιξη και ανάπτυξη μέσα στο χρόνο. Τα δημογραφικά και άλλα χαρακτηριστικά του πληθυσμού διαφοροποιούνται με την εγκατάσταση των προσφύγων, οι οποίοι ως εμβόλιμο στοιχείο δημιουργούν νέες παραμέτρους στην εξέλιξη στο συγκεκριμένο χώρο και την κοινωνία. Συγχρόνως, είναι ανάγκη να έχουμε υπόψη ότι η περίοδος μετάβασης της κυπριακής κοινωνίας από την αγροτική στη σύγχρονη μορφή της διάρκεσε μόνο τρεις δεκαετίες, ενώ στη δυτική Ευρώπη αιώνες.

Έχοντας υπόψη αυτούς τους παράγοντες που επηρεάζουν τη διαμόρφωση του πολιτικού και κοινωνικού χώρου στην Κύπρο προχωρούμε στην εξέταση της κατανομής και εξέλιξης της κομματικής ισχύος, ιδιαίτερα από το 1981 μέχρι σήμερα.

β. Η κομματική ισχύς

Το 1981 είναι η αφετηρία στην οριστική διαμόρφωση του κομματικού προσώπου της Κύπρου. Αρχίζει η μετά τον Μακάριο εποχή και με την υιοθέτηση του εκλογικού συστήματος της απλής αναλογικής δημιουργούνται οι προϋποθέσεις που ενθαρρύνουν την αυτόνομη διεκδίκηση παρουσίας στη Βουλή. Με την εκλογή του Μαΐου διαφαίνονται τα όρια στα οποία εκτείνεται η κομματική ισχύς και οι παράγοντες που την καθορίζουν, ιδιαίτερα για τα κόμματα πέραν από το ΑΚΕΛ.

Παρατηρώντας την επιρροή των κομμάτων διαπιστώνουμε τα ακόλουθα:

- Διαγράφονται σαφώς περιοχές κομματικής ισχύος και αδυναμιών, κατά τρόπο που οδηγούμαστε σε συμπεράσματα για χαρακτηριστικά των περιοχών και παραμέτρους που επηρεάζουν την επιλογή από τον ψηφοφόρο.

- Κατά κόμμα, παρατηρούμε τα ακόλουθα:

- Η πιο μεγάλη επιρροή του ΑΚΕΛ συγκεντρώνεται στα Κοκκινοχώρια και σε μια ζώνη που φτάνει μέχρι τα χωριά ΝΔ της πόλης της Λάρνακας και στη συνέχεια στον άξονα που συνδέει τη Λάρνακα με τη Λευκωσία. Εκτός από την πόλη της Λεμεσού και τα περίχωρά της, η ισχύς του κόμματος βρίσκεται σε ορισμένες νησίδες-ομάδες χωριών. Οι πιο μεγάλες αδυναμίες στον άξονα Λευκωσία-Μόρφου, στην Πιτσιλιά, στο δυτικό τμήμα της επαρχίας Λάρνακας και της Λεμεσού και στην επαρχία Πάφου.

- Στην περίπτωση του ΔΗΚΟ είμαστε στο «αρνητικό» της κατάστασης που περιγράφεται για το ΑΚΕΛ. Η ουσιαστική επιρροή του βρίσκεται στις ορεινές περιοχές Σολέας και Μαραθάσας, σε μικρά χωριά στο ορεινό βορειοδυτικό τμήμα της επαρχίας Λεμεσού και στην επαρχία Πάφου. Τα πιο χαμηλά ποσοστά του κόμματος είναι στις κοινότητες στον άξονα του δρόμου Λευκωσίας-Λεμεσού, στην επαρχία Λάρνακας, στα Κοκκινοχώρια και σε μικρότερο βαθμό στην πόλη και τα μη ορεινά χωριά της Λεμεσού.

- Η ΕΔΕΚ έχει σημαντικά ποσοστά στην πόλη της Λευκωσίας και τα περίχωρά της, καθώς επίσης στα αγροτικά χωριά της περιοχής Μόρφου. Η μεγαλύτερη όμως επιρροή της είναι στην περιοχή Σολέας και Μαραθάσας και στην επαρχία Πάφου, ενώ είναι σχεδόν ανύπαρκτη στα Κοκκινοχώρια και στις επαρχίες Λεμεσού και Λάρνακας.

– Με εξαίρεση την επαρχία Πάφου και τις περιοχές Σολέας και Μαραθάσας, η ισχύς του ΔΗΣΥ παρουσιάζει την πλέον ισομερή κατανομή, σε όλο το υπόλοιπο τμήμα της ελεύθερης Κύπρου.

• Πέρα από τη διάκριση των περιοχών ισχύος και αδυναμιών στο χάρτη, η στατιστική ανάλυση των αποτελεσμάτων θα μας συνδράμει για την εξαγωγή των συμπερασμάτων ως προς τις παραμέτρους συμπεριφοράς του ψηφοφόρου. Ανατρέχουμε στη διάκριση των κοινοτήτων στο χώρο και το διαχωρισμό σε αστικά και αγροτικά κέντρα και, στη συνέχεια, σε μικρότερες υποδιαίρεσεις στη βάση του μεγέθους κάθε κοινότητας.

γ. Κατανομή ισχύος σε αστικά και αγροτικά κέντρα

Η γενική εικόνα κατανομής της επιρροής των κομμάτων στις αγροτικές περιοχές, στα περιφερειακά και αστικά κέντρα και οι συσχετισμοί ισχύος παρουσιάζονται για το 1981 αρκετά καθαρά:

– Στο χαμηλότερο επίπεδο συναντούμε την ΕΔΕΚ και το άθροισμα των μικρών κομμάτων (ΠΑΜΕ, ΝΕΔΗΠΑ και Ένωση Κέντρου) σε ποσοστά μεταξύ 7-10% περίπου, με πιο μεγάλη ισχύ στα προάστια και μεγάλα περιφερειακά κέντρα.

– Στο επόμενο σκαλοπάτι βρίσκεται το ΔΗΚΟ μεταξύ 18-20,5%, ισχυρότερο στα αγροτικά κέντρα.

– Στην κορυφή βρίσκονται το ΑΚΕΛ και ο Δημοκρατικός Συναγερμός, που είχαν εξασφαλίσει 32,77% και 31,92% αντίστοιχα και διεκδικούν την πρώτη θέση. Ο ΔΗΣΥ υπερέχει μόνο κατά 0,5% μονάδα στην ύπαιθρο και το ΑΚΕΛ έχει σαφές προβάδισμα πέντε (5) μονάδων στα προάστια και τα μεγάλα περιφερειακά κέντρα και μίας μονάδας στις πόλεις.

– Στην εξέλιξη του χρόνου η εικόνα των τριών επιπέδων διατηρείται, με ουσιαστική διαφοροποίηση το 1985, όταν η πτώση του ΑΚΕΛ και η άνοδος του ΔΗΚΟ έφεραν τα δύο κόμματα στο ίδιο επίπεδο και παρέμεινε στην κορυφή (με αυξημένη ισχύ) ο ΔΗΣΥ, ενώ στο κατώτερο επίπεδο με γενικό κέρδος τριών μονάδων η ΕΔΕΚ.

– Το 1991 ξεχωρίζει σαφώς σε ισχύ ο ΔΗΣΥ, ενώ το ΔΗΚΟ επιστρέφει μεν στα γενικά ποσοστά του 1981, με μειωμένη, όμως, την επιρροή του σε πιο μεγάλο βαθμό στην ύπαιθρο παρά στα αστικά κέντρα.

– Τέλος, στις εκλογές του 1996, το ΑΚΕΛ και ο ΔΗΣΥ διευρύνουν

τη διαφορά τους από το ΔΗΚΟ, παρά την ουσιαστική μείωση επιρροής του ΔΗΣΥ στις πόλεις (κατά 3 μονάδες σε σχέση με το 1991).

Όταν περάσουμε στο επίπεδο των αγροτικών κοινοτήτων η εικόνα διαφέρει αισθητά από τη συνολική της σύγκρισης των αγροτικών και αστικών κέντρων.

- Υπάρχουν μόνο δυο επίπεδα, με το ΔΗΚΟ να βρίσκεται σε διελκυστίνδα με το ΑΚΕΛ και το ΔΗΣΥ για εξασφάλιση υπεροχής στις δυο μικρότερες κατηγορίες κοινοτήτων (μέχρι 200 και 500 ψηφοφόρων) και την ΕΔΕΚ και τα μικρά κόμματα χωρίς μεγάλες αποκλίσεις σε οποιαδήποτε ομάδα κοινοτήτων. Το χάσμα ανάμεσα στα δυο επίπεδα είναι μικρό, ιδιαίτερα στις πιο μικρές κοινότητες.
- Το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο στην πορεία των ποσοστών και στους συσχετισμούς αφορά στην αντίστροφα ανάλογη τάση μεταξύ του ΔΗΚΟ και του ΑΚΕΛ. Το πρώτο υπερέχει όλων στις μικρότερες κοινότητες και (για το 1985) σε αυτές μέχρι 500 ψηφοφόρους, η επιρροή του όμως βαίνει μειούμενη ενόσω προχωρούμε στις μεγαλύτερες για να καταλήξει στο 14,47% το 1981 και 21,71% το 1985. Το ΑΚΕΛ εκκινεί από 19,96% στις πιο μικρές κοινότητες και σχεδόν διπλασιάζει αυτό το ποσοστό στις πιο μεγάλες.
- Το 1991 ο ΔΗΣΥ γίνεται παντού πρώτο κόμμα, αλλά το 1996, ενώ κερδίζει περισσότερα στις μικρές κοινότητες, παραχωρεί την πρώτη θέση στο ΑΚΕΛ στις μεγαλύτερες.
- Από το 1996, η μεγάλη μείωση ισχύος του ΔΗΚΟ οδηγεί το κόμμα σε καθολική απώλεια υπεροχής.

δ. Οι πρόσφυγες

Οι τάσεις αναφορικά με την εξέλιξη στην προσφυγική ψήφο δε διαφέρουν ουσιαστικά από την ψήφο του υπόλοιπου εκλογικού σώματος. Αποκλίνουν όμως τα ποσοστά που αποδίδονται σε κάθε κόμμα, τόσο από το σύνολο των προσφύγων όσο και από τις επί μέρους ομάδες, με βάση την καταγωγή. Το 1981 το ΑΚΕΛ έχει σαφώς πιο υψηλή επιρροή, με 38,2%· στην περίπτωση του ΔΗΣΥ δεν υπάρχει ουσιαστική απόκλιση από το σύνολο της ισχύος του, ενώ ΔΗΚΟ και ΕΔΕΚ υστερούν κατά 3 και 2 περίπου μονάδες από το παγκύπριο ποσοστό τους.

Εξετάζοντας το θέμα με βάση την καταγωγή των προσφύγων, παρατηρούμε ότι μόνο το ΑΚΕΛ παρουσιάζει υψηλά ποσοστά σε όλες τις ομάδες προσφύγων παρά στο σύνολο, ενώ ο ΔΗΣΥ υστερεί

στη Λευκωσία και την Κερύνεια. Το ΔΗΚΟ και η ΕΔΕΚ υστερούν ουσιαστικά στους καταγόμενους από την Αμμόχωστο.

Η εξέλιξη εμφανίζει ορισμένες ιδιοτυπίες παρά το γεγονός ότι η γενική τάση δεν παρουσιάζει ουσιαστικές αποκλίσεις. Έτσι, το 1991 η πτώση του ΔΗΚΟ είναι σαφώς πιο μεγάλη στους πρόσφυγες παρά στο σύνολο, η επιρροή του ΑΚΕΛ μειώνεται στην Αμμόχωστο και διατηρείται αναλλοίωτη στο σύνολο, ενώ οι απώλειές του ανάμεσα στους Κερυνειώτες το 1985 ήταν πιο μεγάλες από το σύνολο. Το 1996, ο ΔΗΣΥ αυξάνει την επιρροή του στους Λευκωσιότες παρά τη γενική πτώση που είχε υποστεί.

3. Η ΠΗΓΗ ΤΗΣ ΙΣΧΥΟΣ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

Η ισχύς των κομμάτων δεν είναι τυχαίο φαινόμενο. Από όσα παρατέθηκαν πιο πάνω, ορισμένα στοιχεία απορρέουν ως αυτονόητα. Συνδυάζοντας στοιχεία από την κατανομή ισχύος στο χώρο και στις διάφορες ομάδες κοινοτήτων με βάση το μέγεθος τους, μπορούμε να συμπεράνουμε τα ακόλουθα:

α. Το ΑΚΕΛ

Ο βασικός παράγοντας ισχύος του ΑΚΕΛ είναι οι εργάτες και η ιστορική σχέση που εγκαθίδρυσε το κόμμα αυτό με την εργατική τάξη από την ίδρυση του ΚΚΚ μέχρι σήμερα. Η συγκέντρωσή τους συναντάται συνήθως στον περίγυρο των πόλεων, στα προάστια και στις περιαστικές περιοχές. Εκκινώντας από το κέντρο των πόλεων παρατηρούμε την ισχύ του ΑΚΕΛ να αυξάνεται. Γύρω από τη Λευκωσία, στις λαϊκές γειτονιές και τα προάστια της Λεμεσού, πόλη με πολλά εργοστάσια και το λιμάνι, αλλά και στις μεγάλες φυτείες στο Φασούρι. Στη Λάρνακα και τις κοινότητες γύρω από αυτήν και, πριν την εισβολή, στην Αμμόχωστο είχαμε επίσης μεγάλη συγκέντρωση εργατών και ανέκαθεν ισχυρό ΑΚΕΛ.

Ο πιο ισχυρός άξονας ισχύος, κείται στις κοινότητες μεταξύ Λευκωσίας και Λάρνακας. Αυτό οφείλεται στο χαρακτήρα των και στις δυνατότητες απασχόλησης που παρουσιάζουν. Δεν υπάρχουν ουσιαστικοί πόροι για γεωργική απασχόληση, ενώ ταυτόχρονα η εγγύτητα προς την πρωτεύουσα ωθεί μεγάλο αριθμό κατοίκων σε αναζήτηση εργασίας στην πόλη. Σε παρόμοιες περιπτώσεις δημι-

ουργούνται ουσιαστικές προϋποθέσεις για ενίσχυση αριστερών κομμάτων.

Σε αντίθεση, το κέντρο των πόλεων, ιδιαίτερα της πρωτεύουσας δεν αποδίδει ισχυρό ποσοστό στο ΑΚΕΛ. Την ίδια εικόνα μπορούμε να αναμένουμε σε περιοχές με γεωργική ανάπτυξη και καλλιέργειες και γενικά στην ύπαιθρο. Αυτό ερμηνεύει και την πορεία ισχύος του κόμματος, με τα πιο ισχνά ποσοστά στις μικρότερες κοινότητες, οι οποίες κατά κανόνα είναι μικρές και απομακρυσμένες από τις πόλεις και την αυξητική πορεία προς τις μεγαλύτερες, που βρίσκονται πλησίον των πόλεων.

Παρατηρούμε όμως στο χάρτη πολλές νησίδες ισχύος του κόμματος στην ύπαιθρο. Εξετάζοντας μια μια τις περιοχές, διαπιστώνουμε ότι ανήκουν σε δύο κατηγορίες:

- Οι περισσότερες περιοχές βρίσκονται σε χώρους ή πλησίον μεταλλείων, στο Μιτσερό, στη Σκουριώτισσα, στον Αμιάντο, στη Λίμνη, στην Καλαβασό. Στις περασμένες δεκαετίες, από τις εγγύς κοινότητες, στρατιές εργατών είχαν δουλέψει μερόνυχτα και με την οργάνωση και την καθοδήγησή τους από το ΑΚΕΛ είχαν διεκδικήσει με σκληρούς αγώνες αιτήματα για ανθρώπινες συνθήκες απασχόλησης και δικαιότερη αμοιβή.
- Σε μεμονωμένες περιπτώσεις, το τοπίο ανατρέπεται λόγω της μετακίνησης προσφύγων σε πρώην τουρκοκυπριακές κοινότητες, κατηγορία ψηφοφόρων που αποδίδουν υψηλά ποσοστά στο ΑΚΕΛ.

Αναφορικά με την ισχύ του ΑΚΕΛ στους πρόσφυγες, μοναδικός λόγος είναι η ίδια η καταγωγή των προσφύγων. Με εξαίρεση την Καρπασία, την Αμμόχωστο και τις κοινότητες στον περίγυρο της Λευκωσίας, μέχρι την Αμμόχωστο πλήθος κοινότητες απέδιδαν υψηλά ποσοστά στο ΑΚΕΛ. Η ίδια η πόλη με το λιμάνι, τα εργοστάσια και τους πορτοκαλεώνες δημιουργούσε όλες τις προϋποθέσεις για την ενίσχυση του ΑΚΕΛ. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Αμμόχωστο και τα Βαρώσια, ο Γιάννης Κληρίδης υποσχέλισε σε ψήφους τον Μακάριο στις προεδρικές του 1959.

Πλείστοι πρόσφυγες έχουν εγκατασταθεί σε συνοικισμούς μέσα στα όρια των πόλεων (Λάρνακα, Παλλουριώτισσα στη Λευκωσία, τουρκική συνοικία στη Λεμεσό), στα προάστια ή σε περιαστικές περιοχές.

β. Το ΔΗΚΟ

Το ΔΗΚΟ ιδρύθηκε από την αρχή σαν κόμμα εξουσίας και παράγοντας αντιμετώπισης του Δημοκρατικού Συναγερμού και του Γλαύκου Κληρίδη. Εμφανίστηκε από την αρχή σαν εκπρόσωπος των Μακαριακών, έστω κι αν ο Βάσος Λυσσαρίδης και η ΕΔΕΚ, από την ίδρυσή της, είχαν ιστορικά και πραγματικά στενότερη σχέση με τον Μακάριο.

Ως κόμμα των μακαριακών προσελκύει τη μεγάλη μάζα της επαρχίας της Πάφου, όπου διατηρείται μέχρι το 1996 πρώτο σε ισχύ, όπως επίσης σε ορεινές κοινότητες στην περιοχή Κύκκου, στη Σολέα και Μαραθάσα και στις πιο ορεινές κοινότητες της Λεμεσού. Οι κοινότητες αυτές είναι κατά κανόνα πολύ μικρές σε μέγεθος, στοιχείο που εξηγεί την υπεροχή του ΔΗΚΟ που είχαμε διαπιστώσει κατά την εξέταση της ισχύος των κομμάτων κατά μέγεθος κοινοτήτων.

Ως κόμμα εξουσίας αντλεί μεγάλη ποσοστά στις πιο μικρές κοινότητες. Σ' αυτές η εξουσία συναρτάται με το ιερό και τη θρησκευτική αντίληψη κατά τρόπο αναντίρροπο. Ο συνδυασμός με την αντίληψη του μακαριακού δίνει τη μεγάλη ώθηση στο ΔΗΚΟ και το 1985 το καθιστά κόμμα του 40%, στις μικρές κοινότητες.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στις περιοχές μεγάλου ανταγωνισμού μεταξύ της δεξιάς και της αριστεράς, στα Κοκκινοχώρια, στα περιχώρα της Λάρνακας και στον άξονα Λευκωσίας-Λάρνακας, όπως και στους πρόσφυγες, η επιρροή του ΔΗΚΟ παραμένει σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα.

γ. Ο ΔΗΣΥ

Κύρια πηγή ισχύος του ΔΗΣΥ είναι οι παραδοσιακές δομές και η συντήρηση καθώς επίσης η αστικοποίηση. Αυτός είναι ο βασικός λόγος για τον οποίο συναντάμε τα ποσοστά του σε ομαλή διασπορά σε ολόκληρη την Κύπρο.

Εκκινώντας από την καρδιά των αστικών περιοχών προς την περιφέρεια, παρατηρούμε μείωση της ισχύος του. Όταν συναντήσουμε γεωργικές περιοχές,⁹ η επιρροή φτάνει στο πιο υψηλό ση-

9. Ισχυρός παράγοντας στη θεμελίωση της δεξιάς στην Κύπρο υπήρξε η ίδρυση των ΑΤΕ-ΠΕΚ, δηλαδή των Αγροτικών Τοπικών Ενώσεων της Παναγροτικής Ένωσης Κύπρου, πριν από την ανεξαρτησία.

μείο, ενώ σε περιοχές με ισχυρή συγκέντρωση εργατών αναπτύσσεται ο έντονος ανταγωνισμός με την αριστερά και ισχυρές πολωτικές δυνάμεις.

Είναι χαρακτηριστικό ότι και στο εσωτερικό μεγάλων συνοικιών, στις πόλεις, το παραδοσιακό κέντρο ακολουθεί συντηρητική ψήφο, σε αντίθεση με τον περίγυρο που αναπτύχθηκε αργότερα.

Ο άξονας διαχωρισμού μεταξύ μακαριακών και αντιμακαριακών λειτουργεί σε βάρος του ΔΗΣΥ. Γι' αυτό η Πάφος και οι περιοχές Σολέας και Μαραθάσας αποτελούν τους χώρους αδυναμίας του.

δ. Η ΕΔΕΚ

Η ΕΔΕΚ αντλεί τη δύναμη της από δυο σημαντικές πηγές, τη σχέση με τον Μακάριο και τον αγώνα της ΕΟΚΑ. Αμφότερες είναι στενά συνδεδεμένες με τον αρχηγό και ιδρυτή του κόμματος, τον Βάσο Λυσσαρίδη. Σε μικρότερο βαθμό, η αριστερή ιδεολογία του κόμματος προσέλκυσε μέρος της εργατικής τάξης αλλά και νεαρούς με αριστεριστικές ιδεολογικές τάσεις.

Η μακαριακή διάσταση της ισχύος της ΕΔΕΚ διαφαίνεται στην επιρροή που διαθέτει στην Πάφο, στην περιοχή Κύκκου, στη Σολέα και Μαραθάσα και σε μεμονωμένες κοινότητες σε άλλες περιοχές.

Οι δεξιές καταβολές του κόμματος, μέσω της ΕΟΚΑ, όπως και οι αριστεριστικές τάσεις, συναρτώνται με την επιρροή του στην πόλη της Λευκωσίας και ιδιαίτερα στα πιο παραδοσιακά κέντρα, τον Άγιο Ανδρέα, τον Τρυπιώτη, τους Άγιους Ομολογητές και άλλα.

Σε σημαντικό βαθμό, το κόμμα κερδίζει όχι σαν θετική προτίμηση αλλά σαν «τη τρίτη επιλογή», σε αντίδραση προς τα άλλα κόμματα που θεωρούνται από μερικούς κατεστημένα.

4. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΣΤΗΝ ΕΠΙΡΡΟΗ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Συνοψίζοντας σ' ένα γράφημα την εξέλιξη της ισχύος των κομμάτων από το 1981 μέχρι το 1996 διαπιστώνουμε γενική αύξηση, σε ύπαιθρο και στα αστικά κέντρα, για τον ΔΗΣΥ και γενική πτώση για το ΔΗΚΟ, ενώ το ΑΚΕΛ και η ΕΔΕΚ παρουσιάζουν δύο όψεις, ανοδική στην ύπαιθρο και πτωτική στα αστικά και περιφερειακά κέντρα.

Οι λόγοι με βάση τους οποίους είναι δυνατό να ερμηνευθούν οι τάσεις που αναπτύχθηκαν ανήκουν σε δύο κατηγορίες: σε δομι-

κούς, συνδεδεμένους με τη δομή και την εξέλιξη της κοινωνίας και σε συγκυριακούς, που συνάπτονται με πολιτικά κριτήρια, πολιτικές, οικονομικές και άλλες εξελίξεις, θέσεις των πολιτικών δυνάμεων και άλλα στοιχεία που λαμβάνουν χώρα στη συγκεκριμένη περίοδο.

Συνοπτικά, μπορεί να αναφερθεί ότι η απώλεια της εξουσίας και η εξασθένιση του άξονα διαχωρισμού ανάμεσα σε μακαριακούς και μη, έχουν προκαλέσει τη μεγάλη μείωση επιρροής στις αγροτικές περιοχές, ενώ οι αντιφάσεις και τα προβλήματα δομών και προσανατολισμών, μαζί με το χαρακτήρα του ως προσωποπαγούς κόμματος, έχουν ευρύτερες επιπτώσεις στην πορεία του ΔΗΚΟ.

Το ΑΚΕΛ επωφελήθηκε τα τελευταία χρόνια από τα προβλήματα προσανατολισμών και άλλα του ΔΗΚΟ και της ΕΔΕΚ. Ταυτόχρονα, η άνοδος του Γλαύκου Κληρίδη στην Προεδρία, το 1993, κατέστησε το κόμμα καταφύγιο σε αυτούς που επιθυμούν να δημιουργήσουν αντίβαρο στην εξουσία της δεξιάς. Σαν αποτέλεσμα, αυξήθηκε η επιρροή του κόμματος, κυρίως στην ύπαιθρο, λόγω των μεγάλων απωλειών του ΔΗΚΟ στο χώρο αυτό. Όμως, η αστικοποίηση και η σταδιακή μεταβολή της κοινωνίας δημιουργούν δυσκολίες στη λειτουργία και αποτελεσματικότητα των κομματικών δομών, κατά τρόπο που παρατηρείται μετατόπιση της ισχύος του ΑΚΕΛ προς την ύπαιθρο και τάσεις εξισορρόπησης μεταξύ αγροτικών και αστικών περιοχών.

Η ΕΔΕΚ αντιμετωπίζει πρόβλημα προσανατολισμών, με αποτέλεσμα τη μείωση της ισχύος της πιο πολύ στα αστικά κέντρα και τάσεις εξισορρόπησης με την ύπαιθρο. Ο ρόλος του Βάσου Λυσσαρίδη είναι καθοριστικός, αλλά δεν άρχισε για συγκράτηση της μεγάλης μείωσης ποσοστών το 1996.

Ο Δημοκρατικός Συναγερμός, με ρίζες στην παραδοσιακή δεξιά, κατόρθωσε να ανεβάσει το 27% του 1976 στο 35,8% το 1991. Τα ανοίγματα και η μετριοπαθής πολιτική Κληρίδη μαζί με την εισαγωγή δημοκρατικών διαδικασιών στο κόμμα υποβοήθησαν σημαντικά την πορεία του τελευταίου. Τα ανοίγματα που έγιναν πριν από την ανάληψη της εξουσίας, το 1993, δε βρήκαν συνέχεια στην περίοδο που ακολούθησε. Παρατηρήθηκε έντονη ενίσχυση των δεξιών τάσεων στο κόμμα και διαρροή σημαντικών στελεχών που οδήγησαν σε μείωση της επιρροής του, ιδιαίτερα στα αστικά κέντρα. Επωφελήθηκε όμως από την πτώση του ΔΗΚΟ στην ύπαιθρο, με αποτέλεσμα να φανεί ασθενέστερη η γενική μείωση ποσοστών το 1996.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Κυκλοφόρησε

ΝΙΚΟΣ ΜΟΥΖΕΛΗΣ

**επιστροφή
στην κοινωνιολογική θεωρία**

η έννοια της ιεραρχίας και το πέρασμα
από τη μικρο- στη μακρο-κοινωνιολογία

εκδόσεις θεμέλιο

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
Σόλωνος 84, τηλ. 36 08 180, 36 02 646

ΘΑΝΟΣ ΒΕΡΕΜΗΣ, *Εθνική ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997.

ΝΙΚΟΣ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, *Ο λόγος του Εθνικισμού: αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Σάκκουλας, 1996.

Η ελληνική βιβλιογραφία των κοινωνικών επιστημών –με τη χρονική υστέρηση που χαρακτηρίζει συνήθως τον συγκεκριμένο χώρο– επιδεικνύει τα τελευταία χρόνια ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το φαινόμενο του εθνικισμού. Έκφραση του δικαιολογημένου άλλωστε ενδιαφέροντος αποτελεί η μετάφραση στα ελληνικά πολλών σημαντικών έργων της διεθνούς βιβλιογραφίας αλλά και η έντονη παρουσία της ελληνικής παραγωγής. Πρόσφατα παραδείγματα του ως άνω ενδιαφέροντος είναι η έκδοση του συλλογικού τόμου που επιμελήθηκε ο καθηγητής Θάνος Βερέμης, *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα* (εκδόσεις Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, 1997) καθώς και το βιβλίο του κ. Νίκου Δεμερτζή, *Ο Λόγος του Εθνικισμού: αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*. Το πρώτο βιβλίο καλύπτει ένα σημαντικό κενό στη μελέτη του ελληνικού εθνικισμού· περιέχει μία σειρά από «μελέτες περιπτώσεων» που αναλύουν την ιστορική πορεία του ελληνικού έθνους-κράτους. Το δεύτερο βιβλίο αποτελεί μία γενικότερη θεωρητική μελέτη για το φαινόμενο του εθνικισμού και έρχεται να προστεθεί στην ήδη υπάρχουσα σημαντική βιβλιογραφία για τη θεωρία του εθνικισμού.¹

1. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα παρακάτω ελληνικά ή σε μετάφραση βιβλία: ΔΟΞΙΑΔΗΣ, Κ., *Εθνικισμός, Ιδεολογία, Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Πλέθρον, Αθήνα 1995

ΛΕΚΚΑΣ, Π., *Η Εθνικιστική Ιδεολογία. Πέντε Υποθέσεις Εργασίας στην Ιστορική Κοινωνιολογία*, Εκδόσεις Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, Αθήνα 1992

ΛΙΘΟΞΟΥ, Δ., *Μειονοτικά Ζητήματα και Εθνική Συνείδηση στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Λεβιάθαν, Αθήνα 1990

ΜΟΥΖΕΛΗΣ, Ν., *Ο Εθνικισμός στην ύστερη ανάπτυξη*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994

Το βιβλίο που επιμελήθηκε ο κ. Βερέμης αποτελεί τη μετάφραση ενός τόμου που είχε κυκλοφορήσει στα αγγλικά το 1990 ως έκδοση του ΕΛΙΑΜΕΠ, η οποία με τη σειρά της βασίστηκε σε ένα ειδικό αφιέρωμα του περιοδικού *European History Quarterly* του 1989. Έστω και με σημαντική καθυστέρηση, ο τόμος προσφέρει στο ελληνικό κοινό σημαντικές μελέτες και εμπειρικό υλικό για τη συγκρότηση του ελληνικού έθνους, την ανάπτυξη του ελληνικού εθνικισμού και γενικότερα για τη σύγχρονη ελληνική ιστορία.

Παρουσιάζοντας το θέμα και το ειδικότερο αντικείμενο του τόμου, ο κ. Βερέμης ενημερώνει συνοπτικά για τις σύγχρονες τάσεις στο χώρο της θεωρίας και της σύγχρονης βιβλιογραφίας για τον εθνικισμό, καθώς και για τα μείζονα ζητήματα που οριοθετούν και απασχολούν την ελληνική ιστοριογραφία σε σχέση με τη συγκρότηση του ελληνικού έθνους-κράτους, την ελληνική ταυτότητα και τον ελληνικό εθνικισμό. Ο επιμελητής γράφει και το πρώτο κεφάλαιο του τόμου, το οποίο ασχολείται με την ανάπτυξη του ελληνικού εθνικισμού όχι όμως με μία γενική επισκόπηση της πορείας του, αλλά εστιάζοντας την ανάλυση στην αποτυχούσα προσπάθεια για τη συγκρότηση ενός «έθνους χωρίς κράτος». Πρόκειται για την προοπτική ενός πολυεθνικού κράτους, το οποίο θα φιλοξενούσε και το ελληνικό έθνος και όπου ο ελληνικός πολιτισμός θα κατείχε κεντρική θέση. Η ανάλυση βασίζεται στη μελέτη της «Οργάνωσης της Κωνσταντινουπόλεως» και τη σχετική με αυτή δράση των Ι. Δραγούμη και Α. Σουλιώτη. Το άρθρο αναδεικνύει μια διαφορετική φιλοσοφία για την ανάπτυξη του ελλητισμού, η οποία βέβαια δεν μπόρεσε να συγκροτηθεί ούτε ως ολοκληρωμένη πολιτική θεωρία ούτε ως συζητήσιμο πολιτικό διακύβευμα. Η αποτυχία του οράματος για μία «πολυεθνική ανατολική αυτοκρατορία» είναι ιδιαίτερα σημαντική, αφενός, διότι αποκαλύπτει στο ευρύτερο κοινό μια σχετικά άγνωστη πτυχή του «ελληνικού εθνικισμού» και, αφετέρου, διότι υποδεικνύει τις ρίζες των σύγχρονων «αντιδυτικών» και «νεοορθόδοξων» ρευμάτων. Με τη διαφορά ότι οι παλιές ιδέες περί πολυεθνικού ανατολικού κράτους έχουν οριστικά εκλείψει και, το σημαντικότερο, οι σύγχρονες «αντιδυτικές» στάσεις συνδυούνται συνήθως από την ενεργό προώθηση της εθνικής ταυτότη-

ANDERSON, B., *Φαντασιακές Κοινότητες*, Νεφέλη, Αθήνα 1997

HOBBSBAWM, E., *Έθνη και Εθνικισμός*, Καρδαμίτσας, Αθήνα 1994

HROCH, M. κ.ά., *Εθνικό Κίνημα και Βαλκάνια*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996

WOOLF, S., *Ο Εθνικισμός στην Ευρώπη*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995.

τας και την επιθετική προβολή και διεκδίκηση των ορίων και δικαιωμάτων του σημερινού ελληνικού έθνους-κράτους.

Το άρθρο του κ. Π. Κιτρομηλίδη αναλύει τη διαδικασία συγκρότησης των εθνικών ταυτοτήτων στα Βαλκάνια, στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα. Εξετάζοντας την παρουσίαση και συγκρότηση των εθνικών ταυτοτήτων στα γραπτά βαλκάνιων διανοούμενων, το ρόλο του σύγχρονου κράτους στη διαδικασία εθνικής συγκρότησης και, τέλος, τη σχέση-αντινομία μεταξύ ορθοδοξίας και εθνικισμού, η μελέτη τεκμηριωμένα αμφισβητεί τις κυρίαρχες απόψεις περί «εθνικής συνέχειας και αφύπνισης» και περί της συνεισφοράς της ορθοδοξίας στη διατήρηση και ανάπτυξη της εθνικής ταυτότητας.

Ο κ. Κιτρομηλίδης υιοθετώντας την προσέγγιση του έθνους ως «νοερή κοινότητα», προκειμένου να προσδιορίσει την ιδιαίτερη εκείνη αντίληψη ομάδων ή κοινοτήτων σχετικά με την εθνική τους ταυτότητα –μια προσέγγιση η οποία προέρχεται από το πρόσφατα μεταφρασμένο στα ελληνικά έργο του Benedict Anderson–, αρχίζει με τη χαρτογράφηση των απόψεων που εμφανίζονται στα Βαλκάνια κατά το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα, με στόχο να ανασυνθέσουν το βαλκανικό παρελθόν και να επαναπροδιορίσουν την πολιτισμική ταυτότητα ομάδων (και περιοχών) στη βάση πολιτισμικών στοιχείων και κυρίως της γλώσσας. Η ανάδειξη του έθνους ως πολιτισμική κοινότητα της οποίας το εύρος ποικίλει ανάλογα με το συγγραφέα, αναδεικνύεται με επάρκεια στο πρώτο τμήμα της μελέτης και οδηγεί στην εξέταση του ρόλου του σύγχρονου κράτους στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας. Ο συγγραφέας επισημαίνει το ρόλο του στρατού και της εκπαίδευσης στην διαδικασία εθνικής ενοποίησης καθώς και συγκεκριμένες πρωτοβουλίες του κράτους, όπως η σύσταση αυτοκέφαλης εθνικής Εκκλησίας, η ίδρυση εθνικού πανεπιστημίου, με σημαντικές επιπτώσεις η κάθε μία: για παράδειγμα επισημαίνεται η δράση των αποφοίτων του πανεπιστημίου στη διδασκαλία και εξάπλωση της ελληνικής γλώσσας στα εκτός του ελληνικού κράτους εδάφη. Με άλλα λόγια, η εργασία παρουσιάζει όλη την πορεία της κατασκευής της «νοερής κοινότητας» του ελληνικού έθνους, και τον διαφορετικό σε κάθε χρονικό σημείο ρόλο του κάθε παράγοντα. Πρόκειται για μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και κλασική πλέον μελέτη, η οποία γίνεται ιδιαίτερα σημαντική σε μια εποχή που η σύμπλευση ορθοδοξίας-έθνους θεωρείται από πολλούς ως ανέκαθεν δεδομένη.

Η μελέτη του κ. Ι. Κολιόπουλου εξετάζει το ρόλο και τη σημασία των «κλεφτών και αρματολών» και μετέπειτα του ελληνικού στρατού στη διαμόρφωση του ελληνικού εθνικισμού και αλυτρωτισμού. Αφού τοποθετήσει «τους κλέφτες και αρματολούς» στις ιστορικές τους διαστάσεις και αφού εξετάσει τη λειτουργία των «καπετάνιων» και των «παλικαριών» κατά τη διάρκεια του αγώνα, ο συγγραφέας εστιάζει την προσοχή του στις σχέσεις ελληνικού κράτους, στρατού, ληστείας, κτηνοτροφίας και αλυτρωτισμού. Η ζωή στην ορεινή Ελλάδα ερευνάται καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, με σκοπό να διαπιστωθούν οι λόγοι της αμείωτης επιρροής των καπετάνιων και οι αιτίες που οδήγησαν στη μείωση ή και καταστροφή των νομάδων-κτηνοτρόφων. Οι διασυνδέσεις ληστείας-κτηνοτροφίας και τακτικού στρατού αναδεικνύουν τις ιδιαιτερότητες του ελληνικού αλυτρωτισμού και το ρόλο του «παλικαρισμού» στη συγκρότηση της «εθνικής» εξωτερικής πολιτικής.

Τέλος, η μελέτη του κ. Κωφού για τη Μακεδονία αποτελεί το κλασικό πλέον άρθρο, απαραίτητο για όλους όσους θέλουν να γνωρίσουν την ιστορική πορεία της Μακεδονίας και να εμβαθύνουν στη διαμόρφωση των εθνικών ταυτοτήτων στον συγκεκριμένο χώρο. Η μελέτη δείχνει την εξέλιξη των εθνοτικών ανταγωνισμών στην περιοχή της Μακεδονίας από τον 19ο αιώνα, αρχικά στο επίπεδο των πολιτισμικών ανταγωνισμών καθώς και στη σχετική προσπάθεια συγκρότησης «νοερών κοινοτήτων» με βάση κυρίως τη γλώσσα, και την εν συνεχεία μετάβαση κατά τον 20ό αιώνα, στην πολύ πιο δραστική δύναμη των όπλων. Η παρέμβαση των οργανωμένων κρατών έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ομογενοποίηση των περιοχών που ανήκαν στη δικαιοδοσία τους και, κυρίως, στην κατασκευή των μύθων και των πολιτισμικών ταυτοτήτων που θα νομιμοποιούσαν είτε την κατοχή είτε τη διεκδίκηση συγκεκριμένου χώρου. Παρουσιάζεται έτσι ανάγλυφα η διάπλαση και εξέλιξη των εθνικών ταυτοτήτων μέχρι σήμερα. Ο συγγραφέας γνωρίζοντας πολύ καλά όλες τις πτυχές του μακεδονικού ζητήματος προσφέρει μία συγκροτημένη και πολύπλευρη ανάγνωση της ιστορίας μιας επίμαχης και, από πολλούς, διεκδικούμενης ταυτότητας. Το βιβλίο κλείνει με ένα βιβλιογραφικό δοκίμιο του Α. Κιτρορέφ για τις τάσεις και εξελίξεις στη σύγχρονη ελληνική βιβλιογραφία. Πρόκειται για έναν εξαιρετικά χρήσιμο και εύστοχα σχολιασμένο βιβλιογραφικό οδηγό, ο οποίος όμως θα ήταν πιο πλήρης και θα ολοκλήρωνε πιο αρμονικά τον συγκεκριμένο τόμο, εάν περιελάμβανε και μία ενημερωμένη βι-

βλιογραφία για τις εθνικές ταυτότητες και τον εθνικισμό.

Συμπερασματικά, ο τόμος *Εθνική ταυτότητα και Εθνικισμός στην Νεότερη Ελλάδα* προσφέρει μία πολύπλευρη και στοιχειοθετημένη προσέγγιση στη μελέτη της νεότερης εθνικής ταυτότητας και του ελληνικού εθνικισμού. Ορισμένα από τα άρθρα του τόμου αποτελούν πλέον κλασικά κείμενα στη βιβλιογραφία του ελληνικού εθνικισμού και η μελέτη τους είναι απαραίτητη για κάθε ερευνητή των κοινωνικών επιστημών, ακόμα και εάν δε συμεριζεται τις απόψεις ή τις προσεγγίσεις των συγγραφέων.

Η σημασία και η συμβολή του βιβλίου στη μελέτη της νεότερης ιστορίας είναι διττή: αφενός, θεμελιώνει μια ιστορικά τεκμηριωμένη αναθεώρηση των παραδοσιακών στερεοτύπων της ελληνικής ιστορίας που αφορούν στην τρισχιλιετή και συνεχή ιστορία της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, αφετέρου, εισάγει τη συγκριτική ιστορική-πολιτική ανάλυση στη μελέτη των προβλημάτων της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Πρόκειται για την πιο πρόσφορη μέθοδο για την κατάδειξη του «ρομαντικού» και αυθαίρετου στοιχείου μιας «ουσιοκρατικής» αντίληψης για το έθνος, η οποία παρουσιάζει τον ελληνισμό ως διαχρονικό, δεδομένο, ενιαίο και πολιτικά και πολιτισμικά αδιαμφισβήτητο. Οι μελέτες του υπό συζήτηση τόμου υιοθετούν την προσέγγιση που αντιλαμβάνεται το έθνος ως κατασκευή, ως «νοερή κοινότητα», δηλαδή ως ιστορικά, πολιτισμικά και κοινωνικά συγκροτημένη οντότητα. Ο τόμος θα κέρδιζε ίσως σε θεωρητική πληρότητα αν η έννοια «νοερή κοινότητα» και η σχετική συζήτηση περί εθνικισμού είχαν εκτενέστερη ανάπτυξη. Η μελέτη του έθνους ως κατασκευή είναι η προσέγγιση που σαφώς επικρατεί στον ακαδημαϊκό χώρο και στη σχετική βιβλιογραφία, αν και στο ευρύτερο κοινό είναι πολύ πιθανό να είναι άγνωστη ή μη αποδεκτή. Ανεξαρτήτως όμως από την ευρύτερη αποδοχή της, η ανάλυση του έθνους ως κοινωνικής κατασκευής στοιχειοθετείται από τις μελέτες του συγκεκριμένου τόμου, όπου αναδεικνύονται οι μηχανισμοί και οι διαδικασίες που συνέβαλαν στην κατασκευή εθνικών ταυτοτήτων στα Βαλκάνια.

Θα πρέπει βέβαια να επισημανθεί ότι, μελετώντας την κατασκευή εθνικών ταυτοτήτων, οι αναλύσεις ακολουθούν μια ιδιαίτερη προσέγγιση που εστιάζει την προσοχή της στο κράτος και στους κρατικούς μηχανισμούς. Ερευνούν δηλαδή τον εθνικισμό «από τα πάνω», αποδίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στο πώς τα «κράτη κατασκευάζουν έθνη». Συνέπεια της εν λόγω μεθοδολογικής επιλογής

είναι η υπογράμμιση της διαδικασίας εθνικής ομογενοποίησης και του τελικού αποτελέσματος που είναι η επικράτηση της ενιαίας και αδιαμφισβήτητης ταυτότητας. Με αυτόν τον τρόπο υποβαθμίζονται ή παραβλέπονται οι επιπτώσεις από τους ανταγωνισμούς διαφορετικών ταυτοτήτων και η σημασία της παρουσίας του «άλλου» υπό οιαδήποτε –μειονοτική ή όχι– μορφή. Προσεγγίσεις «από τα κάτω» σε σχέση με τον «άλλο» και την αλληλεπίδραση μεταξύ ταυτοτήτων θα προσέφεραν μια διαφορετική διάσταση στη μελέτη των εθνικών ταυτοτήτων, και κατά τη γνώμη μου, θα συμπλήρωναν τις παραπάνω μελέτες χωρίς να αναιρούν τη σημασία τους. Με άλλα λόγια, υπάρχει ο κίνδυνος, τονίζοντας το τελικό αποτέλεσμα που είναι η ομοιογενής εθνική ταυτότητα να θεωρηθεί ότι δεν υπάρχουν διαφορές, ανταγωνισμοί, μειονότητες. Ο ερευνητής δεν πρέπει να αγνοεί ότι δεν μπορεί να υπάρξει «ταυτότητα» χωρίς «διαφορά» και ότι η διαπραγμάτευση αυτής της σχέσης έχει θεμελιώδη σημασία για τη συγκρότηση της πολιτικής ζωής και για τη μελέτη της νεότερης ελληνικής ιστορίας και κοινωνίας. Όταν η διαφορά οδηγεί στην κατασκευή του άλλου, του ξένου, του εχθρού και μετασηματίζεται σε «ετερότητα», τότε ενισχύεται ο εθνικισμός και μειώνεται η ανεκτικότητα. Το βιβλίο που επιμελήθηκε ο κ. Βερέμης μάς δίνει μια εξαιρετική ευκαιρία για προβληματισμό πάνω στα ζητήματα αυτά.

Το βιβλίο του κ. Δεμερτζή, *Ο Λόγος του Εθνικισμού: Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις* (Σάκκουλας, 1996) δεν είναι απλά ένα ακόμη βιβλίο για τη θεωρία ή τις θεωρίες του εθνικισμού. Αποτελεί μία προσπάθεια ανάπτυξης μιας κοινωνικής θεωρίας του εθνικισμού, η οποία επιδιώκει να συμβάλει στην κατανόηση και ερμηνεία του φαινομένου και στην ανάδειξη των σχέσεων εθνικισμού και δημοκρατίας, σε μια εποχή που χαρακτηρίζεται από την «παγκοσμιοποίηση» και την πολυπολιτισμικότητα. Στα έξι κεφάλαια του βιβλίου γίνεται μία ενδελεχής συζήτηση όλων των θεμάτων που συνδέονται με ή αφορούν στον εθνικισμό, βασισμένη σε μια καλά οργανωμένη και συστηματική χρήση της διεθνούς βιβλιογραφίας, η οποία και παρατίθεται στο τέλος του βιβλίου.

Το πρώτο κεφάλαιο αποτελεί ουσιαστικά την εισαγωγή του βιβλίου, αφού ασχολείται με τη χρονική αφετηρία του εθνικισμού, τις πολλαπλές οπτικές και θεωρητικές προσεγγίσεις του φαινομένου και την ανάγκη μιας κοινωνικής θεωρίας για τον εθνικισμό. Είναι

εύστοχη η θέση ότι πρέπει κανείς να διακρίνει την κοινωνική θεωρία του εθνικισμού από τις διάφορες εθνικιστικές αντιλήψεις περί έθνους. Μια θέση εμφανώς εύλογη που ωστόσο συχνά λησμονείται.

Στο δεύτερο κεφάλαιο συζητείται ο εθνικισμός ως ιδεολογία, η οποία συνδέεται άμεσα με τη νεοτερικότητα. Ο εθνικισμός και οι φορείς του αναλύονται με βάση την οπτική της συγκρότησης ταυτοτήτων, η οποία αποτελεί εξαιρετικά πρόσφορο, αναλυτικό πλαίσιο για την κατανόηση του ρόλου του έθνους και της εθνικιστικής ιδεολογίας. Έτσι παρουσιάζεται και το ερώτημα της σχέσης και ενδεχομένως της υπεροχής της εθνικής ταυτότητας έναντι των υπολοίπων, ιδιαίτερα υπό συνθήκες πολυπολιτισμικότητας.

Εν συνεχεία στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται μια λεπτομερής διερεύνηση του σημασιολογικού πεδίου του εθνικισμού, όπου οι λέξεις, για παράδειγμα, έθνος, εθνικισμός, εθνότητα, εθνικότητα, έθνος-κράτος, πατριωτισμός και η ιστορική τους πορεία αναλύονται αναδεικνύοντας το επίμαχο και συχνά αμφισβητήσιμο περιεχόμενό τους. Πρόκειται για ένα αναμφισβήτητο απαραίτητο και χρήσιμο κεφάλαιο, το οποίο όμως είναι ιδιαίτερα εκτενές (95 σελίδες) και ενίοτε κουραστικό.

Στο τέταρτο κεφάλαιο καταγράφονται οι τυπολογίες του εθνικισμού, η παρουσίαση των οποίων διευκολύνει σημαντικά τη μελέτη του θέματος και είναι αναλυτικά χρήσιμες σε κάθε ερευνητή του φαινομένου. Ο κ. Δεμερτζής προτείνει μια συνδυαστική τυπολογία, όπου διακρίνονται ο πολιτικός, ο πολιτιστικός, ο απελευθερωτικός και ο επεκτατικός εθνικισμός.

Στο πέμπτο κεφάλαιο ο συγγραφέας εισέρχεται στο πιο φιλόδοξο και ταυτόχρονα δύσκολο αλλά και ενδιαφέρον τμήμα της μελέτης του, όπου αντιμετωπίζει την έλευση της πλανητικής εποχής και το συνδυασμό της με τον εθνικισμό και τις εθνικές ταυτότητες. Εξετάζει λοιπόν το φαινόμενο της «παγκοσμιοποίησης», το περιεχόμενό της και τα ζητήματα που προκύπτουν από την έλευσή της. Ο συγγραφέας αναλύει τις δυνατότητες και τα προβλήματα που υπάρχουν στη διαδικασία συγκρότησης ταυτοτήτων, σε μια εποχή «παγκοσμιοποίησης». Η μελέτη επισημαίνει τα όρια της παγκοσμιοποίησης, το περίπλοκο της όλης διαδικασίας καθώς και τη διαλεκτική σχέση μεταξύ πλανητικού και τοπικού. Το συμπέρασμα είναι ότι οι εθνικές ταυτότητες κάθε άλλο παρά οριστικά ξεπερασμένες είναι στη σύγχρονη εποχή.

Το έκτο κεφάλαιο συνεχίζει την παραπάνω συζήτηση επικε-

ντρώνοντας το ενδιαφέρον στις διαπλοκές πλανητικού-τοπικού, εθνικού κράτους και εθνικισμού προσπαθώντας να ερμηνεύσει ένα εκ πρώτης όψεως παράδοξο φαινόμενο: την έξαρση του εθνικισμού και των εθνικιστικών συγκρούσεων σε μια εποχή παγκοσμιοποίησης. Σωστά επισημαίνεται ότι η σύγχρονη παγκόσμια κουλτούρα δεν μπορεί να αποτελέσει μέρος της ταυτότητας των σύγχρονων υποκειμένων. Έτσι η επανεμφάνιση των εθνικισμών αναλύεται υπό το πρίσμα της διαλεκτικής σχέσης πλανητικού/τοπικού και ως συστατικό στοιχείο της ως άνω σχέσης. Ο κ. Δεμερτζής εύστοχα εντοπίζει τις διαφορετικές διαστάσεις του φαινομένου και το συζητά υπό το πρίσμα του ρόλου των ΜΜΕ στη σύγχρονη εποχή: Πρόκειται για μια σύνθετη πορεία που δε σηματοδοτεί το τέλος του έθνους-κράτους και των εθνικισμών· μια πορεία υποχώρησης, επανόδου και επιβεβαίωσης-αμφισβήτησης των εθνικών ταυτοτήτων. Ο τόμος κλείνει με ένα ενδιαφέρον παράρτημα που αφορά τα (θεωρητικά) ζητήματα εξήγησης του εθνικισμού· όπου ο συγγραφέας προβαίνει σε μια σειρά από μεθοδολογικά και θεωρητικά εύστοχες επισημάνσεις για τη μελέτη του εθνικισμού.

Συμπερασματικά, το βιβλίο του κ. Δεμερτζή αποτελεί μια σημαντική και ενδιαφέρουσα μονογραφία για ένα εξαιρετικά επίκαιρο –και (πολιτικά) επίμαχο– θέμα και εμπλουτίζει τη συνεχώς αυξανόμενη βιβλιογραφία για τον εθνικισμό. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του βιβλίου του κ. Δεμερτζή έγκειται στο ότι αποτελεί μια ιδιαίτερα φιλόδοξη προσπάθεια να συνδυαστεί η μελέτη του εθνικισμού, αφενός, με το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης και, αφετέρου, με ένα ιδιαίτερα σημαντικό ρεύμα της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας που ασχολείται με την πολυπολιτισμικότητα και τη συγκρότηση ταυτοτήτων. Πρόκειται, πράγματι, για μια προσπάθεια προς τη σωστή κατεύθυνση, με την έννοια ότι η εξέλιξη του εθνικισμού και των εθνικών ταυτοτήτων σε μια εποχή παγκοσμιοποίησης και πολυπολιτισμικότητας είναι ζήτημα μείζονος σημασίας τόσο από θεωρητική όσο και από πρακτική-πολιτική άποψη. Οι πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις σε πολλές περιοχές του κόσμου –περιλαμβανομένων και των Βαλκανίων– εξαρτώνται σε σημαντικό βαθμό από τη διαπραγμάτευση και εξέλιξη των σχέσεων παγκόσμιου-εθνικού-τοπικού και των σχετικών ταυτοτήτων. Συνεπώς, η ανάλυση των εμπλεκόμενων ζητημάτων είναι θεμελιώδους σημασίας και ορθά ο κ. Δεμερτζής καταπιάνεται με την επεξεργασία τους. Πρόκειται όμως για ζητήματα που καλύπτουν έναν τεράστιο χώρο στη

σχετική βιβλιογραφία και τα οποία είναι ιδιαίτερα δύσκολο να απαντηθούν στο πλαίσιο μιας μονογραφίας. Έτσι και η εργασία του κ. Δεμερτζή σε ορισμένα σημεία γίνεται κουραστική και ίσως δύσκολη στην παρακολούθησή της. Το φιλόδοξο και δύσκολο εγχείρημα δεν επιτρέπει στον συγγραφέα να καταλήξει σε οριστικά και ξεκάθαρα συμπεράσματα. Άλλωστε κάτι τέτοιο θα ήταν αδύνατο. Ωστόσο, προσφέρει μια συνολική εικόνα του θέματός του και όλων των συνδεδεμένων με αυτό προβλημάτων, αναδεικνύοντας την πολυπλοκότητά τους.

Επιπλέον, κατά τη γνώμη μου, το ζήτημα του εθνικισμού δεν μπορεί να κατανοηθεί εάν δεν αναλυθεί συνολικά ο ρόλος του φαινομένου στην κατανομή και άσκηση της εξουσίας στις σύγχρονες (μετα)νεοτερικές κοινωνίες. Το γιατί το νεοτερικό κράτος χρειάζεται και το εθνικό στοιχείο για να λειτουργήσει και να ασκήσει την εξουσία του είναι ένα εξαιρετικά σύνθετο ζήτημα. Ο κ. Δεμερτζής θίγει το θέμα αλλά δεν το εξαντλεί. Κάτι τέτοιο απαιτεί, αφενός, εκτεταμένη και σε βάθος ανάλυση του εξουσιαστικού φαινομένου και αφετέρου, συγκεκριμένες ιστορικές και κοινωνικές έρευνες (κάτι που δεν περιλαμβάνεται στους στόχους της εργασίας του κ. Δεμερτζή).

Είναι ίσως ενδιαφέρον να σημειωθεί, κλείνοντας την παρουσίαση δύο ιδιαίτερα σημαντικών βιβλίων, ότι η ιστορική και θεωρητική ενασχόληση με το ζήτημα του εθνικισμού, την οποία εκφράζει ο κάθε τόμος, θα πρέπει να συμπληρώνονται και να αλληλοκαλύπτονται (κάτι που συνήθως δε συμβαίνει). Η θεωρία έχει πολλά να κερδίσει από την ιστορική, συγκριτική κοινωνιολογική και πολιτική έρευνα, όπως και η τελευταία από τις θεωρητικές αναλύσεις. Η παρατήρηση του Μ. Hroch ότι έχουμε πληθώρα θεωρητικών αναλύσεων και ελάχιστες συγκριτικές-ιστορικές έρευνες είναι μάλλον βάσιμη. Οι τόμοι που παρουσιάστηκαν αποτελούν δείκτες για τις κατευθύνσεις που θα πρέπει να ακολουθήσει η έρευνα στο θέμα του εθνικισμού και, ταυτόχρονα, προκαλούν για περαιτέρω συνδυασμούς και εμπλουτισμό των προσεγγίσεων στο επίμαχο ζήτημα του εθνικισμού.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996.

Η έκδοση του βιβλίου του Π. Μ. Κιτρομηλίδη αποτελεί πνευματικό γεγονός. Στη θεωρητική αυτή σύνθεση αναβιώνει σε όλη της την ένταση η τραγωδία της νεοελληνικής συνείδησης. Στο έργο συνταιριάζονται επιδέξια οι θεωρητικές ψηλαφήσεις και αναβάσεις των πρωτοπόρων στοχαστών της περιόδου, με το υπαρξιακό πάθος από το οποίο πήγασαν, καθώς και με τα οράματα της κοινωνικής ανάπλασης που είχαν ως πρακτικό (και διαψευσμένο) στόχο τους.

Αν ένα από τα μελήματα της ιστορικής συγγραφής είναι η κατανοητική ανασύσταση του διανοητικού ορίζοντα αλλά και της κοινωνικής υφής μιας παρωχημένης εποχής, ούτως ώστε να καθίσταται δυνατή η μέθεξη στη ζωτική αυτή εμπειρία, τότε έχουμε στα χέρια μας ένα δείγμα των αισθητικών απολαύσεων και των συναισθηματικών ανατάσεων που μπορεί να προσφέρει η ιστορία. Αν ένα παράλληλο αίτημα είναι η ακριβής αναπαράσταση των φαινομένων σύμφωνα με τα τελευταία πορίσματα της πρωτογενούς έρευνας, τότε θα πρέπει να υπογραμμισθεί η λεπτομερής τεκμηρίωση του έργου αλλά και η αμερόληπτη καταγραφή των τάσεων και από τις δυο πλευρές του πνευματικού ρήγματος το οποίο πραγματεύεται.

I

Η σημασία του εγχειρήματος έγκειται καταρχάς στο θέμα του. Μαζί με την Αναγέννηση, ο Διαφωτισμός είναι το κίνημα που διαμόρφωσε το πρόσωπο της ευρωπαϊκής νεοτερικότητας, με την οποία σχετιζόμαστε είτε το θέλουμε είτε όχι. Η ηθικοπολιτική του δυναμική διαπότησε τις πρωτοπορίες που ανέλαβαν τη διαμόρφωση μιας νεοελληνικής αυτοσυνειδησίας ως προάγγελου για την ανακαίνιση της κοινωνίας τους. Από την εμφάνιση τουλάχιστον της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* των Horkheimer και Adorno, η φιλοσοφική ουσία αλλά και οι θεσμικές πραγματώσεις των αιτημάτων του αποτελούν κρίσιμο διακύβευμα της σημερινής κοινωνικής σκέψης. Στην ηπειρωτική διάνοηση (αλλά και με ισχυρότατες απηχήσεις στη φιλοσοφία του πολιτισμού που καλλιεργείται στα βορειοαμερικανικά πανεπιστήμια) έχει κρυσταλλωθεί μια συναίνεση ως προς την «εξάντληση» του διαφωτιστικού παραδείγματος με αναφορά στις πρακτικές δυσλειτουργίες και εκτροπές του, όπως

λ.χ. την τεχνοκρατική ισοπέδωση του «ζωτικού κόσμου» (Lebenswelt) και την κατίσχυση μιας «μονοδιάστατης» ηθικής της εγωκεντρικής υπολογιστικότητας.

Το κίνημα της μετανεωτερικότητας διατυπώνει το αίτημα για την «υπέρβαση» του διαφωτισμού μέσα από την κατάλυση των ανθρωποκεντρικών και ορθολογικών του προπαροδοχών. Στο τέλος του εν πολλοίς μηδενιστικού 20ού αιώνα, η απελευθέρωση φαίνεται να περνάει μέσα από την έκλυση του έκλογου και του μη κανονικού που διασπά κάθε θεσμοθετημένη εξουσία, πέρα από κάθε «τυπική» της νομιμοποίηση είτε στο επίπεδο της λογικής είτε σε εκείνο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

Δε θα συζητήσουμε εδώ την εγκυρότητα αυτών των στοχεύσεων. Είναι όμως επιτακτικό να τονιστεί ότι αυτές οι επιθέσεις κατά του Διαφωτισμού, όπως και οι αντίστοιχες του ρομαντικού κινήματος πριν από ενάμιση αιώνα τις οποίες εν μέρει ανακινούν, λαμβάνουν ως δεδομένη τη θεσμική κυριαρχία του διαφωτιστικού παραδείγματος μέσα στις κοινωνίες όπου αναφύονται. Η αντιδιαφωτιστική εδώ ένσταση έχει νόημα ακριβώς επειδή ο Διαφωτισμός έγινε εκεί εξουσία, κονιορτοποιώντας τις δομές και νοοτροπίες της προνεωτερικής κοινωνίας και εκδιπλώνοντας ως τις έσχατες (και αμφιλεγόμενες) απολήξεις της την ιστορική του δυναμική.

Για το λόγο αυτό, η σύγχρονη αντιδιαφωτιστική τάση είναι υποχρεωμένη να είναι «διαλεκτική», να στοχεύει δηλαδή σε ένα γνήσιο εγγελιανό *Aufhebung*, μίαν αποσυναρμολόγηση του διαφωτιστικού κοσμοειδώλου, η οποία ταυτόχρονα εγκολπώνεται και συντηρεί εκείνα τα θεσμικά του κεκτημένα χωρίς τα οποία είναι αδύνατη κάθε έννοια πρακτικής ή διανοητικής ελευθερίας (με πρώτο το πανεπιστήμιο ως προνομιούχο τόπο ριζοτόμου και αντισυμβατικού στοχασμού).

Στη δική μας κοινωνία, αντίθετα, το άνθος του διαφωτισμού μαράθηκε πάνω στο κλήμα, χωρίς να τρυγηθεί ο καρπός του. Υπό αυτές τις συνθήκες, η προμοδότηση μιας εισαγόμενης αντιδιαφωτιστικής προβληματικής θα μπορούσε εξ αντικειμένου να κυρώσει θεωρητικά τις δομές και τις ιδεολογίες μιας κοινωνίας που εξακολουθεί να κατατρώχεται από τον παραλογισμό του κληρονομημένου προνομίου και την αυθαιρεσία των πιο εγωπαθών παρορμήσεων, μιας κοινωνίας αποκομμένης από το σύγχρονο επιστημονικό γίγνεσθαι – και, φευ, επαιρόμενης γι' αυτό.

Όσο δικαιολογημένη πάντως κι αν είναι σήμερα μια κριτική

στάση απέναντι στα παρελόμενα του διαφωτισμού, στην αυγή της νεότευκότητας η έννοια του λόγου ήταν, όπως εξακολουθητικά υπενθυμίζει ο T. Eagleton, ταυτόσημη με την επαναστατική ανατροπή και την εκ βάθρων αναδιοργάνωση της ζωής. Αυτός ο ηλεκτρισμός της ιστορικής ελπίδας διαπερνούσε και τη νεοελληνική παραφυσία του διαφωτισμού. Ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης ανασυγκροτεί το ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο του κινήματος, δίνοντάς μας την ευκαιρία να δούμε τον κόσμο μέσα από τα μάτια των πρωτεργατών του και να συμμεριστούμε την ίδια αναγεννητική αγωνία. Μέσα από την προσέγγιση αυτή καταρρίπτονται μια σειρά μύθοι, εθνικιστικής κυρίως υψής, διά των οποίων το νεοελληνικό κράτος ενέταξε τους διαφωτιστές του 18ου αιώνα (όπως άλλωστε και την κληρονομιά της κλασικής αρχαιότητας) στη συμβολική μιας επίσημης παιδείας που τίποτε το κοινό δεν είχε με το ιδεώδες του αδέσμευτου κριτικού στοχασμού που εκείνοι πρέσβευαν.

II

Το επιχείρημα του διαφωτισμού και ιδίως οι πολιτικές του προεκτάσεις αποσιωπήθηκαν, όπως είναι γνωστό, παντελώς από την κρατική μας παιδεία. Το πατριωτικό κήρυγμα του Ρήγα φυσικά τονιζόταν, χωρίς όμως να αναφέρεται η πολιτειακή σύνταξη στην οποία απέβλεπε η ένθερμη καταδίκη της οθωμανικής τυραννίας, η οποία αποτελούσε έναν από τους κοινούς τόπους προοδευτικής σκέψης στην Ευρώπη, τουλάχιστον μετά από τη θεωρητική επίκριση του δεσποτισμού από τον Montesquieu. Για τον Κοραή μαθαίναμε ότι ήταν ούτε λίγο ούτε πολύ πολέμιος της επανάστασης επειδή πίστευε ότι έπρεπε πρώτα να αποκτήσουν παιδεία οι Έλληνες, ενώ, παράλληλα, ο χαρακτηρισμός του ως «καθαρευουσιάνου» υπονόμευε τεχνηέντως αυτόν τον προεξάρχοντα του επαναστατικού στοχασμού στα μάτια και της αριστερής αμφισβήτησης. Ο συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας* ήταν φυσικά ανύπαρκτο πρόσωπο. Μέσα στην ατμόσφαιρα αυτή ήταν ουσιαστικά παράνομες οι απόπειρες φωτισμένων εκπαιδευτικών, όπως του Κ. Καλοκαιρινού, να ξεθάψουν την αλήθεια για την ιδεολογική και κοινωνική αντιπαράθεση στις παραμονές του 1821 μέσα από αυτούσια τα κείμενα της εποχής, όπως η *Πατρική* και η *Αδελφική Διδασκαλία*.

Παρά τον εξοβελισμό του από την ιδεολογική σκευή της νεοελληνικής εξουσίας, το πρόγραμμα του διαφωτισμού έγινε αντικεί-

μενο, από την πλευρά της μεταρρυθμιστικής λογισσύνης, λεπτομερέστερης μελέτης συγκριτικά με άλλες φάσεις της διανοητικής μας ζωής. Το έργο του Π. Μ. Κιτρομηλίδη καταγράφει καταλεπτώς και εξαίρει τη θεμελιωτική συνεισφορά αυτών των πρωτοπόρων μελετητών. Ταυτόχρονα όμως αποτολμάει κάτι χωρίς το οποίο ο μόχθος εκείνων θα παρέμενε ένα μεμονωμένο επεισόδιο με μουσειακό στο πέρασμα του χρόνου χαρακτήρα: ένα συνθετικό δηλαδή αναστοχασμό της ιστορικής ουσίας του διαφωτιστικού φαινομένου υπό το φως των τελευταίων δεδομένων της έρευνας και του θεωρητικού προβληματισμού. Το τόλμημα αυτό εισάγει στη διανοητική μας ζωή, που σφραγιζόταν έως πρόσφατα από έναν ιδιότυπο φεουδαλισμό της κληρονομούμενης αυθεντίας, μια ζωογόνα αρχή. Αν η ιστορία είναι, σύμφωνα με τη διατύπωση του J. Huizinga, το αναδρομικό βλέμμα που κάθε κοινωνία ρίχνει στο παρελθόν της για να το ανασυγκροτήσει από τη σκοπιά των πολιτιστικών μελημάτων τού σήμερα, τότε κάθε ιστορία γράφεται για να ξαναγραφεί. Είναι υποχρέωση της κριτικής σκέψης να θέτει εξ υπαρχής προς συζήτηση κάθε παραδεδομένη ερμηνεία, υπόθεση και παραδοχή.

Η σύζευξη ιδιαίτερα των νεοελληνικών και των ευρωπαϊκών εκφάνσεων του διαφωτιστικού προτάγματος έχει σήμερα εξαιρετική μεθοδολογική και ιδεολογική σημασία. Ο συγγραφέας δείχνει πόσο ζωτική ήταν η τροφοδοσία του κινήματος για την ελληνική παλιγγενεσία από τις πιο ακμαίες πηγές του ευρωπαϊκού πνεύματος, στις περιοχές κυρίως όπου διατηρήθηκαν οι συνθήκες πρακτικής αλλά και πνευματικής ανταλλαγής ανάμεσα στις υπόδουλες κοινότητες και στις μητροπόλεις του νεότερου πολιτισμού, δεσμοί τους οποίους καταπολέμησαν αδιάλλακτα τόσο οι οθωμανικές όσο και οι ορθόδοξες εκκλησιαστικές αρχές. Οι κορυφαιοί της νεοελληνικής αναγέννησης ενστερνίσθηκαν την παρακαταθήκη του αρχαιοελληνικού στοχασμού, ιδίως ως προς τις δημοκρατικές του στοχεύσεις, αφομοιώνοντας τα διδάγματα της νεοτερικής πρωτοπορίας στην Ευρώπη. Μέσα από τη συνεύρεση αυτή ξεπήδησε μια καινούργια εθνική αυτοσυνειδησία, όπως εύγλωττα αποτυπώνεται στο *Μνημόνιο* του Κοραή, ανοιχτή τόσο ως προς την ουσία του αρχαίου λόγου όσο και προς τους προηγμένους εκείνους λαούς που την είχαν ήδη οργανικά ενσωματώσει στην πολιτιστική τους ταυτότητα. Με τον τρόπο αυτό ανασκευάζει ο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* το ιδεολόγημα (που δυστυχώς ηγεμονεύει σήμερα στους

πιο ετερόκλητους κύκλους) της ελληνικής «μοναδικότητας», αυτή τη συλλογική παράκρουση του ξεχωριστού «γένους» που περιβάλλεται ανέκαθεν από λαούς και κράτη που ζητούν να το εκμηδενίσουν, επειδή δήθεν εχθρεύονται τον πολιτισμό του.

Η μέθοδος που υιοθετεί ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης για τη σύνθεση αυτή είναι εκείνη της «ιστορίας των ιδεών». Η μέθοδος αυτή είναι εκτεθειμένη σε διαφόρων ειδών παραναγνώσεις. Από τη μια μεριά, θα μπορούσε να εκληφθεί ως τεκμήριο κάποιου εξαιρεμένου «ιδεαλισμού», σύμφωνα με τον οποίο το μόνο που μετράει στη διαδικασία του πολιτισμού είναι το άχρονο σύμπαν των ουσιωδών αληθειών που φύονται μυστηριωδώς στο πνεύμα κάποιων ιδιοφυϊών, χωρίς καμιά διαπλοκή με τα πάθη του υλικού βίου.

Στο νεοελληνικό πλαίσιο, η τάση αυτή απέφερε ένα σύστημα πνευματικού ελιτισμού που εξουσίαζε τους ακαδημαϊκούς χώρους, χρωματιζόταν δε από ένα φιλολογικό σχολαστικισμό βυζαντινής εμπνεύσεως που κατέπνιγε τον ζωντανό πυρήνα των νοητικών συλλήψεων, τις οποίες προσπαθούσε, υποτίθεται, να αναδείξει. Μια σημαντική παράμετρος της πρακτικής αυτής ήταν η «φειτικοποίηση» του κειμένου, η οποία βραχυκύκλωνε την έρευνα των λογικών του διαπλοκών με τα άλλα έργα του δεδομένου στοχαστού, αλλά και τη διερεύνηση των διανοητικών επιρροών που το άρδευαν. Χανόταν έτσι η δυναμική της διανοητικής κυοφορίας, ωρίμανσης και –ενδεχομένως– εκφυλισμού ενός συστήματος σκέψης, η λειτουργία του δηλαδή ως προπλάσματος ιστορικής ζωής.

Τόσο οι εκφραστές της κυρίαρχης νοοτροπίας όσο και οι πανοιοτρόπως ενιστάμενοι, στο βαθμό που είχαν διαμορφωθεί διανοητικά μέσα από τους ίδιους παιδευτικούς μηχανισμούς, έμειναν εγκλωβισμένοι μέσα σε αυτό το στατικό πρότυπο της «ανάλυσης κειμένου». Ένα από τα παρεπόμενά του ήταν η ανέγερση πνευματικών ανδριάντων, με διαφορετικά ίσως ιδεολογικά πρόσημα, που λειτουργούσαν πάντως εκάστοτε ως λατρευτικά αντικείμενα για κάποιες κλειστές ομάδες. Το ότι –μετά από μια σειρά εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων που έριξαν πάνω στο δημόσιο σχολείο άλλου χρώματος πολιτικό επενδύτη– δεν έχει ανανεωθεί η εκπαιδευτική μας διαδικασία, οφείλεται συν τοις άλλοις και σ' αυτήν την υφέρπουσα περί μεθόδου συναίνεση που ένωσε τις διαδοχικές πνευματικές εξουσίες.

Σε αντίπραξη προς αυτόν τον θεσμοποιημένο ακαδημαϊσμό απαυτιστόταν παράλληλα μια ανεπίσημη ιστοριογραφία, που ερημί-

νευε το εύλογο αίτημα για έναν κοινωνικό υλισμό ως άρνηση της αυτονομίας των διανοητικών διαδικασιών μέσα στην ιστορική πράξη. Από την πλευρά αυτή, η έμφαση έπεφτε στις μετρήσιμες συνιστώσες της κοινωνικής ζωής, την ίδια στιγμή που τα διάφορα συνειδησιακά σχήματα (περιλαμβανομένων και εκείνων του διαφωτισμού) «ξεσκεπάζονταν» ως απλά προπετάσματα για τις εκμεταλλευτικές και εξουσιαστικές προθέσεις διαφόρων στρωμάτων. Η τάση αυτή φώτισε, πράγματι, μερικές απαγορευμένες πτυχές της νεοελληνικής διανοητικής και κοινωνικής εμπειρίας, ο χονδροειδής όμως αναγωγισμός της οδήγησε σε δογματικές αγκυλώσεις άλλου είδους. Το κρατούμενο για μας είναι ότι η ιστορία των ιδεών βγήκε διπλά απαξιωμένη μέσα από αυτές τις συμπληγάδες.

Στο *Νεοελληνικό Διαφωτισμό* η ιστορία των ιδεών βρίσκει τη γνήσια εφαρμογή της, αποφεύγοντας ακριβώς και τις δύο ακραίες εκδοχές που καθόρισαν τη διεκκυστίνδα της πνευματικής μας ζωής. Ένα σύστημα ιδεών δεν είναι παρά μια συνειδητή αντίδραση στις υπαρξιακές και κοινωνικές συνθήκες που περιβάλλουν ένα στοχαστή. Η δε διαμόρφωση συνειδησιακών έξεων, προσωπικών και συλλογικών, δεν είναι τίποτε άλλο από προδιάθεση και προπαρασκευή για πρακτική παρέμβαση στο εξωτερικό σύστημα. Η εμπλοκή με την υλική πραγματικότητα είναι αναγκαία προϋπόθεση για το θεωρητικό στοχασμό, ο οποίος όμως δεν καταγράφει απλώς το υπαρκτό αλλά, αποκολλώμενος από αυτό, προασχείται *in foro interno* για τη ριζική ανάπλασή του. Όπως εξηγεί και ο συγγραφέας στα κεφάλαια που αναφέρονται στον Κοραή και το κίνημα των «ιδεολόγων», η πρακτική συνέπεια της πολεμικής κατά της αυτονομίας του κριτικού λόγου είναι η παράδοση, χωρίς ελπίδα διαφυγής, στην αυθαιρεσία της όποιας ιστάμενης εξουσίας (στην περίπτωσή μας εκείνης του Ναπολέοντα που πρωτοστάτησε στην επίθεση αυτή). Ο αντιφιλοσοφικός «ρεαλισμός» είναι η φιλοσοφία του κάθε ολοκληρωτισμού και απολυταρχίας.

Τα μεγάλα κοσμοθεωρητικά παραδείγματα μας ενδιαφέρουν, συνεπώς, όχι μόνο για την αρτιότητα της λογικής τους κατασκευής και την αισθητική απόλαυση που κομίζουν οι ενοράσεις τους αλλά, κυρίως, ως στάσεις ζωής, ως προτάσεις για την ιστορική αυτοπραγμάτωση των κοινωνικών υποκειμένων, όπως δείχνει λ.χ. η φιλοσοφία του W. Dilthey που πρώτος ασχολήθηκε με την ταξινόμησή τους. Μέσα στη δυναμική του πολιτισμού, το «υποκειμενικό πνεύμα» μεταλλάσσεται σε «αντικειμενικό» – για να χρησιμοποιη-

σουμε τη διάκριση του Hegel. Οι δεοντικές συλλήψεις που γεννούνται μέσα από την αντιπαράθεση ανάμεσα στα υποκείμενα και στις συνθήκες της ζωής τους, έχουν την τάση –όπως υπογραμμίζει και ο Marx– να μετατρέπονται σε υλικές δυνάμεις. Και χωρίς αυτήν την εσωκίνητη δέσμευση σε αυτό που *οφείλει* να υπάρξει, δεν είναι δυνατό να κατανοηθεί η ιστορία ως διαρκής παλμός υπερβάσεων και ρηγμάτων.

Ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης ερμηνεύει το διαφωτισμό ακριβώς σαν ένα τέτοιο πρόταγμα κοινωνικοπολιτικής ανατροπής. Οι ανθρωπολογικές του παραδοχές, τις οποίες εύκολα θα μπορούσε κανείς να προσβάλει από τη σκοπιά της κυρίαρχης σήμερα «φυσικής επιστήμης της συνείδησης», δεν ήταν αυτοσκοπός. Ήταν νοητικά πειράματα που απέβλεπαν στην εγκαθίδρυση ενός νέου κανονιστικού πλέγματος για τις κοινωνικές σχέσεις, τέτοιου που εξακολουθεί και σήμερα να επικρατεί ως ανυπέρβλητη δικαιοκή προϋπόθεση για μια κοινωνία ελευθερίας.

Η ιστορία των ιδεών προϋποθέτει την ιστορικότητα της συνείδησης. Αναπαριστά το νοητικό σύμπαν ως κίνηση που παρακολουθεί την κοινωνική μεταβολή και μετασχηματίζεται εσωτερικά καθώς την υπερκαθορίζει. Στις σελίδες του *Νεοελληνικού Διαφωτισμού* αναβιώνει ο εσωτερικός παλμός αυτής της αγωνίας. Αποκαθίσταται, κατά πρώτον, η θεωρητική ακεραιότητα της σκέψης των διαφόρων στοχαστών με μια επακριβή καταγραφή των διαδοχικών της φάσεων. Στην περίπτωση του Βούλγαρη, δείχνεται πώς ο «αριστοκρατικός» του (και αρχαϊζών) ορθολογισμός, που άνοιξε τις πύλες για την εισδοχή των πιο ριζοτόμων ιδεών, μεταπίπτει βαθμιαία σε μια σκληρωτική απολογητική τού δήθεν φωτισμένου τσαρισμού και του μεσαιωνικού μυστικισμού. Ο Μοισιόδαξ ακολουθεί την αντίστροφη πορεία, από την αυταπάτη της φιλοσοφικής απολυταρχίας στο ζωογόνο όραμα του δημοκρατικού πατριωτισμού. Στη σκέψη των Δημητριάδων, η πολιτική παρακαταθήκη της αρχαιότητας επανασυνδέεται με τον γεωγραφικό χώρο που την εξέθρεψε, γεννώντας έτσι την προσδοκία μιας νεοελληνικής πολιτείας βασισμένης στην ελεύθερη συνείδηση και τον πολιτικό αυτοκαθορισμό. Η σκέψη του Ρήγα προβάλλει ως ένα ολοκληρωμένο σύστημα που συνδυάζει τη μεθοδολογία της νεότερης επιστήμης, την απελευθέρωση του συναισθηματικού κόσμου από την τυραννία των μεσαιωνικών προκαταλήψεων και το πολιτικό όραμα της αδελφότητας των λαών. Η οξύτατη κοινωνιολογική ανάλυση του

Ανωνύμου του Έλληνας καταλαμβάνει τη θέση που της αξίζει ως προϋπόθεση για κάθε ριζοσπαστική κριτική της νεοελληνικής πραγματικότητας. Και πάνω απ' όλα αναδεικνύεται στην οικουμενική εμβέλειά της η πνευματική προσωπικότητα του Κοραή, ο οποίος επεξεργάστηκε με πληρότητα τις προϋποθέσεις για μια ελεύθερη παιδεία και το θεσμικό πλαίσιο για μια δημοκρατική κοινωνία ατομικής υπευθυνότητας και συνειδητής αλληλεγγύης.

Στο σχεδιάσμα αυτό των αναβαθμών του νεοελληνικού κριτικού λόγου καταφαίνεται η θεωρητική συνάφεια ανάμεσα στη φιλελεύθερη και τη ριζοσπαστική συνιστώσα του διαφωτισμού, τόσο μέσα από τις αναφορές του Ανωνύμου στη θεμελιωτική συνεισφορά του Κοραή, όσο και από την αβίαστη μετεξέλιξη της σκέψης του τελευταίου προς το δημοκρατικό ριζοσπαστισμό κατά την επαναστατική δεκαετία. Σκιαγραφείται, τέλος, η ανάδυση ενός πολιτικού εθνικισμού που αντλεί από τις ανάλογες γαλλικές εμπειρίες, στη νεοελληνική όμως περίπτωση διατηρεί την ηρωική του αγνότητα χωρίς να εξοκείλει προς μια «δικτατορία της αρετής», την ολοκληρωτική υφή της οποίας με τόση οξύνοια καταδίκασε ο Κοραής. Για το λόγο αυτό, οι εθνικές αυτές ενοράσεις καμία σχέση δεν έχουν με το φυλετικό εθνικισμό που κυριάρχησε από τα μέσα του 19ου αιώνα, καταπνίγοντας τόσο το εκπαιδευτικό όσο και το δημοκρατικό πρόγραμμα των πρωτοπόρων της εθνικής αφύπνισης.

III

Τα κεφάλαια του *Νεοελληνικού Διαφωτισμού* με την οξύτερη δραματική φόρτιση είναι, παρά την αναπόφευκτη συνοπτικότητά τους, εκείνα που πραγματεύονται την ήττα του διαφωτιστικού προγράμματος με ορόσημο το δοκίμιο του Ρενιέρη (1841) και τις πολιτικές διακηρύξεις του Κωλέττη (1843). Η αποτίμηση της μεγαλοϊδεατικής ιδεολογίας από τον Π. Μ. Κιτρομηλίδη είναι λελογισμένη, διαχωρίζοντάς την από τον ευρωπαϊκό μιπεριαλισμό και αναδεικνύοντας την κοινωνική της λειτουργικότητα στον ευρύτερο ελληνόφωνο χώρο. Η επικράτηση πάντως ενός ρομαντικού φυλετισμού, με έμφαση στην απόλυτη εσωτερική ενότητα της κοινωνίας, απέφερε ένα κλειστό σύστημα πολιτικού και ιδίως διανοητικού καταναγκασμού, που αντικατόπτριζε την αδυναμία των αστικών τάξεων στο εσωτερικό του νεοπαγούς βασιλείου να πραγματώσουν το φιλελεύθερο πρόγραμμα των διαφωτιστών. Μαζί με την

αναζωπύρωση ενός μεσαιωνικού μυστικισμού ανάμεσα στις αγροτικές μάζες, οι εξελίξεις αυτές διαμόρφωσαν το πολιτιστικό πλαίσιο της νεοελληνικής κοινωνίας καθ' όλον τον λήγοντα αιώνα. Το πολιτικό όραμα του διαφωτισμού εκφυλίστηκε έτσι σε ένα συνταγματισμό διοικητικού και γραφειοκρατικού τύπου, που απλώς διευκόλυνε την εκ των άνω χειραγώγηση της κοινωνίας από τις παραδοσιακές εξουσίες. Η τραγική αυτή κατάληξη ενός εμπνευσμένου αναγεννητικού εγχειρήματος θέτει εμάς σήμερα ενώπιον της αρνητικής διαλεκτικής αυτών των ιστορικών καταρρέουσων, που ακριβώς *απέτρεψαν* την ένταξη της Ελλάδας, με τη δική της αυτονομη και δημιουργική προσωπικότητα, σε έναν ευρωπαϊκό πολιτισμό με εμφανείς τις αρχαιοελληνικές του καταβολές.

Στις μέρες μας έχει αναβιώσει με ιδιαίτερη επιθετικότητα ο λόγος του σκοταδιστικού αντιδιαφωτισμού του 18ου αι., από εκείνους που αντιμάχονται μιαν υποτιθέμενη ενσωμάτωση της νεότερης Ελλάδας στο δυτικό πολιτισμό, η οποία ποτέ δεν έλαβε χώρα. Η προσπάθεια αυτή έχει δυστυχώς διαποτίσει την κοινή συνείδηση, ιδίως μέσα από την απαίδευτη και ανεύθυνη συμπεριφορά των χειριστών των μέσων μαζικής επικοινωνίας. Η δημαγωγία της είναι ένα τερατικό μείγμα δύο αντιφατικών στοιχείων: ενός θεοκρατικού μυστικισμού μεσαιωνικής προελεύσεως και του εθνικιστικού φυλετισμού του 19ου αιώνα. Τον 18ο αιώνα, η αντιδραστική εφόρμηση της εκκλησιαστικής ηγεσίας κατά του «γαλλικού μίσματος» χρωματιζόταν εν πάση περιπτώσει από μιαν οικουμενικότητα «ιερού» τύπου, και ήταν απολύτως εχθρική προς το εθνικό κίνημα και τη λογική της πολιτικής συμμετοχής. Η υποταγή σήμερα του θρησκευτικού βιώματος στις ιδεολογικές σκοπιμότητες του ολοκληρωτικού εθνικισμού ακυρώνει με ένα χτύπημα και τα γνήσια υπαρκτά σκιρτήματα της πίστης και βέβαια αυτήν την ιδέα του έθνους.

Το έργο του Π. Μ. Κιτρομηλίδη θα πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο σύντονης θεωρητικής προβληματικής από τους μελετητές της νεοελληνικής ζωής, αλλά και από όσους ενδιαφέρονται για την πολιτιστική κατάσταση της κοινωνίας μας.

ΠΕΡΙΚΛΗΣ Σ. ΒΑΛΛΙΑΝΟΣ

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΛΑΒΑΜΕ

Πάρις Βαβαρούσης, *Ανάλυση της εξωτερικής πολιτικής* (2η έκδοση, συμπληρωμένη), Καρδαμίτσας, Αθήνα 1995, 277 σελ.

Στη μελέτη αυτή επιχειρείται η καταγραφή των βασικών εννοιολογικών παραμέτρων που είναι απαραίτητες για την κατανόηση του τρόπου διαμόρφωσης της εξωτερικής πολιτικής των κρατών, των παραγόντων που συμβάλλουν στη συγκρότηση της εν λόγω πολιτικής καθώς επίσης και των ευρύτερων διαστάσεων που συνθέτουν την τελευταία. Ο συγγραφέας στηρίζει την τελευταία ανάλυσή του στην πρόσληψη της εξωτερικής πολιτικής ως σύνθετης διαδικασίας, η οποία προσδιορίζεται τόσο από εσωτερικούς όσο και εξωτερικούς παράγοντες. Αποτέλεσμα αυτής της αντίληψης είναι και η ανάγνωση του διεθνούς συστήματος σχέσεων μεταξύ των κρατών ως δυναμική διαδικασία, η οποία εμπίπτει στη λογική των αμοιβαίων επιρροών και προσαρμογών που συνεπάγεται η διαπλοκή των σχέσεων αυτών. Στην έκδοση προσετέθη κι ένα κεφάλαιο σχετικά με τους τρόπους σχηματισμού της εξωτερικής πολιτικής στις αρχαίες ελληνικές πόλεις.

Θεόδωρος Κουλουμπής, *Διεθνείς σχέσεις. Εξουσία και Δικαιοσύνη*, Παπαζήσης, Αθήνα 1995, 576 σελ.

Το βιβλίο αυτό αποτελεί μια εξόχως εποικοδομητική συμβολή στη μελέτη των διεθνών σχέσεων. Η πληθώρα του θεωρητικού και πραγματολογικού υλικού που χειρίζεται με ιδιαίτερη ευστροφία ο συγγραφέας, αναδεικνύουν το έργο σε κλασικό όσο και απαραίτητο μεθοδολογικό οδηγό μελέτης. Το πόνημα αποτελεί μια μείζονα συμβολή σε ένα διάλογο που έχει αναπτυχθεί σε δυο επίπεδα. Σε εκείνο της μεθοδολογίας όπου ενοικήπτε κριτικά και συνθετικά στο διάλογο μεταξύ της συμπεριφορικής και παραδοσιακής κατεύθυνσης του κλάδου των διεθνών σχέσεων. Στο φιλοσοφικό επίπεδο όπου κινείται συνθετικά, μεταξύ των απόψεων που κομίζουν οι οπαδοί του ρεαλισμού και οι οπαδοί του ιδεαλισμού. Η ανάλυση της πληθώρας των ζητημάτων που σχετίζονται με τον κλάδο των διεθνών σχέσεων, οδηγεί το συγγραφέα στη διατύπωση ορισμένων μειζόνων προτάσεων σχετικά με τις τρέχουσες εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα σ' ένα ρευστό και διαρκώς μεταβαλλόμενο παγκόσμιο σύστημα.

Κώστας Σταμάτης, *Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1995, 259 σελ.

Η μελέτη του Κ. Σταμάτη, επιχειρεί μια κριτική της πολιτικής οικονομίας προκειμένου να εντολιστούν οι προϋποθέσεις μιας θεωρίας της δικαιοσύνης. Ο συγγραφέας διαφοροποιείται από προβληματικές για το ζήτημα της δικαιοσύνης, όπως αυτές των J. Rawls και R. Nozick, εφόσον η κριτική θεωρία που προεβνεί συμπλέει με αντιλήψεις οι οποίες συγκεκριμενοποιούνται στην υπογράμμιση του ιστορικού και κοινωνικού πλαισίου συγκρότησης των δικαιωμάτων και ελευθεριών. Προς την κατεύθυνση αυτή, ο συγγραφέας εναντιώνεται στις θετικιστικές και ιστοριστικές παρερμηνείες του μαρξικού έργου, αποκαθιστώντας μ αυτό τον τρόπο το κανονιστικό υπόβαθρο της κριτικής της αστικής κοινωνίας. Η τελευταία, στο βαθμό που διέπεται κυριαρχικά από σχέσεις εκμετάλλευσης και υποταγής, καθιστά ακυρώσιμη τη διαδικασία απονομής ίσης ελευθερίας μεταξύ των κοινωνιών. Στο πλαίσιο αυτό, η κριτική που επιχειρείται ανοίγει δρόμους για τη διατύπωση αρχών δικαιοσύνης, όπως αυτές κανονιστικά θα πρέπει να συντρέχουν σε μια χειραφετημένη κοινωνία.

Thanos Veremis, *Greece's Balkan Entanglement*, ELIAMEP-YALCO, Αθήνα 1995, 141 σελ.

Στην εν λόγω μελέτη, ο συγγραφέας διερευνά σε βάθος τις εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στην περιοχή των Βαλκανίων, υποστηρίζοντας ότι με την κατάρρευση του κομμουνισμού διανοίγονται ελπίδες για τη στενότερη συνεργασία και συνύπαρξη των χωρών της Βαλκανικής με την Ελλάδα. Η Ελλάδα, με τη σταθερή δημοκρατική δομή που τη χαρακτηρίζει και τις ευρωπαϊκές της συνδέσεις, μπορεί να διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο προς αυτήν την κατεύθυνση, αν εξαλειφθούν οι αναχρονιστικές αντιλήψεις της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής που πηγάζουν από αντίπαλες ιδεολογικές αντιλήψεις.

Κωνσταντίνος Καβουλάκος, *Γιούργκεν Χάμπερμας: Τα θεμέλια του Λόγου και της κριτικής κοινωνικής θεωρίας*, Πόλις, Αθήνα 1996, 501 σελ.

Το βιβλίο αυτό αποτελεί τη διδακτορική διατριβή του συγγραφέα και ασχολείται με το έργο του Γερμανού φιλοσόφου και κοινωνικού επιστήμονα J. Habermas. Πρόκειται για τη μελέτη της ιστορικής διαδρομής της σκέψης του τελευταίου και, ειδικότερα, της «μεταστροφής» του από μια ριζοσπαστική κοινωνική και πολιτική προβληματική σε μια πιο «θεωρητική» φιλοσοφική και κοινωνική επιλογή, η οποία εμφανίζεται ως απολογητική του δυτικού ορθολογισμού. Ο συγγραφέας ασκεί κριτική στην εν λόγω μεταστροφή του J. Habermas, διαγράφοντας έτσι τις βασικές κατευθύνσεις

μιας εναλλακτικής κριτικής θεωρίας, τη συγκρότηση της οποίας αναμένει. Η έκδοση συνοδεύεται από ένα επίμετρο του Πρύτανη του Παντείου Πανεπιστημίου Αιμ. Μεταξόπουλου, ο οποίος υπήρξε επιβλέπων καθηγητής της διατριβής.

Πάνος Καζάκος, *Θεσμικές μεταρρυθμίσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Σιδέρης, Αθήνα 1996, 135 σελ.

Η μελέτη (βραβείο Ακαδημίας Αθηνών) συμβάλλει με κρίσιμο τρόπο στη συζήτηση για την ευρωπαϊκή πολιτική της Ελλάδας, μέσω της διερεύνησης μιας σειράς ζητημάτων που άπτονται των μεταρρυθμίσεων που λαμβάνουν χώρα στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ο συγγραφέας αναλύει σε βάθος τα αντικρουόμενα συμφέροντα των κρατών-μελών και τα προς διαπραγμάτευση θέματα που ανακύπτουν. Εστιάζοντας την προσοχή του στη στάση της Ελλάδας και την εν γένει θέση της στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, εισηγείται την πρόσληψη των επικείμενων αλλαγών που συντελούνται σε τρεις γενικές κατηγορίες: (α) τις ευνοϊκές για τη χώρα αλλαγές, (β) αυτές που μπορούν να ιδωθούν ως αποδεκτές και (γ) τις μη αποδεκτές. Στο πλαίσιο αυτό, η προβληματική του συγγραφέα κατευθύνεται προς την υιοθέτηση προτάσεων για την ελληνική εξωτερική πολιτική -οι οποίες υπακούουν στη λογική των μετριοπαθών μεταρρυθμίσεων- που θα συνοδεύονται από σειρά πρακτικών μέτρων και αποφάσεων ώστε οι θεσμοί να тұχουν αποτελεσματικότερης λειτουργίας.

Απόστολος Παπακωνσταντίνου, *Το «Πολίτευμα» της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Θεσμικές μεταρρυθμίσεις στην Ε.Ε.: Προβλήματα και προτάσεις*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1996, 163 σελ.

Το βιβλίο (βραβείο Ακαδημίας Αθηνών) αποτελεί μελέτη του πολιτεύματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των προβλημάτων που διέπουν τη σύστασή του. Η μελέτη χωρίζεται σε τρία διακριτά αλλά αλληλένδετα μέρη, που το καθένα εξυπηρετεί συγκεκριμένες ανάγκες στη δόμηση του κεντρικού επιχειρήματος του συγγραφέα. Στο πρώτο μέρος, η εξέταση της ιδιαιτερότητας της φύσης και λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης διαμεσολαβείται από την κριτική προσέγγιση των θεωρητικών υποδειγμάτων που έχουν διατυπωθεί σχετικά με τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Στο δεύτερο μέρος, επιχειρείται η διερεύνηση της παρούσας θεσμικής δομής της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα των θεσμικών και δημοκρατικών ελλειμμάτων που τη χαρακτηρίζουν. Βάσει αυτών των διαπιστώσεων, στο τρίτο μέρος ο συγγραφέας αποπειράται να διατυπώσει σειρά προτάσεων για μια νέα αρχιτεκτονική της Ένωσης προς την κατεύθυνση της Ομοσπονδίας.

Παναγής Παπαληγούρας, Ομιλίες-Άρθρα (Εισαγωγή-επιμέλεια: Μ. Ψαλιδόπουλος), Αίολος, Αθήνα 1996, 629 σελ..

Ο τόμος περιέχει άρθρα, ομιλίες και συνεντεύξεις του Έλληνα πολιτικού (1917-1993), ο οποίος υπήρξε μία κεντρική προσωπικότητα στο πολιτικό στερέωμα της μεταπολεμικής περιόδου. Τα κείμενα που περιλαμβάνονται στον τόμο εκτείνονται χρονικά μεταξύ 1946 και 1979, καταγράφοντας έτσι τη συνολική ιστορική διαδρομή του Π. Παπαληγούρα ως πολιτικού και την ανάπτυξη της σκέψης του.

Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, Γραφειοκρατία και πολιτική εξουσία, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα 1996.

Η μονογραφία αυτή είναι μελέτη των οργανωσιακών σχέσεων ανάμεσα στο κυβερνητικό και το ανώτερο διοικητικό προσωπικό του ελληνικού κράτους στη δεκαετία του 1980. Η έρευνα στηρίζεται σε μακροσκελείς προσωπικές συνεντεύξεις με 76 προϊστάμενους διευθύνσεων τεσσάρων υπουργείων και με 76 γενικούς και ειδικούς γραμματείς υπουργείων και συμβούλους υπουργών των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ.

Σύμφωνα με το συγγραφέα, το κόμμα αυτό, παρά την κυβερνητική του απειρία, κατόρθωσε να ελέγξει τον κρατικό μηχανισμό σχετικά σύντομα, μετά την πρώτη άνοδό του στην εξουσία. Ωστόσο, η διοικητική πολιτική που ακολούθησε προκάλεσε ρήγματα στις σχέσεις του διοικητικού με το πολιτικό προσωπικό, μετέβαλε τους παραδοσιακούς ρόλους τους και ανέδειξε μια νέα ελίτ μεσαίων κομματικών στελεχών και τεχνοκρατών που είχαν διοριστεί σε υψηλόβαθμες κρατικές θέσεις στα τέλη της περασμένης δεκαετίας.

Στη μελέτη εξετάζονται η κοινωνική προέλευση, οι πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις για τους ρόλους των ανώτερων δημοσίων υπαλλήλων και των κυβερνητικών στελεχών και αντιπαρατίθενται οι απαντήσεις των δύο ομάδων στις ίδιες ερωτήσεις προέλευσης, στάσεων και αντιλήψεων. Γίνονται επίσης συγκρίσεις με αντίστοιχες απαντήσεις σε παλαιότερες έρευνες μεταξύ ανώτερων δημοσίων υπαλλήλων κρατών της Δυτικής Ευρώπης. Στα συμπεράσματα του βιβλίου περιλαμβάνεται και η ανάδειξη των πολλαπλών ιδεολογικών και οργανωσιακών σχισμάτων ανάμεσα στους υπαλλήλους και τα στελέχη και ανάμεσα στα κομματικά μέλη και τους συνεργαζόμενους με το ΠΑΣΟΚ τεχνοκράτες.

Ν. Κ. Χλέπας - Ε. Μέρτζιου, Οδηγός του πολίτη για την προστασία του περιβάλλοντος, Παπαζήσης, Αθήνα 1996, 302 σελ.

Το βιβλίο αυτό αποτελεί έναν καθ' όλα επαρκή και κατατοπιστικό οδηγό για την προστασία του περιβάλλοντος. Καταγράφεται η εθνική και η

ευρωπαϊκή νομοθεσία για το περιβάλλον, οι δυνατότητες παρέμβασης των πολιτών σε περιπτώσεις παραβίασής τους και τρόποι για την οργάνωση της δράσης των πολιτών προς την κατεύθυνση της προστασίας του περιβάλλοντος. Στον οδηγό καταγράφονται και εξετάζονται επίσης αναλυτικά οι επιμέρους τομείς των περιβαλλοντικών προβλημάτων (πολεοδομία, μεταφορές, ατμόσφαιρα, θόρυβος, λατομεία, απόβλητα, θαλάσσιο περιβάλλον κλπ.) και δίνεται ένας κατάλογος των περιβαλλοντικών οργανώσεων που δρουν στην Ελλάδα.

Claude Javeau, *Η έρευνα με ερωτηματολόγιο. Το εγχειρίδιο του καλού ερευνητή*, Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός, Αθήνα 1996, 259 σελ.

Η μελέτη του C. Javeau αναλύει τις τεχνικές και τα προβλήματα που ανακύπτουν στην έρευνα με τη χρήση ερωτηματολογίου. Το βιβλίο αυτό υποδεικνύει διεξοδικά τρόπους αποφυγής των προβλημάτων, ώστε η έρευνα με ερωτηματολόγιο να στηρίζεται σε πλήρεις και ορθές βάσεις. Στο πλαίσιο αυτό, δίνονται σαφείς υποδείξεις σχετικά με τα στάδια της έρευνας με ερωτηματολόγιο όπως: (1) ο προσδιορισμός του αντικείμενου της έρευνας, (2) η επιλογή των υλικών μέσων της έρευνας, (3) ο συνυπολογισμός προηγούμενων μελετών, (4) ο καθορισμός των σκοπών και βασικών υποθέσεων της έρευνας, (5) η επιλογή του πληθυσμού, (6) η κατασκευή του δείγματος, (7) η σύνταξη του ερωτηματολογίου, (8) η δοκιμή του ερωτηματολογίου, (9) η σύνταξη του οριστικού ερωτηματολογίου, (10) η εκπαίδευση των ερευνητών, (11) η υλική πραγματοποίηση της έρευνας, (12) η κωδικογράφηση των ερωτηματολογίων, (13) η ανίχνευση των ερωτηματολογίων, (14) η εγκυρότητα του δείγματος και η ανάλυση των αποτελεσμάτων και, τέλος, (15) η σύνταξη των πορισμάτων της έρευνας.

Dimitri A. Sotiropoulos, *Populism and Bureaucracy: A Case Study of Pasok in Power, 1981-1989*, The University of Notre Dame Press, Notre Dame και Λονδίνο 1996.

Το κύριο ερώτημα του βιβλίου αυτού αφορά το πώς ένα σχετικά νέο κόμμα, το ΠΑΣΟΚ, που σχημάτισε για πρώτη φορά κυβέρνηση λίγα χρόνια μετά την ίδρυσή του, συνεργάστηκε και συγκρούστηκε με την κατεστημένη και καταρχήν συντηρητική κεντρική διοίκηση του ελληνικού κράτους κατά τη δεκαετία του '80. Η θέση του συγγραφέα είναι ότι το κόμμα απορρόφησε το κράτος, αντί να συμβεί το αντίθετο, εξέλιξη που οφείλεται στην ασθενή θέση της γραφειοκρατίας στο ελληνικό πολιτικό σύστημα και τη σχετική αδυναμία της ανώτερης δημοσιοϋπαλληλίας έναντι των πολιτικών ελίτ. Τονίζεται η διαχρονική διόγκωση του ελληνικού κράτους, που όμως δεν το καθιστά και ισχυρό, τουλάχιστον απέναντι στα πολιτικά κόμματα. Τα κόμματα, ιδιαίτερα από τη μεταπολίτευση και μετά, κατέχουν

πλεονεκτική θέση έναντι όχι μόνον της δημόσιας διοίκησης αλλά και των υπόλοιπων πολιτικών θεσμών.

Το εμπειρικό υλικό του βιβλίου προέρχεται από τη διοικητική νομοθεσία της δεκαετίας του '80, την επισκόπηση του τύπου, κομματικά κείμενα του ΠΑΣΟΚ και βιβλία και άρθρα στελεχών του. Με αφορμή τη μελέτη της περίπτωσης του ΠΑΣΟΚ, εξετάζεται ο ρόλος των κομμάτων στις χώρες που έχει επιχειρηθεί η μετάβαση από αυταρχικό καθεστώς στη δημοκρατία και προτείνεται η κατασκευή ενός ιδεατού τύπου γραφειοκρατίας κρατών της ημι-περιφέρειας, που διαφέρει ουσιαστικά τόσο από τον παραδοσιακό τύπο γραφειοκρατίας των Δυτικών κρατών όσο και από εκείνον των νέων μετα-αποικιακών κρατών του Τρίτου Κόσμου.

Θεόδωρος Κουλουμπής - Σωτήρης Ντάλης, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική στο κατώφλι του 21ου αιώνα. Εθνοκεντρισμός ή Ευρωκεντρισμός;*, Παπαζήσης, Αθήνα 1997, 212 σελ.

Στο βιβλίο των Κουλουμπή - Ντάλη επιχειρείται η διερεύνηση των σημαντικότερων ζητημάτων που απασχολούν την ελληνική εξωτερική πολιτική: η προοπτική της ευρωπαϊκής ενοποίησης και της θέσης της Ελλάδας στην εν λόγω διαδικασία καθώς και η Ασφάλεια και η συνεργασία στην Ευρώπη σήμερα. Η προβληματική που αναπτύσσεται έχει ως γνώμονα τόσο τις εξελίξεις που έλαβαν χώρα τα τελευταία χρόνια, όσο και την ιδιαίτερη θέση της Ελλάδας σε ό,τι αφορά στις σχέσεις της με τη γειτονική Τουρκία. Οι συγγραφείς επιχειρούν μια πολύπλευρη προσέγγιση των ζητημάτων που ανακύπτουν, καθιστώντας έτσι τη μελέτη τους πολύτιμη συμβολή στο διάλογο που διεξάγεται τα τελευταία χρόνια γύρω από τις προτεραιότητες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.

Περιοδικά

Journal of Modern Greek Studies (Αφιέρωμα: «Macedonia»), τόμ. 14, αρ. 2, Οκτώβριος 1996, The Johns Hopkins University Press, 380 σελ.

Το τεύχος αυτό περιλαμβάνει άρθρο του Ν. Μουζέλη σχετικά με την έννοια του εκσυγχρονισμού και τη σύνδεσή της με την ελληνική εμπειρία, καθώς και κείμενα των Μ. Mazower, Β. Gounari, V. Roudometof, Ν. Zahariadi και Ν. Michailidi, τα οποία περιστρέφονται γύρω από το ζήτημα της Μακεδονίας. Ο τόμος περιλαμβάνει επίσης βιβλιοκριτικές παρουσιάσεις μελετών που άπτονται μιας σειράς θεματικών περιοχών και προβληματισμού.

Replica-Hungarian Social Science Quarterly (Αφιέρωμα: «Colonization or Partnership? Eastern Europe and Western Social Sciences», επιμέλεια: M. Hadas - M. Voros), Ειδικό τεύχος, 1996, 152 σελ.

Ο τόμος αυτός περιλαμβάνει σειρά άρθρων γύρω από μια πλειάδα ζητημάτων που απασχολούν την κοινωνική σκέψη, όπως οι αλλαγές που συντελούνται στον κοινωνιολογικό και οικονομικό στοχασμό των χωρών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, καθώς επίσης και ζητήματα φεμινιστικών σπουδών και προβληματισμού.

Δοκιμές (Αφιέρωμα: «Το εμφύλιο δράμα»), τχ. 6, Πλέθρον, Αθήνα 1997, 163 σελ.

Ο τόμος αυτός περιλαμβάνει κείμενα των Α. Ελεφάντη, Ν. Κοταρίδη, Σ. Μπουρνάζου, Ρ. Βαν Μπουσχότεν, Π. Παναγιωτόπουλου και Ν. Σιδέρη. Στον τόμο αυτό, που επιμελήθηκε ο Ν. Κοταρίδης, η προβληματική που αναπτύσσεται περιστρέφεται γύρω από τον Εμφύλιο στην Ελλάδα και τα ζητήματα που ανακύπτουν για τη θεωρητική πρακτική. Το κείμενο της Ρ. Βαν Μπουσχότεν ασχολείται με τη γεωπολιτική της ελληνικής αντίστασης, όπως αυτή συγκεκριμενοποιείται στο γεωγραφικό χώρο της Βόρειας Πίνδου. Στο κείμενό του ο Α. Ελεφάντης εστιάζει την προβληματική του στα ιδεολογήματα του «κονσερβοκουτιού» και του «προδομένου ελληνισμού», που αναφύονται με βάση τον Εμφύλιο. Ο Ν. Σίδερης διερευνά τις εκφάνσεις του Εμφυλίου στην πολιτική ψυχολογία και κουλτούρα και ο Ν. Κοταρίδης διερευνά την Αντίσταση και τον Εμφύλιο όπως αποτυπώνονται στο ιδίωμα της συγγένειας και τις αξίες της ανδροπρέπειας. Ο Ν. Μπουρνάζος μελετά τον αναμορφωτικό λόγο που παράγεται στα στρατόπεδα της Μακρονήσου, ενώ ο Π. Παναγιωτόπουλος διερευνά τις κοινωνιολογικές προϋποθέσεις της μετα-ιστορικής ηθικής δικαίωσης, όπως αυτή αποτυπώνεται στην κομμουνιστική μνήμη της ήττας.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ

Προς τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης

Η Τακτική Γενική Συνέλευση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης θα πραγματοποιηθεί την *Τετάρτη 27 Μαΐου 1998*, στις 7.30 μ.μ., στο Ίδρυμα Γουλανδρή -Χορν, Πλατεία Αέροηδων, Πλάκα.

Αν δεν υπάρξει απαρτία, η Γ.Σ. θα επαναληφθεί την *Τετάρτη 3 Ιουνίου 1998*, την ίδια ώρα και στον ίδιο χώρο.

ΘΕΜΑΤΑ ΗΜΕΡΗΣΙΑΣ ΔΙΑΤΑΞΗΣ:

1. Απολογισμός Διοικητικού Συμβουλίου
2. Έγκριση δαπανών και απαλλαγής απερχόμενου Διοικητικού Συμβουλίου
3. Εκλογή Εξελεγκτικής Επιτροπής και νέου Διοικητικού Συμβουλίου.

ΤΟ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΗΛΩΣΗ

- JACK HAYWARD, Πανεπιστήμιο Οξφόρδης

Organised Interests and Public Policy

Πέμπτη 7 Μαΐου 1998, 7.30 μ.μ.

Παλαιό Αμφιθέατρο Ιατρικής, Πανεπιστημίου 30

Η ομιλία θα γίνει στα αγγλικά.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board M. Agelidis, Y. Voulgaris, N. Demertzis, N. Diamandouros, H. Katsoulis, P. Kitromilides, T. Couloumbis, C. Lyrintzis, H. Nikolakopoulos, A. Rigos, K. Spanou, M. Spourdakis

Executive Board Y. Voulgaris, N. Demertzis, H. Nikolakopoulos, A. Rigos

Scientific Board N. Alivisatos, Th. Veremis, P. Getimis, D. Gravaris, G. Dertilis, P. Kasakos, D. Kirtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, D. Madianou, A. Macridimitris, G. Mavrogordatos, A.-Y. D. Metaxas, N. Mouzelis, M. Pantelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarhis, C. Rozakis, P. Sourlas, K. Stamatis, K. Tsoukalas, L. Tsoukalis, A. Fatouros, A. Fragoudaki, D. Charalabis, Th. Chatzipantelis, K. Psychopedis

Address Themelio Publications, 84 Solonos Str., Athens 106 80

Copyright. Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually, Price 1800 Dr. Subscriptions: Individuals 3500, Foreign 5000, Institutions 7000, Students 3000. Subscriptions should be sent to the editorial secretary Ms A. Christodoulou, 84 Solonos Str., Athens 106 80, Tel. 3614298, 3640368, Fax 3614298.

HANSPETER KRIESI

NEW SOCIAL MOVEMENTS IN WESTERN EUROPE

The first part of this paper discusses the common social, cultural and political roots of the new social movements which have come to play a crucial role in the movement politics of most Western European countries during the seventies and eighties. It is argued that these movements are all rooted in a basic antagonism within the new middle class - a conflict about the control of professional work, about individual autonomy, and, in the final analysis about projects of the good life in modern society. Moreover, they are said to share a common political origin in the anti-authoritarian revolt of the late sixties, the mobilization of the New Left, and in the citizens action committees which started to mobilize in local and regional contexts in the early seventies. The second part of the paper tries to show that, in spite of the common traits shared by these movements, their level of mobilization and the ways in which they mobilize vary considerably from one country to the other, as a function of specific aspects of the national political contexts - national cleavage structures, the configuration of the left, and the institutional structure of the state. The heritage of the political past, it is argued, contributes to cross-national variations and is likely to continue to do so for some time to come.

EUCLID TSAKALOTOS**PRIVATISATION AND UNIVERSITY EDUCATION: WHAT IS AT STAKE?**

This article examines the nature of education as a good. It first discusses the approach in the economics literature and argues that while education does not constitute a public good in the narrow technical sense, it has a wider number of characteristics that mean it is a very non-ordinary type of good. An examination of the non-economics literature underlines the special nature of education as a good. For this reason, this article provides little comfort for those who argue that privatisation and market solutions in general can help transform university education.

ANNA MANTOGLOU & KYRIAKOS CHARALAMBOUS**POLITICAL POWER AND SOCIAL INFLUENCE**

In this article we have tried to show that Social Psychology, and more precisely the Social Psychology of minorities, that has developed through the experimental method in the laboratory context, can help us approach the complicated phenomena of social transformation. In order to confirm this proposition we have presented six applications of the theory of the social influence processes in social reality, including the political dimension (Solzenitsin as an active minority, The women is movement of Italy, The charisma and the emergence, The relations of Greek-Cypriots and Turkish-Cypriots, The revolt of the Polytechnic, The Cooperation «movement»). In the article we have not only presented the above mentioned studies, but we have also focused on the relation of the theory of social influence processes with marxism.

GEORGE N. GOTSIS**POWER AND POLITICAL ECCLESIOLOGY ACCORDING TO THE WESTERN MEDIEVAL CONSTITUTIONAL THOUGHT**

This article aims to interpret the medieval conception of power in relation to the temporal, spiritual and ontological structures of human action. It starts from the assumption that the political and institutional doctrines of medieval papacy presuppose the elaboration of a principle of political ecclesiology which can be elucidated via the interpretation of various medieval texts and treatises. Beginning from a critical reconstruction of both the secular and the ecclesiastic horizon of medieval political reasoning, this study subjects to detailed examination the medieval ethical and normative constitutional model with its major aspects: the theory of government, the relations of po-

litical and juridical arguments, the contribution of roman law and its applications to the domain of political organisation, the nature of religious authority and the problem of legitimacy. Predominant emphasis is given upon those ideas that prepared the emergence of the modern state and facilitated the formation of an alternative approach in terms of covenant, consent and utility. The demonstration of the historical pervasiveness of such ideas in high and later medieval thought, the consequent rejection of papal claims to universal validity and the affirmation of a voluntarist interaction of the political subjects, can be considered as the essential conditions for the entry into the secular entire world-view of the Renaissance.

ΠΑΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο, δεν έχουν δημοσιευτεί σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο και ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν το δημοσιεύουν σε άλλο έντυπο.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα, ένα από τα οποία είναι το πρωτότυπο, και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή δισκέτας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο διευκολύνει την έκδοση. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου για Mac ή για Dos, ή σε μορφή Dos Text (ASCII) ή RTF. Το κείμενο δεν πρέπει να υπερβαίνει τις 12.000 λέξεις.

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες.

Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος, σε ξεχωριστή σελίδα και συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια με αυτήν της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα.

Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται (α) από περίληψη έως 20 γραμμές στα ελληνικά και στα αγγλικά, (β) από βιογραφικό/βιβλιογραφικό σημείωμα 5-6 γραμμών στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

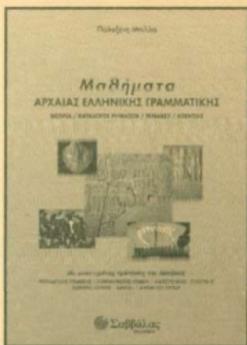
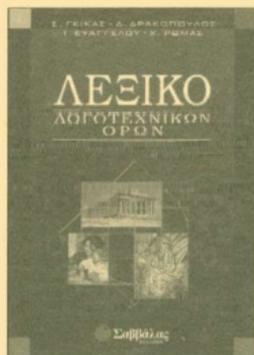
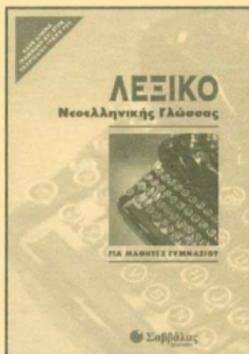
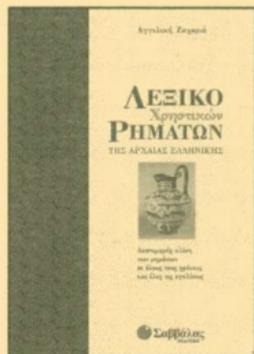
Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει το χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής.

Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

Κυκλοφορούν

από τις Εκδόσεις Σαββάλας

Σαββάλας
ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Σημείο αναφοράς στο εκπαιδευτικό

ΖΩΟΔ. ΠΗΓΗΣ 18 106 81 ΑΘΗΝΑ Τηλ. 33.01.251

MD0006025874

ISSN 1105-8366